Т. XCVIII. Р. 1910, кн. VI. Рік XIX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

присвячена перед усім українській історії, фільольоґії й етноґрафії,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

B. XCVIII. 1910. VI B. XIX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Закінчено 15/І с. с. 1911.

Т. XCVIII. Р. 1910, кн. VI. Рік XIX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

B. XCVIII. 1910, VI B. XIX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Закінчено 15/I с. с. 1911.

Зміст XCVIII тому.

Inhalt des XCVIII Bandes.

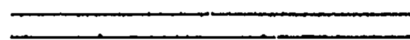

До питання про розселеннє Вятичів.

Кілька заміток з приводу новійших праць.

Подав *Михайло Грушевський.*

А. А. Шахматовъ — Южныя поселенія Вятичей (відб. з Извѣстій импер. академіи наукъ), Спб., 1907.

П. И. Якобій — Вятичи Орловской губерніи (Записки импер. географич. общества по отдѣл. этнографіи, XXXII), Спб., 1907.

В. А. Городцовъ — Древнее населеніе Рязанской губерніи (по поводу статьи А. А. Шахматова), (Извѣстія отд. рус. языка, 1908).

А. Л. Погодинъ — Записки имп. географ. общества і т. д. (рец. на працю Якобія), (Извѣстія отд. рус. яз., 1908).

Вятицьке племя, таке далеке від руського житя XI—XII в. в своїх неприступних „бриньских“ лїсах, описане київським лїтописцем як найбільш некультурне з сучасних племен, і в додатку якимсь загадковим способом, з незвісних мотивів, випроваджене „від Ляхів“, не може не займати увагу дослїдників і не перестає давати привід до ріжних більше або меньше сміливих теорій. Так от др. Якобій, лїкар-психіатр, приглядаючи ся до потомків вятицької людности Орловської ґуб., прийшов до виводів про її різку етнїчну окремішність від великоруської людности і на підставі ґеоґрафічної ономастики сеї території вважає тутешню людність в основі своїй східно-фінською. Д. Спіцин в своїх недавнїх Историко-археол. разысканіях (див. Записки т. XCIII) також відмовляє Вятичам словянства — по його гадцї дорога з Чернигова на північ була утруднена „не столько непроходимостью брынскихъ лѣсовъ, сколько дикимъ нравомъ, занимавшихъ эту область вятичей — странного пле-

мени, можетъ быть даже не славянскаго происхожденія, видимо не желавшаго никакого общенія съ Русью й враждебно къ ней росположеннаго". Проф. Поґодін, розбиваючи фільольоґічні підстави теорії дра Якобія, його вятицько-фінські паралелї, висуває иньшу теорію — по його гадцї правильне толкованнє зібраного Якобієм матеріала „открыло бы намъ картину далекого разселенія литовскаго племени на востокъ", себто в землю Вятичів; на жаль тільки він ухиляєть ся від близшого пояснення і арґументовання сеї тези. Городцов вірить в близше спорідненнє Вятичів з Радимичами, а також і в те, що обидва сї племена походять від Ляхів, доказ на те бачить в подібностях археольоґічного матеріалу вятицького і радимицького, особливо семикінцевих привісок, а що до лядського походження — потвердженнє тому добачає в нахідцї рунїчних знаків на урнах з Вятицької землї, подібних до урн західно-словянських і польських (автор тут посилаєть ся на працю Лецеєвского); одначе далї він очевидно вагаєть ся між гадкою про лядське походженнє і міґрацією з заходу, з-під Ляхів. Ак. Шахматов, що також був прийняв таке толкованнє лїтописного тексту, тепер Вятичів виймає з-під нього, з огляду, що в новгородській версії лїтописи маємо переказ про лядське походженнє самих тільки Радимичів — „о ляшскомъ происхожденіи (Вятичів) не можетъ быть и рѣчи", зате Радимичів готов він уважати таки Ляхами — „отъ рода Ляховъ" : вони „обрусѣли, приняли языкъ русскій" під впливом вятицької кольонїзації, що покрила Радимичів, відступаючи з полудня, і сей факт дав привід лїтописцеви звязати сї два племена разом і дати їм спільне походженнє.

Завважу до сеї лїтописної традиції, що ми властиво не маємо причини дуже сильно противставляти новгородської версії, де говорить ся про походженнє „отъ рода Ляховъ" Радимичів, і „Повісти" де мова про походженнє „отъ Ляховъ" Радимичів і Вятичів. Ріжниця в давности обох текстів не велика, і авторитетність обох більш меньш однака. Новгородська версія не виключає сеї другої, бо говорить при нагодї війни Володимира з Радимичами тільки про Радимичів, отже з неї не можна вивести, щоб про Вятичів автор не знав також переказу, чи здогаду. Обидва тексти мають однакове право на увагу — або не мають його. І значіннє їх однакове — обидва говорять про походженнє від Ляхів, а не перехід з лядського погранича, як пробували се толкувати. Се зовсїм виразно каже новгородська версія про Радимичів. Меньше виразистий текст Повісти, зовсїм

очевидно, має також значіннє, як і текст Новгородської версії. Але ті вагання в становищу що до сеї звістки, які ми бачимо у дослідників, котрі не відважають ся просто попрощатись з нею, як з простим непорозуміннєм київських книжників чи київської традиції, але й не знають, що з нею зробити, — найліпше показують, як трудно зробити що небудь з сею звісткою.

Тепер що до руху Вятичів з полудня, яким, мовляв, були покриті Радимичі. Шахматов виводить се з реконструкції літописного оповідання про похід Святослава на Козар і Вятичів. В літописи маємо:

„И посылаше къ странамъ глаголя: „хочю на вы ити". И иде *на Оку рѣку* и на Волгу. И налѣзе Вятичи, и рече имъ: „кому дань даєте?" Они же рѣша: „Козаромъ по щелягу отъ рала даємъ". *В лѣто 6473. Иде Святославъ на Козары;* слышавъше же Козаре изидоша противу съ княземъ своимъ каганомъ, и съступиша ся бити ся и бывши брани межи ми одолѣ Святославъ Козарамъ и градъ ихъ Бѣлу Вежю взя. И Ясы побѣди и Касогы и приде къ Києву. *Въ лѣто 6474.* Вятичи побѣди Святославъ и дань на нѣ възложи".

Зазначені курсивою слова Шахматов вважає пізнійшими додатками і дає таку реконструкцію початкового тексту:

„И посылаше къ странамъ глаголя: „хочю на вы ити". И иде на Вългу на Козары. И налѣзе Вятичѣ и рече Вятичамъ: „кому дань даєте?" Они же рѣша: „Козаромъ по щелягу отъ рала даємъ". Слышавъше же Козаре изидоша противу съ къняземъ своимъ каганомъ и съступиша ся бить ся, и бывъши брани одолѣ Святославъ Козаромъ и градъ ихъ Бѣлу Вѣжю възя. И Ясы побѣди и Касогы и приде къ Кыєву и побѣди Вятичѣ и дань на нѣ възложи".

Шахматов зовсїм справедливо, як менї здаєть ся, відчув, що се оповіданнє про війни з Козарами і Вятичами дуже мало підходить до епічного стилю Святославової леґенди. Але зроблені ним дрібні поправки не поправляють діла. Справедливо завважив він, що слова „Слышавъше же Козаре" продовжують гадку „Посылаше къ странамъ глаголя: ,хочю на вы ити'". Але Вятичі розбивають сю звязь. Коли схочемо видобути властиву звязь гадок, мусимо викинути Вятичів з сього оповідання зовсїм, і тоді дістаємо:

„И посылаше къ странамъ глаголя: „хочю на вы ити". И иде на Вългу на Козары. Слышавъше же Козаре изидоша противу съ къняземъ своимъ каганомъ и съступиша ся бити, и бывъши брани, одолѣ Святославъ Козарамъ и градъ ихъ Бѣлу Вѣжю възя. И Ясы побѣди и Касогы и приде къ Києву".

І потім безпосередно:

„Иде Святославъ на Дунай на Българы. И бившимъся одолѣ Святославъ Болгаромъ и взя городовъ 80 по Дунаю. И сѣде ту въ Переяславци, емля дань на Болгарѣхъ“.

Поза тим лишаєть ся самостійне оповіданнє иньше:

„Иде Святославъ на Оку рѣку. И налѣзе Вятичи. И рече имъ: „кому дань даєте?“ Они же рѣша: „Козарамъ по щелягу отъ рала даємъ“. *[Тут могла бути відповідь Святослава в тім стилю як в анальоґічнім оповіданню про похід Олега на Радимичів або Сїверян: „Не давайте Козарамъ но мнѣ давайте“].* И побѣди Вятичь Святославъ и дань на нихъ възложи“. *[А може й не було тут того: побѣди, а просто тільки: „и възложи дань на нихъ“].*

В лїтописнім оповіданню очевидно зложені до купи сї два оповідання. Фраза: „и приде къ Киеву“, що опинила ся перед кінцем похода на Вятичів, вказує на се доста виразно. Може бути, що згадка про Волгу належить до сьогож походу на Вятичів, і в оповіданню про похід на Хозар не було сього слова; знаємо, що в тім часї став ся руський погром не тільки на долїшнїй Волзї, а і на середнїй, в краю Буртасів і Болгарів (див. Історію України І² с. 409) — отже сей похід на Оку міг бути вступом до походу на середню Волгу, на Болгар. Та се вже буде дальший здогад. Поки що станемо на тім, що оповіданнє про похід на Вятичів — се пізнїйший придаток до оповідання про похід на Хозар, контамінація звязана з походом на Вятичів. Супроти того здогад ак. Шахматова, що Святослав здибав Вятичів десь по дорозї на долїшню Волгу, на Подоню — упадає, і на мою думку, д. Шахматову треба се толкованнє покинути.

З ними упадає і одинока підстава його гіпотези про оселї Вятичів на Подоню і пізнїйший перехід на Оку. Поріче Оки зістаєть ся їх територією і давнїйшою і новійшою, і вятицький рух на північ, де вони мали би покрити Радимичів, не має за собою нїяких даних.

Відплив степової людности на північ, під натиском степових орд, починаючи від угорського руху IX в. і кінчаючи половецьким, по всякій правдоподібности мав вплив на сильнїйше залюдненнє лїсового поясу. Але нема підстави звязувати спеціяльно з сим рухом кольонїзацію поріча середньої Оки, території рязанської. Відплив степової людности мусимо представляти собі в певній анальоґії з попереднїм рухом в степи — як

тодї словянська людність ширила ся з своїх давнїйших осад в напрямі полуднево-східнім, по рікам і торговельним дорогам, так тепер, відступаючи, вона мусіла зовсїм натурально тягнути до головних осель своїх земляків, з котрими звязана була торговельними і всякими иньшими відносинами, так що рух сей мусїв іти не так на північ, як на північний захід (пор. Історію України І² с. 206). Розуміеть ся могло з Подоня богато заходити і на пізнїйшу рязанську територію, але сей рух з полудня трудно класти во главу угла рязанської кольонїзації. Головне значіннє мусїв мати рух на Оцї, з горішнього, вятицького поріча, і з горішньої Волги. Д. Городцов у своїй статї, розбираючи археольоґічний матеріал, на жаль не застановив ся над сим питаннєм, на скільки рязанські могили X—XI вв. мають — або не мають — тїснїйші анальоґії з старинностями Подоня (правда, що сї останнї дуже слабо прослїджені!); він вказує на анальоґії матеріалу з північної Рязанщини з матеріалом кривицьким, полудневої Рязанщини — з матеріалом радимицьким; чомусь поминає важнїйше — анальоґії з археольоґічним матеріалом вятицьким, хоч і вважає кольонїзацію полудневої Рязанщини рішучо вятицькою.

При тім ставить теорію про повну відмінність кривицької кольонїзації північної Рязанщини і її полудневого, вятицького заселення: та йшла між фінську кольонїзацію і осїдала між неї, ся виганяла фінську людність, здобуваючи її городки, витїсняючи з краю. Теорія сміла, але звучить не дуже ймовірно і вимагає перевірки.

І кінець кінцем насуваєть ся знов те саме питаннє, зазначене мною вже давнїйше (Історія України І² с. 166): самі Вятичі чи не були вже словянською (радимицькою можливо) кольонїзацією на фінськім уже ґрунтї, і чи не в сїй обставинї, що се була пересаджена на фінський ґрунт радимицька кольонїзація, треба шукати обяснення сих фактів, що в традиції Радимичі і Вятичі являють ся близько спорідненими племенами, а далї в своїм етнічнім розвою розходять ся: Радимичі зістають ся в складї білоруської ґрупи, Вятичі — великоруської. Др. Якобій взяв ся за доказ сеї тези про фінську основу вятицької кольонїзації з засобами негодящими. Але може, приглянувши ся до місцевої хоро- і топоґрафії, археольоґії й етнольоґії, можна знайти більш серіозні вказівки на таку фінську основу.

З минувшини м. Бродів.

(Причинки до історії міста в XVII в.)

Написав **Іван Созанський.**

III.

Промисл і торговля.

Промисл і торговля спочивають майже виключно в руках чужинців та місцевих Жидів. Польське і руське міщанство горне ся хиба до такого промислу, що стоїть у тісній звязи з головним занятєм міщанина, тобто хлїборобством, тай то не на ширший розмір, але на стільки, на скільки вимагає сього домашня потреба. Загал ремісників виробляє лишень се, що згори було замовлене, а скупоньке було число таких, що не чекали на замовленє, але продукували стільки, що зі своїм товаром виїзджали на ярмарки, що справдї могли зватись промисловцями. За кілька десяток літ годї назвати двох-трьох промисловців і купців, що щасливо ведуть свій інтерес і доробляють ся маєтку, майже всїх матеріяльна карієра кінчилась довгами, а в слїд за тим продажею їх реальностий.

Одиноким дуже популярним промислом був промисл горілчаний. „Вільно буде кождому міщанинови мати свої власні бровари, солодівнї і винницї — читаємо в привілею наданім брідським міщанам властителем міста Станїславом Конєцпольским дня 8 цвітня 1629 р. — а хто-небудь із міщан схоче варити пиво, повинен заплатити від вару, що має робитись із півшости мацї брідської міри, золотих три; те саме розуміє ся і що до горілчаного солоду, робленого з такоїж міри...“ [1])

---

[1]) Barącz, op. cit. ст. 14.

І треба признати, що міщани користали з того права, хоч рідко який вийшов добре на сім промислї, навпаки сей промисл у значній части причинив ся до матеріяльної і моральної руїни міщанства. Більша половина процесів, що відбувались перед мійським судом, мала своє жерело саме в піянстві. Затягнути приятеля чи знакомого до себе в хату, частїйше до жидівської „gospody“ на „пів горця меду“, чи „кварту“ горілки, впитись здорово, счинити таки за столом галабурду, побити навіть того, кого запросилось, накинутись із лайкою на першого лїпшого, витягнути шаблю та кликати свого ворога на двобій, піти до ратуша перед суддів „записати свою невинність“, наче-б входило в проґраму щоденного занятя міщанина. Такий нпр. Яцентий Мушиньский певно не попавби був у халепу, коли-б тверезий вертав домів. Ідучи в ночи напитий мав побачити чорта, що побивав ґонтами шпихлїр Секежиньского. Яцентий відозвав ся до нечистої сили: „Пек тобі, сотано, люди в день роблять, а ти в ночи“. Про сього міщанина записано впрочім, що знав ся на чарах і „obłudnych lekach“. Панове судді видали такий вирок — справа судилась дня 29 січня 1725 р. — Яцентий має заплатити 5 гривен на замок, а що такої суми не годен у нього знайти, то за кожду гривну дістане по два буки. На божі доми, себ-то до двох костелів і трьох церков, повинен купити по пять фунтів воску. У кождім домі божім буде лежати хрестом через ціле богослуженє, щоби на будуче не хвалив ся чародійством. Злишнїм було-б подрібно говорити про наслїдки розпаношеного піянства; вони були ті самі, що й нинї.

У кождого міщанина подибуємо будь у хаті, будь в осібнім будинку вмуровані банї, спеціяльні бочки, рури, рурниці, корита до заливаня солоду й иншу снасть до робленя горілки. Гнали горілку, варили пиво і мід головно для власної потреби. Рідко хто виробляв таку силу напитку, щоби міг продавати другим. Розвоєви сього промислу пособляло й замилуванє міщан до пасїчництва. Як на важне жерело доходів кладено велику вагу на пасіку, тих кільканайцять, иноді кількадесять пнїв пчіл, що їх тримав міщанин на фільварку або в гаї, при слюбних записах, завіщанях, посмертних списах або лїквідаціях міщанського інвентаря. Маємо й таких міщан, що в своїх пасіках удержують умисних пасїчників, старих, часто збанкротованих, дідів, що не все по совісти робили свою службу, нераз вирізували з улїв плястри меду, а перед судом викручувались, що шкідником був медвідь. Із завистю глядів сусїд на

сусіда, коли й пасіка йому вела ся. Ніщо инше, як сусідська зависть була причиною, що Андрій Гаврилюк назвав свою сусідку вдову Павлиху чарівницею, бо чарами звела його пчоли до своєї пасіки, де їх вдовині потяли. Їздив і до ворожбита питати, чому пчоли не ведуть ся. За обиду сусідки і віру в чари лавники веліли Гаврилюкови — а було се 10 липня 1737 р. — передусім перепросити вдову, звернути їй кошти процесу, на замок заплатити гривен 20, на війтівський уряд 3 та купити по два фунти воску до обох костелів, фарного й домініканського. Від перших десяток літ XVII в. повстає навіть осібна професія ремісників виключно християн, т. зв. винників, пивоварів та солодівників. Були се або самі властителі броварів і горалень, або біднійші, що наймались на роботу до богатших міщан, згодом до Жидів, що вже в першій пол. названого століття захоплюють у свої руки сей типово християнський промисл.

Із ремісників промисловцями можна назвати передусім шапкарів. Шапкарством занимають ся дуже вчасно міщани руської і польської народности. Вовну, з неї саме вироблювано шапки, беруть все на кредит, дуже сумлінно сплачуваний, у Жидівки Файбельової. Кредитований товар представляв иноді значну вартість. Так нпр. у р. 1629 названа що-йно кредиторка квітує Грицька шапкаря з решти довгу 420 зол., які був винен за 18 каменів і 10 фунтів вовни. Тогож року тойсам Грицько сплачує Файбельовій 200 зол., довг іще першого чоловіка його жінки. Під ту саму пору инший шапкар Яків виплачує тійже Жидівці останок довгу 200 зол. Свій виріб шапкарі возили найчастійше на ярмарки до Ярославя та Бару. Крім сих промисловців деколи й шевці мали також на стільки товару, що могли вивозити поза границї свого міста. З акту датов. р. 1633 довідуємо ся, що Андрій швець і инші шевці возили чоботи на ярмарок до Унева. В Підгірцях прийшов до них митник та жадав оплати; пустив їх, коли довідав ся, що з Бродів. За селом дігнав син митника Андрія шевця, побив його та таки стягнув митову оплату у висоті 12 гроший. З иншого знова документу під р. 1639 знаємо, що прим. Василь коваль продає самих цьвяхів у Самборі на ярмарку за 90 зол. За житя великого гетьмана Станїслава Конецпольского місцеве міщанство занято виробом поташу, який експортовано до Ґданьска, смоли, дьогтю, стрільного пороху, витоплюванем зелїзної руди, випалюванем угля та цегли.

Із загалу місцевого міщанства висуває ся на чільне місце

прецїнь одна руська родина, що доробила ся немалого маєтку, мала поважанє межи своїми й чужими, ввійшла в склад мійської старшини. Були се Дублянські, що зайшли сюди десь при кінцї XVII в. Один із них Ілля Дублянський мав у містї лїярню дзвонів, пильнував роботи, щасливо торгував своїми виробами й очевидно став богачем. Із посмертного спису всього майна Іллї зробленого 13 серпня 1747 р. виберемо деякі точки, щоби мати понятє, до чого могло дійти міщанство при достатку готівки та щирій працї. У р. 1736 Дублянський одружив ся другий раз а за жінку взяв собі міщанку з Жовкви, якусь Анастазію. Панї Анастазія вносить у хату Дублянського таке приданє. Готових гроший дїстала від батька, як було умовленє при інтерцизї, 1000 зол. а з ласки знов панї-матки, про що батько не знав, 100 червінцїв або 1800 зл., придбаних зі збіжа, вина, меду, вишняку і т. и. Крім сих гроший Анастазія мала осібно 30 битих талярів і 200 тинфів. Біжутерія молодої представляла неаби яку вартість. Жемчуги нанизані на 8 шнурках коштували 27 червінцїв або 486 зол. а щирозолотий ланцюх 30 червінцїв або 540 зол. До того дїстала також штуку золота зі золотим хрестиком і рубінами, дві пари щиро золотих ковтків, в одній парі діяменти, у другій були рубіни, один перстень також із золота а в ньому діямент, два щирозолоті перстенї з рубінами, два із тогож золота, але без каменїв „ординарнїйші“, чотири обручки з самого золота. І жіноча ґардероба Анастазії була не скупонька: три спіднацї із дорогої матерії, одна з венецького атласу зі щирозолотою широкою коронкою в долинї, друга зелена ґродеторова з золотим ґальоном, третя жовтої краски з такоїж матерії зі срібною „компанкою“, шуб дві, рожева ґродеторова підбита сивими кріликами, зелена з такогож сукна, підшита білими песиками, а три: зелену в квіти, підбиту кунами, синю ґродеторову з попелицями й ґродеторову кармазинової краски купив чоловік. З постелї названо три ковдри: димова в кармазинї, друга атласова зелена від батьків а третю жовту справив чоловік. Із посудини Анастазія дїстала на своє ґаздівство срібних ложок 12, срібних чарок більших і менших 10, цинових мисок із полумисками 13, тарілок 24, цинову „приставку й мідяну панву“. Неменше цїнна була ґардероба пана Дублянського. Вже, як подружив ся з Анастазією, справив собі дві киреї; одну на буддень, другу ясно червону підбиту рисями на празник, два контуші: один сїрий підшитий білим ґродетором, другий макової краски для щоденного ужитку, три жупани, атласовий

в кармазині, атласовий рожевий, суконний кармазиновий, дорогий півпас, шапку з перського сивого баранка та подорожню опанчу. Недвижимий маєток лишив ся по небіщику такий: дім, варстат із приладами до відливаня дзвонів, гай, в якім було 9 пнїв пчіл, пастівник з огородом і саджавкою, огород на ярину та пів ґрунту біля церкви Пр. Богородиці. Вкінці згадано в акті про пятеро коний, куплених у Могилеві за 30 червінців умисно до їзди й пару коний призначених до оброблєня ґрунту, один візок окутий і другий новий „ринвіз“. На людях лишили ся такі довги: неназванний по призвищу властитель відливарнї дзвонів винен 1560, громада Блудів за дзвін недоплачених 34, громада Городок 15, пан Бельский 464, громадяни Малої Мощаниці 100 зол. пол. Видатки на похорон чоловіка Анастазія обчислила на 362 зол., в чім було й 72 зол. на сорокоусти для о. Івана а рештою заплачено служби божі, що їх відправили спрошені священики, напитки для цехових корпорацій, духовних, поспільства й старців, для яких по звичаю справлено осібний обід. Мали Дублянські двох синів: Якова й Стефана, про якого знаємо, що був на науці у Кременцї.

Головну ролю у місцевім промислї, як вже висше згадано, відограли чужинцї, а між ними перше місце належить ся Мануїлови Корфінському, Грекови з острова Корфу. В актах названий він заєдно: złotogławnik, mieszczanin y kupiec brodzki, auritextor, civis et negotiator Brodensis, причім все доданий епітет: славетний, famatus. Від коли Мануїл почав вести в Бродах свої промислово-купецькі інтереси, на підставі знаних нам актів годї подати певну звістку. Найранше здибуємось із його особою в р. 1639, коли то Мануїл реклямував дорогою судової інтервенції по смерти Вірменина Норсезовича крім звичайних коврів також один гаптований сріблом і золотом [1]). Ся вістка винята з актів міста Львова свідчить найкрасше, що фабрика златоглавих матерій, якої властителем був Мануїл, знаний серед львівських купців civis Brodensis, була звісна значно раньше, як у роцї поданя згаданої протестації а її вироби мали збутє і поза Бродами. На брідськім теренї бачимо Мануїла рівнож у р. 1639. Тодї то пан Мануїл, auritextor і брідський міщанин, явив ся особисто перед війтівським урядом, щоби вписати контракт продажі свого дому, який збудував власним коштом на

1) Sprawozdania dla badania historyi sztuki w Polsce, т. V, ст. LXIII.

новім місті а тепер продає славетному Андрієви Атанасовичеви Грекови за 700 зол. п. Другий дім сусідний Мануїл лишив для себе. Як бачимо, Мануїл у поданім повисше році вже на добре загосподарював ся в Бродах, мав два доми і ткацький варстат, значить осів був тут кілька літ раньше. Чи Мануїл по власній волї покинув свою далеку вітчину та вибрав ся до Бродів, чи може заохотив його до сього через своїх аґентів вел. гетьман кор. Станїслав Конецпольский, не можна рішучо сказати. Імовірнїйший другий здогад. Польські історики подають, що названий маґнат заложив у своїм місті фабрику дорогих матерій, якої доси нїгде в Польщі не було[1]). На сю гадку можна хиба о стільки пристати, що Конецпольский окружив своєю опікою першого основателя й властителя робітнї парчевих матерій, Мануїла Корфінського. Про промислові та торговельні аґенди Мануїла не багато можемо сказати. З актових книг дізнаємо ся, що Корфінський спровадив для свого промислу робітників грецької народности. Так нпр. з акту під р. 1643 довідуємо ся, що Мануїл рік-два раньше був у Царгородї, а повертаючи назад до Бродів намовив між иншими й Грека Ґеорґія, що знав ся також на його промислї (złotociągnik), аби вибрав ся до Польщі, бо там Конецпольский потребує такого робітника. Ґеорґій послухав, накупив за 620 талярів потрібних до роботи приладів та змовившись із другим ремісником Жидом Кемалою пустили ся в далеку дорогу. На початок не мали в містї роботи. Мануїл дав їм фанцибру 15 гривен, 800 лутів талярового срібла і 52 червоних золотих на позолочене замовленої роботи. Зарібком мали подїлитись зі своїм кредитором. Вийшло одначе инакше, бо Кемала обдурив і свого спільника й самого Мануїла. В часї роботи відтинав шматки золота і срібла та ховав їх за холяву. Згодом Корфінський брав на науку свого ремесла й міщанських дїтий, з яких опісля виходили самостійні майстри, що ще довгі роки після того, як Мануїл закинув свій промисл, вели в містї занесене з далекого Сходу ремесло. Акти подають нам три контракти, які списав Корфінський із родичами, що віддали йому на практику своїх дїтий. В р. 1641 стають у Мануїла на науцї Тимко, син місцевого міщанина Василя Грабаря та Яцко, син Лукаша Суходїльського, перший на 8, другий на 10-лїтну практику. Принципал зобовязує ся крім „доброго й сумлїнного“

---

[1]) Sprawozdania dla badania historyi sztuki w Polsce, т. IV, ст. LXVI—VII; т. V, ст. LXIII і LXXXI; Barącz, op. cit., ст. 17.

навчаня дати своїм ученикам харч, кождого року по 10 зол. заплати, а з ноші 4 дольомани шиптурові, 16 сорочок, стільки ногавиць, 4 шапки, а Яцкови, бо довше має термінувати, в додатку 3 паси. В два роки пізнїйше місцевий купець Вірменин Захарій Маркович як прибраний опікун (przysposobiony opiekun) дав Корфінському на науку Івана Прилуцького, родом із Мирополя та згодив ся з ним так: Мануїл має дати хлопцеви через 12 літ харч, а з одїжи 20 сорочок, 20 ногавиць (ґаці), 10 пасів простої роботи, 10 шапок, дольомаників шиптурових 5 а сермяжних 6, габяних „уборів“ 5, обуви скільки зідре, „щоби босий не ходив“ та 120 зол. готівкою по відбутім терміні, отже по 10 зол. кождого року. Та мабуть принципал мав погану натуру, зі своїми учениками — як виходить із двох протестацій внесених до місцевого лавницького суду раз матїрю термінатора, раз знова самим Мануїлом — поводив не дуже гарно. Мати знаного нам вже Яцка Суходільського завела Корфінського перед суд жадаючи „басарунку“ (винагороди) за се, що її хлопець відданий Мануїлови для науки ремесла через те, що принципал часто його побивав, розстав ся з сим світом. Суд присудив, аби Корфінський присяг, що закид несправедливий, що не винен у передвчасній смерти свого ученика. Як „compurgatores“ стають до присяги — бо так велїло право — разом з обжалованим славетні Аслан Парусович і Стоян Петрович, земляки Мануїла. До присяги не прийшло, бо Луциха „порахувала ся зі своїм сумлїнем“, понехала право, та зобовязала ся не відновляти нїколи акції і мовчати по вічні часи про саму справу а то під загрозою двістї гривен на панський замок. Тогож таки року сам Мануїл заскаржив був до суду міщанина Лавринця, що не додержав умови. Лавринець угодив був Мануїла, що вчитиме його сина Прокопа ремесла. Хлопець мав бути на науцї 12 літ. При згодї батько вимовив собі, що син має діставати від майстра що року гонорар (salaria). Як завдаток Лавринець взяв був від Мануїла 8 зол. та невдовзї по тім підмовив хлопця, щоби втік від майстра. В додатку пропало десь із робітнї дороге зелїзо, прилад до тягненя золота (zelazo bułatowe), якого нїде в Польщі не дістати, хиба у турецькій землї. Мати хлопця показала перед судом покровавлену сорочку свого сина й сказала, що Мануїл збиткував ся над дитиною, побивав часто, через що син мусів втечи.

Крім робітнї в Бродах Мануїл Корфінський мав другий філїяльний варстат золотоглавих матерій у Львові. Ся фабрика

істнувала ще в р. 1645 [1]). Сам Мануїл переживав у Бродах, а з його іменем зустрічаємось тут іще кілька разів. У р. 1646 дає він письменну повновласть славетному Михайлови Алюїзї, уповажняючи його до стягненя 540 зол. п. м. від Григорія Патращика та 140 талярів, які був винен Мануїлови Григорій Коник. Рік 1646 був справді фатальним для Корфінського. Наперед не стало вже опікуна Станїслава Конєцпольского, що тогож року попрощав ся з сим світом а відтак і сам Мануїл тоді тяжко занедужав. Прийшовши до здоровля Корфінський зявив ся перед мійським урядом та просив вирізати з книг своє завіщанє. Зі своїм промислом не розставав ся по смерти свого протектора, як подають польські історики [2]). В актах подибуємо під р. 1647 дві справи, з яких виходить, що Мануїл далї виробляв парчі, хоч немало клопоту мав він із робітниками. Так нпр. один челядник (złotogławniczek) таки Мануїлів краян, заєдно впивав ся, лаяв свого пана а до роботи, хоч наперед дістав був платню, не приходив. Певно за намовою добрих людий Стоян — таке було імя сього челядника — приобіцяв перед судіями, що горівки не пити-ме, доки буде робити у Мануїла та шанувати-ме свого добродія, бо коли-б сталось инакше, заплатить 100 гривен на замок а по пятьдесять на оба уряди: панів райців і війтівський. А що винен іще свому панови 80 зол., то приобіцюв відробити їх. Пан Корфінський платити-ме йому за кожду вироблену штуку парчі половину гроший на долоню, другу-ж обертати буде на амортизацію довгу. Ручили за Стояна Іван Юрович і Атаназ Грек, золотник. Кілька неділь пізнїйше Мануїл жалував ся перед судом на другого свого челядника Тимка, що викликав у місті колотнечу а відтак, хоронячись перед карою, втік із міста. Перед тим наробив свому майстрови немало шкоди в золоті, сріблї та готових парчевих матеріях на суму дванайцять сот зол.

Властивою причиною, що викликала застій у промисловій праці Корфінського, була козачина, чи там „тяжкі часи", як загально каже сьогочасний польський панеґірист [3]). Дня 3 жовтня 1650 р. Мануїл подав через міщанина Івана протестацію до мійського суду на купця вірменської народности Аслана Еміровича, якому віддав був для переховку перед гостиною козаків у місті свій варстат. Коли відтак допоминав ся звороту

[1]) Sprawozdania... т. V, ст. LXIII.
[2]) Sprawozdania... т. IV, ст. LXVII і т. V, ст. LXXXII.
[3]) Sprawozdania... т. IV, ст. LXVI—VII.

здепонованого добра (яке після права ad primam instantiam deponentis має бути видане) Аслан — як читаємо в позві — nescitur quo spiritu motus варстату для пересушеня не звернув, але через три літа майже в склепу тримав. Страту, до якої привів його несумлінний Аслан, оцінює собі Корфінський на три тисячі золотих. Вислані по приказу війта лавники переконались, що справді шкода немала та до книг подиктували таку реляцію: Ничниці і струни погнили, зігнив і не до ужитя матеріял на основі: самого білого шовку на три варстати а зеленого на четвертий. Таксамо погнила постіль і сила инших річий. Та завинив у тім по трохи й сам Корфінський, коли не хотів сплатити 1920 зол. позичених разом із своєю жінкою Раліною в Еміровича. Рік раньше, як Мануїл вніс через свого пленіпотента протестацію на Аслана, той уже мав у руках вирок на нього від місцевого підстарости Яна Ґрабіньского, що дозволяв зревідувати товари привезені до міста знаним нам вже міщанином Іваном, якого Аслан назвав фактором свого довжника Корфінського. Весь товар походив із далеких східнїх країв: два тисячі соболевих хвостиків, рисього футра цілих штук 12, один блам хребетнього а один хвостового, 40 завоїв, шовкових турецьких пасів сїткової роботи штук 5. Міщанин Іван відпекав ся спілки з Мануїлом, признав ся натомість, що названий товар купив разом із Греком Киром Дмитровичем, купцем у Львові. Що більше, подав перед судом, що Мануїл винен йому 600 зол.

Не стало вже в пол. XVII в. фабрики Мануїла, але промисл занесений ним із далекої землї не занидів тут цілком. У другій пол. названого століття подибуємо в актах з р. 1666 згадку про міщанина й горожанина Івана Кириловича „złotogławnik-a", що був властителем варстату, на якім вироблювано парчеві матерії. Рівночасно з сим промислом повстають тут споріднені з ним ремесла. І так передусім маємо на місцевім ґрунтї двоякого рода гафтярів: тих, що гафтують золотом і сріблом а яких по урядовому називано „ремісниками тягненого золота й срібла" і пізнійше знов таких, що гафтують шовком. Представником першого рода гафтярів, навіть основателем сього ремесла в Бродах, був згаданий в актах під р. 1639 чужинець Олександер Грек, що між иншим гаптував золотом і сріблом сагайдаки та аксамітні рукавиці. Невдовзї навчились того ремесла й місцеві міщани, між якими в р. 1646 знаний був Іван гафтяр, що сріблом „робив гафти на чорнім лубі". Гафтярством занимає ся згаданий в актї з р. 1679 якийсь Марко. Згодом се ремесло

спочиває головно в руках місцевих Жидів. У другій пол. XVIII в. маємо їх тут девятьох [1]).

Інтересне, що повстає навіть осібна реміснцька професія, що мала дбати про матеріял для гафтярів. В актовій книзї з р. 1646 подибуємо якогось Абрагама „єдвабника“ та Самуїла Філя фарбяря шовку. Чи справдї була в Бродах за житя гетьм. Станїслава Конєцпольского навіть фабрика шовку, чи тут годовано спеціяльні усїльницї, як про се згадує сучасний польський панеґірист, не беремось рішати [2]).

Не велике було число міщан-промисловців, не богато було межи міщанством Русинів і Поляків, що занимали ся торговлею а вжеж найменше таких, що гаразд виходили на торговельних спекуляціях. Ті самі перепони, задля яких міщанство не кидалось до промислу, здержували його від ризиковної торговлї. А саме недостача готового гроша, доступного і, що важнїйше, сумлїнного кредиту, цїлковита нездарність, а властиво брак таких чинників, що мали-б нагляд над публичним безпеченством та опікували-б ся купецтвом, грабежі, що спадали на купців якраз із рук тих, що вважали себе членами передової верстви польської суспільности, ті, кажемо, рабівництва, що були послїдовністю страшного в цїлій Польщі, особливо в першій полов. XVII в., безладя — ось найважнїйші причини, задля яких торговля не приносила міщанам сподїваного зарібку, навпаки матеріяльну руїну сього майна, яке міщанин мав раньше, заки взяв ся за торговельні операції. Зразком розпаношеної лихви може бути один із багатьох фактів, про які згадують нам акти. Місцевий Жид Шмойло Ґітлїн жадає нпр. у р. 1639 від свого довжника Хведора Кустинського, щоби сплатив йому довг, 34 зол. пол., 17 зол. титулом капіталу, а других 17 як „інтерес“ (по теперішньому відсотки) від названої суми за два роки. З акту під р. 1650 довідуємо ся, що місцеві міщани Сень Шеведло й Лесько Смолярчик везли з Польщі оселедцї в бочках. Переїзджали через шляхоцьке село Тарнавку. Один із тамошньої шляхти якийсь Ґрушецкий напав на них та iure caduco зрабував 12 бочок оселедцїв, які невдовзї як свій товар повіз на ярмарок до Олики. Там подибали його оба міщани та просили тамошнього підстаросту, щоби приарештував Ґрушецкого разом з його крамом. Сей, що правда, сповнив просьбу міщан, але

---

1) Sprawozdania... т. V, ст. LXXXI.
2) Sprawozdania... т. IV, ст. LXVI—VII.

зараз таки звернув рабівникови зрабоване майно. Правдивою карою божою, особливо для купців, були жовніри ріжних хоругов. Вони без церемонії нападали на купецькі валки та рабували, що попало. Так нпр. сталось з „худобою“ Гаврила Могиленка, купця з Лисянки. В р. 1666 він їхав до Волощини. В дорозї зустрінули його жовніри та обрабували навантажений ріжним товаром віз. Гаврило прохав помочи у запорожського ґетьмана, що саме під сю пору був у Білій Церкві, але виновників таки не відкрив. Поміг йому в тім ділї слуга (rękodainy) шляхтич Рудницький, якому Гаврило за „фатиґу“ приобіцяв 100 зол. і кармазиновий контуш. Міщани торгують головно збіжем, вином, волами та кіньми. По вино їдуть на Угорщину, а продають його будь у себе в місті, будь на ярмарках у сусідних містах, навіть у Київі. Іван Малицький, один із найрухливійших міщан руської народности, заки почав торгувати иншим товаром, має на складі в склепі 7 бочок угорського вина, яким одначе розпоряджає його кредитор Юзько Кіт, що позичив Іванови 260 зол. Малицький — як довідуємось з акту під р. 1645 — купує українського ганишу 100 каменів та платить за камінь 6 зол., 3 копи овечого сира, копа по 50 зол. та 3 мацї оріхів, кожда маця по 4 зол. Усе добро арештує Пйотр Коцельский, що заручив за Івана 380 зол, яких одначе Малицький на означений час не віддав. Та не краща доля постигла й сього польського торговця. В р. 1645 Коцельский як спільник місцевого купця Шкота Каспра Вельцера купує у Ольбрахта Пенцлавского чесника черської землї, дві „szkucie“ пшениці, та того-ж таки року тратить усе майно. За позичені у Жида Копльовича гроші накупив був Коцельский 90 юхтових шкір, 104 каменів ганишу та иншого товару та поїхав на ярмарок до Торуня. Там його по причинї „нарушеня мійських свобод“ приарештували, а що не міг заспокоїти вірителя в сам час, Копльович забрав його посїлість у місті. Вином торгують згадані в актах з р. 1646 Пйотр Ліпский, Васько Малярчик та якийсь Грицько, який позичив у Вірменина Миколи Маркевича 260 зол. на дві бочки вина. В другій пол. XVII в., а саме в р. 1660 Микола Білокаменецький, якийсь Зїнко та Семен Чопик везуть вино до Київа, де торгують за нього 800 зол. Їх вірителькою була Жидівка Тавба, що позичила їм 1200 зол. Знаний нам вже Лесько Смолярчик купує на торзї в Олицї в р. 1650 збіже й везе його на ярмарок до Казимиря. Іван Белзський і Сень Миськович торгують кіньми. Спілка розвязалась, бо

відай Іван не хотів сплачувати правильно свому спільникови довгу. Винен йому, як читаємо в позві з р. 1646, 1100 зол. Сень жалував ся перед судом, що Іван анї сам не хоче пристати до спілки, анї не дозволяє свому синови. Миськович має коний на 2000 зол. З акту під р. 1660 довідуємо ся, що міщани Поляки Казимир Оклейский, Кшиштоф Ґавлїньский та Цебровский взяли до спілки від Захаріяшової Маркевички, Вірменки, 100 таблиць мила, кожда таблиця по зол. 2, гроший 4. Крань Сеньович торгує волами. В р. 1642 купує в Кунаша Заневича 21 волів, кождий по зол. 23. Кредиторкою Сеньовича була Анна Лучиньска, марктрафиня підгорецька, яка позичила йому 220 зол., а що на реченець гроший не дістала, по приказу суду забрала хату свого довжника. В актах згадуєть ся також про міщан, що торгувалю сіллю; привозили її в бочках, головно з Підкарпатя.

Матеріял, на якім опираємось, се відорвані, взагалї не богаті своїм змістом вістки про торговельні аґенди чужосторонних купців і промисловців, що замешкали в Бродах. Акти називають нам найчастїйше імя і призвище чужинця-купця, вартість купленої ним реальности, часто без близшого означеня, де реальність положена, та призвище давного її властителя. Коротко кажучи — се контракти купна-продажі — матеріял бідненький, щоб при його помочи можна бодай у найголовнїйших начерках подати образець побуту найрухливійшої верстви місцевого міщанства, себто купців.

Першими чужинцями, що спершу розложили в Бродах свої крами, а далї купили тут і реальности, були Шкоти. Бачимо їх на місцевім ґрунтї зараз у перших роках, як місто дісталось у посїдане вел. гет. кор. Станїслава Конецпольского. В актї з р. 1630 Якуб Павл Шот (Szot) титулує ся „брідський міщанин"[1]).

Шкотські купцї мали охоту користати з привілеїв місцевого міщанства, а особливо з протекції дїдича, але не радо осідали

---

[1]) За час від р. 1633—1648 акти називають отсих купців-Шкотів: Tomasz Niwin, Ioannes Sterlin (1633), Andreas Arbochnet, Petrus Mantif, Jakob Boel (1634), Gaspar Watsen, Ioannes Stuarth, William Roborcan, Petrus Bron, Ioannes Pox (1635), Ioannes Kier, Jakob Pikien, Richard Wilemson (1636), Ardys Innes (1637), Hanusz Herman (1638), Jakob Kamerarius, Gaspar Boel, Fridrich Bem (1640), Ioannes Dzimison, Gaspar Chalmeron, Ioannes Kochron (1641), Ioannes Horry, Walter Ramsa, Dawid Rodzier, Robert Boel, Petrus Gutrie (1642), Augustinus Karmichel (1643), Jerzy Mout (1644), Petrus Porterson (1647), Alexander Walkier (1648).

в самім місті на стало. Спершу Конєцпольский не робив їм жадних перепон: купцї приїзджали й відїзджали деинде. Та коли осїло їх у містї більше число, вел. гетьман коронний не дозволяв радцям видавати їм т. зв. мійської „лїбертациї", або инакше не допускати їх до привілеїв, доки не зобовяжуть ся набути реальности та вибудувати гарний дім, чи каменицю. Так нпр. в р. 1642 Шкот Давид Родзер, якого не допущено до мійських привілеїв, складає перед урядом обітницю, що вернувши з львівського ярмарку зараз по св. Аґнешції, купить за значну суму посїлість у містї. Тодїж другий купець Шкот Роберт Боель присягає, що шанувати і слухати-ме мійських прав та по ярмарку на св. Прокопа, на який приїде з товарами, купить реальність. Коли-б присягу зломив, панове радцї мають право забрати йому товари, деби тільки їх подибали. Тогож року Томаш Нївін ручить перед урядом за „nowoosiadłego" свого земляка Петра Ґутрі, що верне на св. Прокопа до міста зі своїм крамом та купить тут дім. Коли-б сталось инакше, пропаде кавция 100 зл., які зложив у мійській касї. „Хотячи, щоби місто гарно виглядало — слова виняті з акту під р. 1641 — щоби було замкнене мурами, щоби в нїм мешкало багато купецьких людий ріжних народностий та релїґій", Конєцпольский велить свому підстарості Млоховскому, панам радцям і війтови оцїнити дім у ринку коло Шкота Миколи Ферлї, віддати його в посїдане новому шкотському купцеви Іванови Роу, який має за нього заплатити 500 зол. дотеперішньому властителеви Аронови Мошковичови, а тому назначити місце під будову деинде. Рівночасно оцїнено на 300 зол. реальність иншого Жида Самуеля Айзиковича, що мав дім у ринку біля святоюрійської вулицї. Йосиф, чоловік Тавби, якого реальність у ринку при вулицї, що вела до замку, рівнож ухвалено продати, приобіцяв на тім місци вибудувати каменицю на „прикрасу міста". Між шкотськими купцями бачимо таких, що не відтягають ся від горожанської служби. Якуб Боель і Каспер Вельцер фіґурують в актах з р. 1642 як члени скабінату. Шкоти торгують всячиною. Ардис Іннес продає сукно „мухаір". Не названий близше по призвищу Шкот Александер торгує перцем, шафраном і габою. Іван Stuorth привозить у р. 1646 з Туреччини між иншими товарами також у 4 мішках 13 фунтів „ультрамаріну": половину того продає його земляк (бо сам властитель у дорозї занедужав і помер у Константинові), Самуїл Найлянд, кн. Домін. Заславському за 1950 зол., а другу за такуж цїну Фабянови Гор-

неви, купцеви в Ґданьску. Вільгельм Льоґі має два склади вина, один у власнім склепі, другий в Андрія Переяславця, а що-йно названий Найлянд має торговлю самопалів (мушкетів); 100 штук, кожда по зол. 8, продав перед пилявецьким походом львівському купцеви Мельхіорови Кайзерови. По Якубі Пікені, що помер у р. 1654, лишилось таке майно. Наперед в камениці Найлянда, де Пікен мав склеп, 2 майже цілі звої фалендишового півсинього сукна, 1 звій зеленого пакляку, 1 лазурового, 2 звої французького сукна, один цинамової, другий сірчаної краски, 1 звій чорної і добрий шмат зеленої баї, 2 звої жовтого кіру а дві штучки червоного, по кілька ліктів чорного й лазурового шиптуху, шкарлату та блакитного коптуху. Панове радці, що їм приказав підстароста заопікуватись майном небіщика, знайшли крім того ще кільканайцять купецьких скринь, 3 портрети: самого купця, його подруги та дитини, готових гроший 231 зол., 6 коний, 10 робочих волів, одного чабана, три бички-назимки, 4 корови а при них 4 телят та 48 безрог. Вкінці одну скриню з товарами лишив небіщик у замку. Опечатано урядовою печаткою ще пять скринь рівнож навантажених усяким добром та старі коверці.

По катастрофі 1648 р. у місті вже не подибати кільканайцять купецьких родин. Вони вже не вернули назад, ба й ті, що не думали на все розлучитись із містом, маючи там дещо своїх товарів, зложених у замку, не дуже спішились із поворотом. Дідич, уряд та поспільство зажадали від них, щоб чим скорійше побудували на згарищах нові доми та причинялись до сплати мійських довгів. І справді, двайцять купецьких родин самих Шкотів і Німців зобовязалось документом датованим 13 січня 1651 р. вволити волю міщан і пана та за кілька неділь по св. Аґнешці розпочати будову. Тогож року спала на шкотських купців несподіванка, бо мусіли під присягою зложити десяту часть свого майна: золота, срібла, готових гроший та доходів із ґрунтів на підмогу (subsidium) анґлійській короні, як веліла варшавська конституція з дня 5 грудня 1650 р. На місцевім терені не бачимо шкотських купців у дальших роках XVII в.

Крім Шкотів подибуємо тут досить вчасно, бо в першій пол. XVII в., купців Вірмен. Не місце тут говорити про сю ролю, яку відограли Вірмени в колишньому торговельному світі та про значіне їхніх купецьких операцій, спеціяльно на терені нашого краю. „Вірмени то Орієнт під львівським небом —

слова історика львівського патриціяту й міщанства в XVI і XVII в. — їх кольонія стиснена побіля катедри, то шматочок Азії, кинений на руську землю... Як Львів вязав зі Сходом Польщу й якусь частину Европи, так Вірмени лучили зі Сходом Львів. Вони зістали сталим звеном між львівським торгом а найдальшими сторонами Орієнту після того, як упала Кафа, в їх руках спочивала головно орґанїзація торговлї східними товарами, вони удержували правильну комунїкацію караванну, з якої користали не тільки львівські купцї, але й ґданські, краківські, кольонські, норимберґські...“[1]) На ґрунтї нашого міста — говоримо се на підставі знаного нам рукописного матеріялу — Вірмени не фіґурують як монополїсти торговлї східними товарами, не оперують такими капіталами та не провадять купецьких трансакцій у такому розмірі, як їх земляки у Львові, одначе — се річ певна — не уступають їм у торговельнім хистї, проворности, знаню людських потреб, забаганок, словом людської натури, взагалї у природнім талантї до купецтва. Задля сих прикмет мусїли цінити їх всї і всюди, а сама звістка, що в данїй місцевости осядуть, була певною ворожбою її економічного розвою. Без належної свободи для своїх інтересів, обмежені у веденю ремісничої робітнї чи купецької крамниці місцевими правами, що тільки знали визнавців державної віри, а малу свободу й опіку давали тим, що належали до иншої релїґії — так нпр. трактували Вірмен львівські права ще в XVII в. — вірменські купцї мабуть радо годились осїсти там, де не було жадних обмежень, тим радше в тім містї, де згори заґварантовано їм протекцію можного маґната. А саме такого опікуна найшли сї вірменські купцї, що їм доля судила замешкати в Бродах, в особі великого гетьмана коронного Станїслава Конецпольского. Щоб зробити своє місто промисловим та торговельним, Конецпольский видає в р. 1638 письмо, яким заявляє, що бере під свою протекцію славетних Марка Сергіовича, Миколу й Захарія Марковичів та велить їм звербувати до свого міста купців та ремісників, яким прислугувати будуть свободи й прероґативи надані мешканцям Бродів[2]). Сю панську ґваранційну грамоту один із

---

[1]) Władysław Łoziński. Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. We Lwowie 1902, ст. 266 і дальші.

[2]) Ся грамота гетьмана Станїслава Конецпольского втягнена в мійські книги звучить: „Stanisław na Koniecpolu Koniecpolsky Casztellan Crakowsky, Hetman Wielki Coronny, Buzky, Barsky, Kowelsky, Płoskirowsky starosta etc. Oznaimuie komu to wiedzieć należy,

названих Вірмен, Марко Сергіович, вже як civis et viceaduocatus iuris Armenici protunc Brodensis, просить мійський уряд у р. 1641 втягнути в урядові мійські книги. Названі панські аґенти мусїли, що правда, найти таки між своїми земляками в Язлівци й в другій вірменській кольонії Каменці Подільськім купців, які були-б радо приняли протекцію Конєцпольского та на „прероґативи і вольности“ міщан Бродів, про що згадав був вел. гетьман коронний у зданій нам грамоті, не дуже то годились, коли Конєцпольский був приневолений видати для Вірмен нову грамоту. Сею грамотою з дня 29 грудня 1643 р. потвердив він Вірменам, що поселились у Бродах, привілеї, права, вольности й свободи, які мали з давен-давна в своїй метрополії, тобто Язлівци. Сі привілеї конфірмували потім син гетьмана Александер і внук Станїслав та король Ян Собеский у заступстві свого сина Якуба в р. 1690 [1]). Похід військ Хмельницького через Броди був причиною, що значне число й вірменських купців покинуло місто. Бо не без причини Александер Конєцпольский приказує в р. 1650 свому підстарості Ґрабіньскому виставити знаному нам вже Вірменинови Захарієви Марковичови повновласть, аби звербував до Бродів купців вірменської й иншої народности та релїґії [2]). Поселившись у сьому кварталї міста,

wszem wobec y każdemu zosobna iz wziąłem w protectią moie sławetnych Marka Serhiowicza y Mikołaja Zachariasza Markowiczow y onych za sług swoich rękodaynych przyjąłem, dawszy im to zlecenie, aby ludzi kupieckich także Rzemieśnikow rozmaitych, różnych narodów, do Miasta mego dziedzicznego Brodów zaciągli, w którym wszystkie wolności y praerogatiwy Miastu temu powagą seimową nadane służyć będą. Żądam tedy W. MM. abyście onemu w sprawach sobie przez mie zleconych idącemu y wracającemu się, także y tym, których on do Miasta mego Brodów zaciągnął, bezpieczeństwo drogi warowali, y wolno wszędzie z domostwem, kupcami, y z sprzętem do Rzemiosła należącym żadnego na nich nie wkładaiąc ciężaru przepuszczali. A dla lepszey wiary przy podpisie ręki moiey, Pieczęć zwyczayna jest przyłożona. Dat. w Usciu die 11 Ianuarii 1638. Stanisław Koniecpolski. L. S.“

[1]) Barącz, op. cit. ст. 69—70.

[2]) Пор. отсей документ, який виймаємо з актів. „Ad officium praesens veniens personaliter Famatus Zachariasz Armenus civisque iuratus Brodensis patefecit ac praebuit literas a Gno Dno Ioanne Grabińsku protunc subcapitaneo Brod., in quibus consensus pertrahendi extraneae nationis tum etiam variae religionis homines ad civitatem Brodi., petens illas actis suscipi et inferi, quarum tenor talis. Wszystkim wobec y każdemu zosobna, komu to wiedzieć będzie należało, wiadomo czynię, mianowicie panom Ormianom także y innym stanom reli-

де мешкали міщани польської народности в сусїдстві фарного костела, Вірмени принаймнї по кінець XVII в. затримали свою відрубність: судились після власного правничого кодексу, мали своїх війтів, лавників, удержували осібних священиків, ходили на богослуженя до своєї церкви, ховались на своїм власнім кладовищи. Маємо одначе один конкретний випадок, що Вірменин піддає ся під права міщан польської і руської народности. В р. 1650 Захарій Маркович „добровільно відступає, понехує й опускає вірменську юрисдікцію, а пристає до польської, зобовязуючись при тім бути слухняним радцям та війтови та на їх зазив ставитись кождого разу, як се роблять мешканцї релїґії католицької і грецької“. Згодом подибати Вірмен на найвищих мійських урядах: у числї чотирьох радців чи консулїв, ба навіть на війтівськім кріслї. Так нпр. у р. 1694 консулем був Вірменин, названий на польський лад, Ян Асланович. Супроти вірменських купців українське населенє міста носило в серцї нелюбов і нетолерантність. „Ти не гідний бути війтом, бо ти не одного збавив шматка хлїба, не одного несправедливо закував у кайдани; не повинен ти бути війтом, бо ти Вірменин, а Вірмени, Жиди, Цигани й Татари не мають своєї землї і віри“ — так „шкалював“, як читаємо в судовім позві, міщанин Іван Риндзюк — війтів син — як сам себе на суді назвав, Вірменина Якова Богдановича, під сю пору брідського війта, їдучи з ним на Україну відай у торговельних цїлях у р. 1741. А вже-ж права, якими покористувались Вірмени в Бродах, мусїли бути далеко ширші і користнїйші, чим ті, що їх мали прочі

giey rożney: iż daię ten uniwersał moy Sławetnemu Panu Zachariaszowi Markowiczowi, Ormianinowi, mieszczanowi y kupcowi brodzkiemu iako człowiekowi z cudzoziemskiemi ludźmi żyiącemu, aby we wszystkim ludzi tych ubezpieczywszy imieniem moim, którzybykolwiek zaciągnieni byli przezeń dla mieszkania do Brodów, którym ia obiecuię we wszystkim praw tych nie naruszyć według woley y rozkazania Iaśnie Wielmożnego Iego Mości Pana Alexandra na Koniecpolu Koniecpolskiego Chorążego Coronnego, Pereiasławskiego, Korsonskiego, Płoskirowskiego etc. Starosty, które są nadane Brodom od Przodkow I. K. M. y teraz potwierdzone przy szczęsliwey Coronatiey I. K. M. y nadane są niektóre puncta potrzebne każdemu stanowi kupieckiemu należące. Do tego ieszcze to obiecuię że tych Panów kupców, których zaciągnie Pan Zachariasz dla mieszkania do Brodów, biorę ich w opiekę pod ramię zamkowe, żeby nie byli podlegli żadnemu prawu pospolitemu ale w krzywdach ich powinien będę ich bronić y rozsądzać. Na co dla lepszey wiary y pewnieyszego świadectwa pieczęć z podpisem ręki moiey przyciskam. W Brodziech 10 Iulii A. D. 1650. I. Grabinsky.

мешканцї міста. У р. 1694 міщанська депутація зі своїм бурмістром Францїшком Шульцом на чолї звилась перед Якубом Собеским, що в той час був властителем Бродів, та висказала йому просьбу міщанства, щоби допоміг йому та дав ратунок у мійських фінансових клопотах. Між иншим делеґати мусїли жалуватись перед королевичем на своїх сусїдів вірменських міщан, коли Собеский у своїм листї писанім зі Жовкви до ґубернатора брідської твердинї згадує попри инше й таке: що тикаєть ся Вірмен, які gaudent immunitate сих маєтностий, на яких у самому початку свого приходу з Поділя поселились, то повинні причиняти ся до спільних мійських видатків, бо прикупили собі більше таких домів, із котрих маєть ся платити мійські податки [1]).

Першими Вірменами, що поселились у Бродах, був Яків Пірумович і його зять Аслан Еміровнч. В р. 1634 вони набули на власність реальність Яна Бялобжеского а рік опісля вписали контракт „донації“ заключений у Камінцї Подільськім у брідські мійські книги. Ся реальність лежала біля католицького фарного костела при до нинї знаній вулицї косцельній. В р. 1636 Пірумович купив від Петра Руцкого реальність при козиківській

[1]) Сей лист королевича до ґубернатора брідської твердинї наводимо в цїлости, бо представляє цікавий причинок для історії передовсїм міста. Лист датований із Жовкви дня 1 сїчня 1694 р., а адресований до Яна Крушиньского — так звав ся ґубернатор. „Supplikowali do nas Mieszczanie Brodzscy ze wielkie cierpią uciemiężenie od przechodzących posłow kozackich nalezy tedy abyś WM. Pan tego dozierał, zeby kozacy nic sobie nadto więcy nie pozwalali tylko co usus kaze y Miasto z dobry woli swoiey wyswiadczy. Strony zas Ormian ktorzy gaudent immunitate tych dobr na ktorych in primordiis zescia z Podola swego osadzeni są, ale ze więcy domow sobie przykupili iuz cum onere zwykłych podatkow mieyskich z tych tedy tenentur przykładac się do mieiskich expensow powinni. Supplikowali y o tym ciz Poddani Nasi ze niektorzy Ichm. w Brodach albo w sąsiedztwie mieszkaiący czynią sobie sprawiedliwosc z Poddanych naszych brodzkich to osobliwie Wmm. zalecam abys omni modo tego przestrzegał y nie dopuszczał wszak kazdemu będzie satisfaktia z zamkowy sprawiedliwosci. Domy takze mieyskie aby takze w długach nie byli oddawane post excusationem Imm. concreditoribus przezco mieyskie podatki upadaią pilno zalecamy moze byc inszą drogą kozdemu sprawiedliwosc. Uskarzali się naostatek ze nieiaki pan Kotelnicki tam mieszkaiący intriguie się w rozne interessa a nie z pozytkiem Miastu y oprocz tego wiele roznym kupcom winien został doirzyc tedy Wm. masz aby tego więcy nie było y co komu nalezy aby była satisfaktia za czym P. Bogu Wm. oddaie. WMP. zyczliwy wielce Iakub Ludwik Krolewic“.

вулиці, яку сейчас і за ту саму ціну (200 зол. п.) відпродав свому землякови Вірменинови Муратовичеви. Яків Пірумович, се один із чільнійших купців, знаний далеко поза границями Польщі. Як виходить із протестації, що її подав Пірумович у р. 1639 до місцевого суду, то удержував він торговельні зносини з далеким Сходом. Того-ж року Пірумович „civis et advocatus iuris Armenici Broden.“ вислав був свого сина Миколу до Анґори для закупна товарів. В Текіртаку здибав ся з Миколою львівський вірменський купець Богос alias Тафрала. Приїхали до Яс і тут Богос підмовив митників, щоби приарештували Пірумовича. І справді забрали з возів між иншим дві белні (belni) чамлету, які одначе невдовзї назад звернули. Через сю перепону в торговлї Яків оцінив свою шкоду на 2000 зол. або й більше. Якийсь час спільником Пірумовича був Жид Авраам Шльомович, а коли оба розійшлись, Авраам мав ще доплатити Яковови двома ратами 600 зол. пол. На ярмарку в Краківцї Яків Пірумович має кількадесять штук випасених волів. Не одним товаром торгує і його зять Аслан Еміpович. У р. 1642 нпр. Аслан посилає з поташом на торг до Казимира свого фактора. Тодї законтрактовує він закупно 40 бочок чистого, доброго й непідозрілого поташу, який Асланови має привезти львівський купець Войцех Бочкович. З позву, який подав у р. 1646 Еміро-вич, тодї вже війт вірменського права, дізнаємось, що торгував також дорогими матеріями. Григорій Самуїлович — так звав ся його довжник — прийшов був до Асланового маґазину за атласом. Сторгував локоть по 6 зол. Всього атласу Самуїлович взяв 437 і чверть лікtя на загальну суму 2600 зол. Коли одначе матерію приніс до себе і близше їй придивив ся, переконав ся, що Аслан його обдурив. Замість атласу венецького, якого жадав, Аслан дав йому гірший, фльорентийський атлас. В додатку деякі штуки — як ствердили се й присяжні — цілком погнили й без вартости. Та найшов ся таки земляк Аслана, що тогож року „хитро й зрадливо засів ся на його добру славу між купцями та довів до втрати кредиту“. Аслан набрав був у згаданім горі роцї у краківського купця Піноцоі товарів на 18.300 зол. Довідавшись про се Вірменин Микола Хадзейович, купець із Замостя, підійшов Асланового кредитора й за половину поданої ціни відкупив від нього мембран Еміровича. По недуже довгім часї Хадзейович був у Львові, де здибав Аведика, Асланового фактора, що вертав із Туреччини з товарами. Аведик побачивши в руках Миколи мембран свого пана, викупив його заплативши

цілу суму. Не мав Аслан щастя й до власної рідні. По смерти тестя оба сини небіщика, а Асланові шваґри Микола і Кшиштоф та їх мати Анна Пірумовичі загарбали всю спадщину, не допускаючи до поділу Еміровича.

Один із Пірумовичів, що був вірменським епископом, навіть в нечесний спосіб хотів відсунути від батьківської спадщини свою сестру Зофію та її чоловіка Аслана Еміровича. Августин de Нерзесович, нотар вірменського права, покликаний на свідка в процесі Аслана з шваґрами заявив, що Пірумович епископ намовляв його, щоби вписав у вірменські книги декларацію Еміровича й його подруги, буцім то вони вже дістали від батька приобіцяне придане.

З инших вірменських купців згадаємо ще про кількох. Марко Сергіович, що в р. 1642 був лавником вірменського права, торгує лоєм та милом, Оліфер Пастернакович знов рибою (у р. 1642 нпр. вислав два вози риби до Варшави), а Шарак Вартерісович веде оживлену торговлю з Туреччиною, з купцями у Львові та Ґданьску. Вірменин Будах має клієнтів головно межи варшавськими шевцями, яким кредитує сафян нераз на дуже значну суму. Оліфер Фієньович, купець з Бродів і Теодор Буйна з Кременця висилають цілими лаштами пшоно до Ґданьска. Оліфер закинув був раз свому спільникови, що затаїв і присвоїв собі два лашти пшона, або 42 корців. В акті з р. 1642 маємо згадку про торговельні інтереси иншого Вірменина Якова Хачедуровича. Він торгує волами; на ярмарку в Краківці має їх раз 91 штук, які продає Петрови Целерови, купцеви з Позналя. Оган Кіркорович не маючи готового гроша, а хотячи заспокоїти свого кредитора, купця з Персії Дзадура, що для екзекуції довгів від купців мусів нарочно приїхати до Бродів, сплачує йому довг 3000 тризлотових талярів бурштином. Мав сього бурштину три роди: дрібний, око вартости 3 таляри тризлотові, середній, око по 5 талярів а головного по 7 талярів. Се був бурштин необроблений. Крім сього забрав Дзадур трохи бурштину обробленого. Весь тoвар представляв вартість 4000 талярів, в кождім по 3 зол. пол. Зґаданий вже нами Вірменин Микола Маркович має прим. в р. 1653 спільника Вірменина Вартириса Кіркоровича, купця в Замостю. Маркович мав немалий клопіт із зятями свого спільника, які по смерти Вартериса не хотіли з ним обрахуватись. Бож претенсія Миколи до спадкоємців Кіркоровича представляла неаби яку дрібну вартість. У своїй протестації Маркович заявляє, що раз взяв від Варти-

риса, що торгував сукном: фалендишом і каразиєю, в белях сього товару, продавав його разом зі своїм корінним товаром, але стратив, бо сукно зіпсуте цьвіллю. Потім дав був самому Кірковоричеви на ярмарку в Язлівці 1200 зол., його-ж факторови Зіґартови в Огрию 1000 сафянів за 3000 зол., а вкінці через Павла Долгая, слугу угорського королевича Ракочія, передав був для Вартириса 760 талярів (в кождім по 3 зол. пол.), щоби купив шовкових коверців і „сідженє" золотом оправлене. Впрочім знаємо ще про Марковича, що мав на людях богато гроший. Його довжником був нпр. в р. 1653 Яків Кшиштофович, купець у Замостю, що був винен Миколї 1300 зол. пол. Про брата Миколи Марковича, Захарія, можемо сказати, що був у ласцї пана. На його приказ підстароста Ґрабіньский дав Захарієви даром під будову площу, що колись належала до міщанина Яна Табачнїка. Захарій торгує милом. У р. 1661 протестував ся він перед лавницьким судом на місцевого міщанина Карпа по своїй професії адепта ковальського куншту, що загвоздив йому коня, яким саме Маркович мав відвезти свій товар на ярославський ярмарок. Лавники реляціонували перед війтом: Захарій поправдї навантажив цїлий віз милом, два стоси мила в комнатї і скриня з тимже товаром у пивницї, усе в ладї, щоби забрати на торг, та клопіт, бо кінь окалїчив.

Акти, які ми мали під рукою, не подають нам нїщо більше про торговельні операції вірменських купцїв. Крім самих призвищ не можемо нїщо сказати про тих Вірмен, що жили при кінцї XVII в. На місцевому теренї бачимо їх ще в 1-шій пол. XVIII в. По страшній пожежі в р. 1742, яка пожерла мільйонове майно купцїв, Вірмени майже до одного вибрались із Бродів [1]).

---

[1]) Barącz, op. cit. ст. 93—94.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає **Іван Франко.**

XXXIII. Хмельнищина (думи, пісні та вірші).

Чотири попередні студії (про битву під Хотином, про Варшаву, про бандурку і про комаря) являють ся екскурсом у нашу народню та полународню творчість XVIII—XIX в., отже хронольоґічно відбігають від попередніх студій. Я помістив їх тут між иншим тому, що вони були написані перед усіми попередніми студіями і доси лежали в рукописї. Студію про комаря менї довело ся тепер значно доповнити і поправити.

Після сего невеликого відскоку, спричиненого, так сказати, потребою часу, вертаю знов до другої половини XVII в. і розгляну тут у хронольоґічнім порядку піснї, думи та вірші про українських гетьманів та козаків того часу, починаючи Богданом Хмельницьким і його товаришами. Кладучи в основу своїх студій поперед усього українські піснї, думи та вірші, я користую ся для провіреня їх історичної та літературної вартости також історичними жерелами, писаними та друкованими на ріжних мовах, і працями новочасних істориків. Значне місце в тих помічних матеріялах займуть польські вірші, писані, а по части також друковані сучасниками, які доси занадто мало були використані істориками Хмельнищини.

Значну скількість польських віршів опублїкував і коментував я у своїй розвідцї „Хмельнищина 1648—1649 років в сучасних віршах“, друкованій у „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ т. XXIII—XXIV і поданого там матеріялу не буду тут

повторяти. Ряд спеціяльних розвідок, що повинен складати сей розділ, розпічну деякими загальними увагами про козаків і Хмельницького перед його виступом на широку арену політичної діяльности при кінці 1647 р.

1. Козаки і Хмельницький перед р. 1648.

Маючи майже від самої половини XVI в. не мало діла з козаками, польська суспільність загалом досить слабо обзнайомлена була з походженєм і побутом козаків. Переважав погляд, що се були „chłopi“, піддані польських панів, що цураючи ся роботи на панських ланах та при панських дворах утїкали в степи, де займали ся головно розбоєм, а попри те ловами на диких звірів та рибальством. Ті, що жили близько заселених міст, привикали звільна також до хлїборобської працї, хоча ненастанні напади Татар змушували їх жити раз-у-раз на военній стопі. Ось як характеризує Самуїл Твардовський житє окраїнних козаків коло половини XVI в.:

Wszakżeż ci z nich daleko byli swowolnieyszy,
Którzy morzu y pladze tamtey przyległeyszy,
Ustawicznym rozbojem w polach się bawili,
Lubo to wirozuby po Dnieprze łowili,
Lubo lądem lisice strzelali i kozy,
(Zkąd zowią się kozaki), to w tajemne łozy
I trawy przypadając, kogo gdzie napadli,
Turki li, Tatary li koczujące kradli.
Do takiego w lekkości swego przyrodzenia
Przykładając z zwyczaju oraz i ćwiczenia,
Żyli jednak bez rządu i żadney zwierzchności,
Prócz, gdy zima wstawała, schodzili na włości.
Na wiosnę zaś i nowe rozpary słoneczne,
Jako muchy ożyli, i mając tamteczne
I lasy i sposobność wszytkę do żeglugi,
Wodą się opuszczali w ostrowy i ługi,
Których tam jest nie mało, przez Dnieprowe progi[1]).

---

[1]) Woyna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami, i z Węgry, przez lat dwanaście za panowania Nayjaśnieyszego Jana Kazimierza króla polskiego tocząca się, na cztery podzielona xięgi oyczystą Muzą od Samuela z Skrzypny Twardowskiego, opus posthumum, Calissii 1681, Część I, ст. 3—4.

Далї польський поет згадує, що король Степан Баторій дав тим козакам военну орґанїзацію, якою вони

Kontenci przestawali. I z tego początku
Wiele dokazowali w takim swym porządku
Na morzu y na ziemi. A dzieł ich dawnieyszych
Tu nie licząc, co mogło naszych lat późnieyszych
Turkom być strasznieyszego, jako kiedy dali
Nad tysiąc mil w Azyę samą zaieżdżali,
Wyścinali Trapezunt, Synop z gruntu znieśli,
I pod Konstantynopol nieraz sam podeśli,
Prętkością niesłychaną mury okurzywszy.
Ale nie mniey i ziemią bywali szczęśliwszy,
Nadewszytko z Osmanem, gdy nam wszytko czoło
I przedmur wytrzymali.

Автор натякає тут на славну битву під Хотином 1621 р., в якій козаки під проводом Петра Сагайдачного відіграли дуже важну ролю. Може се відносити ся також до битви на Цецорі в р. 1620, в якій турецький комендант Скендер-паша по тяжких боях побідив польське та козацьке військо і в якій поляг польський гетьман Жолкевський, а також чигиринський підстароста Михайло Хмельницький, батько Зиновія (Богдана) Хмельницького, а він сам був узятий Турками до неволї [1]).

Для Твардовського, що на війну Хмельницького з Поляками дивив ся по троха власними очима, незрозуміле завзяте козаків проти Поляків.

Zkąd wam ta złość, o chłopi, i rankor zażarty
Ku swym panom? Nie był że inny świat otwarty
I morze pozwolone, gdziebyście te byli
Tak ciężko zamierzone razy wytoczyli?
Nie podobniey na Turki y brzydkie pohańce
Wywrzeć było tych jadów, nie mizerne brańce
W turmach przepadające i ciężkich robotach
Po Rodysach i morskich różno Galeotach,
Bracią swoje wyzwolić, albo jedney wiary
Z sobą spólne narody, Serby y Bułgary,

[1]) Лѣтопись событій въ Юго-западной Россіи въ XVII вѣкѣ, составилъ Самоилъ Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска Запорожскаго 1720, т. IV, Кіевъ 1864. Приложеніе, Записки Матвея Титловскаго 1620—21, ст. 157.

I cożkolwiek około Dniestru y Dunaiu
Sobie tak przyległego oswobodzić kraiu? [1])

У Твардовського, як і загалом у Поляків, була очевидно коротка память, бо пишучи ті, по троха навіть славянофільські рядки після погромів Хмельницького він не тямив мабуть, що одною з найважнійших причин попереднїх польсько-козацьких війн було власне те, що Польща не хотїла пускати козаків на море і навіть у Крим, аби не дразнити могучої Туреччини, і волїла платити Татарам дань і руйнувати власні пограничні посілости та вирізувати тисячами не тілько уоружене козацтво, але також безоружних селян, аби тілько не дати розрости ся сему ненависному народови.

Переходячи до особи самого Хмельницького, вважаю потрібним висловити деякі загальнїйші уваги про відносини двох галузий історичної науки, а власне тої, що називає ся історіоґрафією в тїснїйшім значіню і яку можна вважати або відтворюванєм розвою полїтичних та суспільних відносин з узглядненєм більшого або меншого впливу визначних людських одиниць на розвій тих відносин, або відтворенєм подій, доконаних визначними одиницями при помочи більших або менших народнїх мас із узглядненєм суспільного та полїтичного стану тих мас, — і тої, що називає ся французьким терміном традіціонїстикою, а анґлійським фолькльором і займає ся слідженєм народнїх традицій у найріжнїйших формах, себ то слідженєм зображеня минулого житя, відносин, вірувань і фантазійних витворів ріжних поколїнь, збережених при помочи чи то устного переказу, чи писаного або друкованого слова. Вдумуючи ся глубше в відносини сих двох галузий історичної науки побачимо, що між ними не можна потягнути докладної границї. Бо коли історіоґрафія в тїснїйшім значіню змагає до відтвореня того, що ми привикли називати історичними фактами, то для осягненя сеї мети вона розпоряджає засобами або матеріяльної натури (такими як могили, шанцї, замки, будівлї, зброї, убраня і т. и.), що творить т. зв. матеріяльну культуру людського роду, або писаними, друкованими чи устними переказами та свідоцтвами, що майже всї, з виємком хиба таких як урядові реєстри, збірки законів, судові та цівільні акти та статистичні виказы новійших часів, входять у обсяг також традиціонїстики. Кожде людське оповідане про факт людського житя, а особливо про подію доконану більшою

[1]) Op. cit. ст. 1—2.

масою людий, містить крім фактичної основи домішку фантазії, і ніяке людське оповідане, хоч би найточнійше і найтверезійше, не може передати анї одного т. зв. історичного факту у всій повноті його звичайно незлічених деталів та його звичайно укритих у глубинах людських душ та невловимих для ніяких спостережень ріжнородних обставинах. Оттим то кожда проба історіоґрафії являєть ся або більше-менше поетичною конструкцією подій на основі більш або менше критично провірених (через порівнане деталів), доступних авторови свідоцтв, при чім у талановитого автора випукло виступають визначні історичні діячі на тлї їх окруженя, або більш або менше вірним представленем суспільно-політичних відносин, у якому за масою нагромаджених для сього з конечности деталів блїднуть або майже зовсїм щезають визначні історичні діячі.

Особа Богдана Хмельницького і ті суспільно-політичні рухи українського народа, в яких він відограв важну ролю, дійшли до нас у великій масї ріжнородних сучасних та пізнійших свідоцтв, із яких значна часть, прим. судові акти галицько-руських бунтівників, листи самого Хмельницького та його численних сучасників, урядові трактати, універсали та реєстри мають визначну історіоґрафічну вартість, хоча й тут не треба забувати, що в листах, протоколах і навіть у трактатах та універсалах стрічає ся богато незгідного з дійсністю, що крім автентичних документів до нас дійшло богато пізнійших фальсіфікатів, а всї історіоґрафічні проби, писані або друковані чи то сучасними чи пізнїйшими, подають масу деталів про один і той сам факт суперечних, та масу видумок, у яких дійсні факти перенесено з одної особи на другу або перемінено до непізнаня.

Поклавши собі метою виясниги історичне та лїтературне значінє тих поетичних памяток зложених нашою мовою ріжними людьми і в ріжних часах, що вяжуть ся з іменами Хмельницького та його товаришів, я уважаю потрібним сягнути глубше в ту трацiонїстичну історіоґрафію і притягнути для провіреня її вартости як найбільше і як найхарактернійших свідоцтв, не маючи зрештою претенсії анї потреби вичерпати всї свідоцтва, або дійти при кождім спорнім фактї до зерна історичної дійсности. Моя близша мета, при помочи лїтературно-історичного порівнаня зложити критичний апарат для оцінки поетичних памяток нашої нації. Сей апарат може придати ся також спеціяльному історіоґрафови, охороняючи його від помилок, які неминуче випливали

з користуваня матеріялами більше традиціоністичними ніж історіоґрафічними.

До таких, більше традиціоністичних ніж історіоґрафічних памяток нашого письменства треба зачислити головне жерело звісток про житє Богдана Хмельницького перед 1647 р., а власне т. зв. „Руську достовірну літопись", що не дійшла до нас у самостійній формі, а тілько в формі виписок, доконаних в р. 1770 козацьким полковим обозним Степаном Лукомським у Прилуках у його доповненю до перекладу оповіданя польського письменника Матвія Титловського про дві війни Турків з Поляками в рр. 1620 і 1621. Сей переклад разом із доповненем Лукомського був опублікований у четвертім томі літопису Величка[1]). Не можна сказати, чи Лукомський у своїх виписках вичерпав увесь текст „Руської достовірної літописи", та думаю, що задля її важности і невеликого обему, а також задля того, що вона фаховими істориками доси вважає ся зовсім затраченою, не від річи буде тут подати повний текст усїх виписок Лукомського, цитованих як узяті з тої літописи.

1. „1606 году Петръ Конашевичъ Сагайдачній, отозвавшись гетманомъ, хотячи своего щастія отвѣдати, ходилъ съ войскомъ запорожскимъ водними судами подъ Кефу, городъ турецкій; тотъ городъ своевавши и зъ неволѣ многихъ христіянъ освободивши, съ пребогатими користми изъ Чорного моря въ Украину возвратилъ ся, ради котрой знатной прислуги его Поляки зѣло его возлюбили, и козаки, его весма почитаючи, ему доброжелателствовали.

2. 1620 года гетманъ козацкій Самойло Кошка съ козаками, при гетманѣ коронномъ Жолковскомъ, во время султана турецкаго Османа Гордаго, на коварной, подъ видомъ мира съ Поляками, на урочищѣ прозиваемомъ Цоцьора войнѣ находилъ ся, но взятъ ли онъ Турками въ полонъ и викупилили его козаки изъ того полону, такъ якъ Зѣновія Богдана Хмельницкого, или ни, не извѣстно, токмо сіе за подлинно вѣстимо, что онъ гетманъ Кошка въ городѣ украинскомъ Каневѣ погребенъ, чего въ доказательство тамъ его гробъ свѣдителствуетъ.

3. Тогожъ года по гетманѣ Кошкѣ избранъ козаками гетманомъ Бородавка, которій Кримъ воевалъ, однако его за непостоянство и за пянство его Петръ Конашевичъ Сагайдачній убилъ, и онъ Сагайдачній гетманомъ отъ козаковъ избранъ и отъ

---

1) Самоилъ Величко, op. cit. ст. 155—182.

короля Жигмонта III подтвержденъ, понеже его, якъ више сего сказано, не токмо козаки, но и всѣ Поляки любили.

4. Михаилъ Хмелницкій, сотникъ козацкій, которій съ Чигирина съ козаками тамошними въ висше реченій походъ былъ взятъ, тамъ же убитъ, а синъ его, Михайла — Зѣновій Хмельницкій съ нимъ, отцомъ, въ тотъ же походъ для присматриванія къ военному дѣлу былъ взятъ, онаго живаго непріятели въ полонъ взяли, однако по двухъ годахъ козаки плѣнникомъ же изъ той неволи его викупили.

5. Михайло Хмелницкій родомъ изъ Украинскаго города Лисянки, и когда старинній городъ козацкій Чигиринъ отъ короля Полскаго вновъ на староство переменёнъ, и тое староство воеводѣ Рускому, Ивану Даниловичу Жолковскому жаловано, то онъ, Михайло Хмелницкій, пришедъ туда съдѣланъ былъ писаромъ для записки податей, изъ народа тамошнего оному старостѣ принадлежащихъ, въ которомъ званіи мало поживъ сплодилъ сего сина Зѣновія, котораго отъ младихъ лѣтъ отдалъ въ наученіе: первѣе въ Кіевъ, а потомъ въ городъ, что надъ рѣкою Саномъ, въ Ярославле до Єзуитовъ, и тамъ въ наученіи проводилъ свои лѣта до совершеннаго возраста. Будучомужъ ему тамъ еще отрокомъ, приключилъ ся такій случай удивленія достойній: когда онъ около костела съ соучениками прохожалъся, то вихоръ изъ той компаніи его самого бѣгающаго ногами подхватя, трижды вкругъ онаго костела обнес, и на томъ мѣстѣ, изъ котораго подхваченъ, опять его поставилъ. Єзуиты сіе странное, небывалое приключеніе разніи розно разсуждали, однакожъ тѣмъ согласно заключили провѣщавая: будетъ де отъ сего отрока великое на костелъ Римскій гоненіе. И такъ онъ Хмелницкій Зѣновій окончивъ тамъ свои ученія къ отцу своему Михайлу въ Чигиринъ возвратилъ ся.

6. Тогожъ 1620 года гетманъ Петръ Конашевичъ Сагайдачній къ королю Жигмонту III. писалъ съ прошеніемъ, чтобъ унія изъ Русѣ была изнесена. Хотя король ему въ прошеніи его не отказивалъ, однако проволѣкая ничего не здѣлалъ. Однако гетманъ Сагайдачній тую унію такимъ образомъ опровергъ: святѣйшій патріярхъ іерусалимскій Өеофанъ ѣдучи изъ Москви прибылъ въ Кіевъ, и за позволеніемъ короля Жигмонта нѣсколко времени прожилъ въ Кіевѣ. Гетманъ Сагайдачній яко ревнитель святаго благочестія, его, святѣйшаго патріярху, съ радостью принялъ и со сподручними своими, православними Руссами, онаго патріярха упросили, чтобъ онъ имъ православнихъ на мѣсто

унѣятскихъ владиковъ посвятилъ тѣхъ, коихъ они сами чесних и умнихъ согласно избрали. Святѣйшій патріярхъ, увидѣвшись съ эксархомъ престола апостолскаго Константинополскаго, тогда въ Кіевѣ бывшимъ, тѣхъ особъ избраннихъ, а имянно: Іова Борецкаго на митрополію Кіевскую, а въ другіе епископства достойнихъ людей хиротонизовалъ. Когдажъ тотъ святѣйшій патріярхъ изъ города Кіева въ Грецію отѣздилъ, то гетманъ Сагайдачній за вѣдомомъ короля Жигмонта даже до граници волоской съ козацкимъ войскомъ его проводилъ, со всякимъ отъ всѣхъ благодареніемъ, и такъ, отъ святѣйшаго онаго патріярхи получа со всѣмъ войскомъ благословеніе, въ домъ свой въ Кіевъ возвратилъ ся.

7. Часто упоминаемій свѣтлѣшій принцъ Владиславъ, главній войсковій предводитель, по отшествіи Турокъ и Татаръ, заразъ своихъ больнихъ и раненихъ куда кому надлежало съ подъ Хотина въ доми отпустилъ, а самъ съ виборнѣйшимъ и зъ дворовимъ полскимъ войскомъ, а съ козаками всѣми, въ томъ числѣ съ болними и ранеными, въ старомъ своемъ лагирѣ остался, и перво, рады любопитства, вьсѣ непріятелскія укрѣпленія: рви, окопи и другія мѣста осматривалъ, потомъ изъ своего онаго лагира просмердѣвшаго въ полъ милѣ на свѣжое мѣсто лагиръ свой перевелъ, всякую предосторожность учредивши. Въ семъ новомъ лагирѣ съ генералитетомъ, съ полковниками и съ другими полскаго войска офицѣрами, при пушечной и мушкетной палбѣ разнихъ увеселеній употреблялъ, котораго увеселенія и козаковъ участниками здѣлалъ: ибо отправилъ онъ къ нимъ, въ ихъ лагиръ, на вистрѣлъ съ лука отъ полскаго отстоящій, въ которомъ гетманъ козацкій Сагайдачній раненій лежалъ, разнихъ съ харчевими припасами, напитками, какъ то: волоскаго вина, меду питейнаго, горѣлки простой по нѣсколько десятковъ бочокъ; прислалъ гетманужъ Сагайдачному выборънѣйшихъ харчей, такъже разнихъ конъфектовъ (или заидокъ) и большой ящикъ съ штофами серебраними, пестро визолоченими, водками аптекарскими наполненими, винъ разнихъ по бочкѣ, а венгерскаго, самого первѣйшаго, седмъ анталовъ, и свою палатку подарилъ. Междужъ тѣмъ, посѣщая само-персоналнo его, Сагайдачного, и увидя простой возокъ, ковромъ покритій, которимъ его раненаго везутъ, подарилъ ему коштовную свою подъ балдахиномъ коляску и лошадей пару съ шорами богатими, визолоченими, а сверхъ того потретъ въ семьдесять червонцовъ, на которомъ отца его, короля Жигмонта персона, съ одной сто-

рони рубѣнами, а съ другой гербъ короны полской: орелъ одноглавній, шафѣрами дорогими осипание, пожаловалъ, на него самъ сложилъ и, въ голову его поцѣловавши, къ ручкѣ допустилъ, и при томъ такъ его, гетмана, какъ и все войско козацкое, подъ Хотеномъ и на Черномъ морѣ бывшое, тѣмъ обнадежилъ, что онъ для нихъ у короля, отца своего, исьпросить жалованье, которое и прислано къ нимъ быть имѣетъ. И такъ съ нимъ, гетманомъ, какъ и со всѣмъ войскомъ козацкимъ простился, однакожъ козаковъ 5.000 при хотинскомъ гарнизонѣ на время оставилъ, а прочіихъ съ гетманомъ Сагайдачнимъ въ Украину отъпустивши, самъ съ полскимъ войскомъ сегожъ октябра 24 пошолъ въ Краковъ.

8. По прибитіи гетмана Сагайдачного въ домъ свой, въ Кіевъ, козаки съ нимъ изъ Хотина пришедшіи заразъ ему начали жаловатися на господъ полскихъ и на ихъ старостовъ или прикащиковъ, что они по отходѣ ихъ въ походъ къ Хотину, въ домахъ ихъ матерамъ, женамъ и дѣтямъ ихъ несноснія обыди дѣлали, мучили и къ работизнамъ господскимъ ихъ принуждали. Гетманъ Сагайдачній за болѣзнію своею о тѣхъ козачіихъ обыдахъ докладивать королю до спободнаго въремени поудержалъся, однако принцъ Въладиславъ, за прибытіемъ своимъ въ Краковъ, его, гетмана Сагайдачного и козаковъ, храбріе ихъ дѣйства и вѣрніи услуги отцу своему, государу королю зѣло восхвалялъ, представляя, что достойними они за тѣ свои кроваві труди великого награжденія. И такъ у его величества по обѣщанію своему исходатайствовалъ имъ доволное жалованье, которое къ гетману Сагайдачному въ Кіевъ и прислано, при грамотѣ королевской 1622 году, генвара 1 числа на полскомъ языку, такого на россійскомъ діалектѣ содержанія:

„Жигмонтъ третій, Божіею милостію король полскій, великій князь литовскій, рускій, прускій, мазовецкій, кіевскій, жмудскій, волинскій, инфляндскій, смоленскій, чернѣговскій, готскій, вандалскій дѣдичній король.

Урожденному, намъ вѣрнолюбезному и искрено желателному Сагайдачному, войска запорожскаго гетману, со всею старшиною и съ цѣлимъ рицарствомъ козацкимъ украинскимъ, милость и поздравленіе наше королевское“.

Въ сей грамотѣ своей король Жигмонтъ, такъ его, гетмана Сагайдачного, какъ и всего войска запорожскаго непоколебимую къ нему, королю, и коронѣ полской вѣрность, а противъ непріятеля вѣри христіянской богатырскую козачію храбрость и дѣл-

ность весма похваляя, права и волности ихъ стародаваніе отъ антецессеровъ своихъ, какъ то: отъ великаго Казимера, отъ Стефана Баторія и отъ другихъ королей полскихъ наданіе и утвержденіе подтвердилъ, и при томъ подтвержденіи жалованіе, а имянно: на козаковъ съ ихъ старшинами такъ на тѣхъ, кои подъ Хотинемъ дѣйствовали, какъ и на онихъ, кои съ Хмелницкимъ на Чорномъ морѣ въ происках воинскихъ находились, а кто съ нихъ убитъ или въ тѣхъ походахъ натуралною смертію умре, то на ихъ свойственниковъ, а всѣхъ на 50.000 человѣкъ, чрезъ подскарбія своего надворного, въ равній подѣлъ 400.000 талярей битыхъ, къ гетману Сагайдачному въ Кіевъ, а ему, гетману и старшинѣ войсковой 400.000 червонцовъ на подѣлъ, подъ разсмотрѣніе его, гетмана, прислалъ. Самомужъ ему, гетману знамя свое королевское и булаву, цѣною же 1.000, а портретъ въ 500 талярей битыхъ пожаловалъ, и впредъ такъ его, гетмана, какъ и все войско Запорожское украинское, во всякихъ ихъ нуждахъ и прошеніяхъ своею королевскою милостью и благопризрѣніемъ обнадежилъ.

9. Тогожъ 1622 году февраля 15 Сагайдачній листомъ своимъ королю Жигмонту III. за присилку на войско козацкое, подъ Хотинемъ и на Чорномъ морѣ съ Хмелницкимъ бывшее, съ старшинами ихъ, такъ же и ему, гетману и старъшинѣ войсковой денежнаго жалованія, а особливо за знамя и за булаву и за портретъ всеподаннѣйше благодарилъ, чтобъ войско запорожское украинское содержимо и сохраняемо было при своихъ правахъ и стародавнихъ волностяхъ, отъ королей полскихъ имъ наданнихъ и утвержденныхъ. Да при томъже онъ, гетманъ Сагайдачній жалился ему, королю, на господъ полскихъ, на Вишневецкихъ, на Конецполскихъ, на Потоцкихъ, на Калиновскихъ и на иннихъ, представляя, что они въ предвѣчной козацкой отчизнѣ власть свою широко распространяють, хотячи козацкую славу погребти въ пепелѣ, а ихъ, козаковъ, братію свою, королю, государю своему и коронѣ полской слугъ вѣрнихъ, въ подданство поработити. Къ томужъ и сіе прибавилъ: не такъ де жалко козакамъ на тѣхъ господъ, какъ на ихъ прикащиковъ, пяницъ и сустратцовъ, ни къ чему годнихъ, кои ни Бога не боясь, королевскихъ указовъ не слушаясь, какъ только козаки въ походъ подъ Хотинъ и на Черное море изъ домовъ выступили, такъ тотчасъ они женъ, дѣтей и матерей ихъ на всякія господскія работизни гонить, вязать и мучить начали, а козакамъ, изъ службы королевской съ ранами еще не улѣченними

и червей полними въ домы пришедшимъ, толь тяжкія своихъ мученія видѣть и слышать такъ было несносно, что едва и утерпѣть возмогли. Къ томужъ сюда вѣсти приходятъ, что Татари Азовскіе, Кубанскіе, Черкескіе, вишедши, намѣреваютъ напасти на Украину, а безъ козаковъ, кои для оборони Украини всегда потребни и нужни стоять, противъ тѣхъ непріятелей весма былобъ трудно. Того ради гетманъ Сагайдачній тѣмъ листомъ у короля Жигмонта наусерднѣйше просилъ, отъ такихъ лядскихъ напастей строгаго защищенія, представляя, ежели де козаки отъ того защищени не будуть, то чтобъ отъ нихъ (какъ то уже пошемруютъ или поговориваютъ) не возросла какая новость, ради которой не толко господа, но и всѣ Ляхи сами на себе впредь нарекать и жалѣть будуть принуждени. При семъ же онъ, гетманъ Сагайдачній, надѣясь себѣ уже близкой смерти, того доктора, котораго принцъ Владиславъ еще при Хотини въ лагиръ для излѣченія его ранъ ядовитыхъ ему далъ былъ, къ королю Жигмонту съ глубочайшимъ благодареніемъ отправилъ.

10. Тогожъ 1622 году, оній Петръ Конашевичъ Сагайдачній, славній гетманъ войска запорожскаго украинскаго, великій церкви православнія, каѳолическія, апостольскія поборникъ и ревнитель, Кіевскаго братскаго монастыра ктиторъ и школъ латинскихъ любитель, въ маи мѣсяцѣ въ Кіевѣ на Подолѣ жизнь свою на смерть переменилъ. Въ трапезѣ того монастира тѣло его православнимъ митрополитомъ кіевскимъ, Іовомъ Борецкимъ честно погребено, съ неутолимымъ всего войска запорожскаго украинскаго и всѣхъ людей православнихъ плачемъ и риданіемъ.

11. По смерти гетмана Сагайдачного и прежде его смерти князя, воеводы и старосты, въ Кіевѣ и въ другихъ украинскихъ городѣхъ и мѣстахъ, церкви Божія православнія украинскія благочестно почитали, сами будучи православними, и народу благочестивому украинскому, найпачежъ козакамъ никакихъ утѣсненій и озлобленій не дѣлали. Когдажъ на Ляховицахъ пожени лись, то отъ благочестивой, апостолской, кафолической вѣри отступивши, къ костелу римскому, по прошенію тѣхъ своихъ женъ, присоединились, и тогда церкви рускіе и православнихъ къ той же уніи или присоединенію съ костеломъ римскимъ силою приводить, а подданимъ своимъ великія труды и подати налагать начали. Къ томужъ гетманъ коронній Конецполскій ради болшаго народа православнаго украинскаго отягощенія, по окон-

чаніи съ Шведами войни, въ кіевскомъ воеводствѣ полское войско виведши на Украину, въ городахъ и въ селахъ на квартирахъ розставилъ, кои постоялци еще тяжчайшіе народу православному украинскому обыды причиняли, каковаго народнаго отягощенія козаки не возмогли утерпѣть и, вмѣстѣ собравшись, Ляховъ постоялцовъ такъ побѣдили, что оставшіись въ живыхъ, куда кто улучивъ, разбѣглись.

12. 1628 году козаки, всѣ собравшись, гетманомъ себѣ знатнаго заслугами козака, именемъ Тараса, избрали. Гетманъ коронній Конецполскій, о семъ собраніи козаковъ послишавши, многую полскую силу на нихъ виправилъ. Козаки, при своемъ гетманѣ Тарасѣ, съ оними Ляхами подъ Переясловлемъ въ баталію вступивши, толикое ихъ число побили, сколько ихъ чрезъ многіе года во всей шведской войнѣ не побито. Сверхъ же того и золотое ихъ гусарское знамя за Днѣпромъ въ бору стрѣлбою своего все подиравили и разбили; однако наконецъ Ляхи сказали, чтобъ имъ и Русѣ никакихъ обидъ не дѣлать, помирились.

13. 1629 году Богданъ Зѣновій Хмельницкій, при другихъ своихъ службахъ, двухъ Кантемировъ привелъ и отдалъ плѣнниками королю полскому, отъ коихъ король много о тайнихъ турецкихъ на Полщу замислахъ увѣдомился.

14. Въ тѣже и въ слѣдующіе времена Ляхи, желая козакамъ отмстить подъ Переяславлемъ надъ собою приключшуюся отъ нихъ побѣду, первѣе убогихъ людей податьми и постоялцами начали жесточайше отягощать, а потомъ козаковъ знатьнѣйшихъ тайно, а начальнѣйшихъ явно захватывая, различными смертми убивали.

15. 1631 году Іовъ Борецкій, православній митрополитъ кіевскій, преставился и погребенъ въ монастырѣ кіевскомъ Святомихайловскомъ, а на мѣсто его посвященъ митрополитомъ кіевскимъ архимандритъ печерскій, воеводичъ молдавскій, Петръ Могила, великій поборникъ греческаго православія и защитникъ вѣры благочестивія. Сей очистилъ церковь митрополитанскую святіи Софіи отъ Униатовъ.

16. 1633 году Сулима, гетманъ войска низоваго запорожскаго, въ моноксиляхъ или въ судахъ веселнихъ морскихъ, изъ Сѣчи по Днѣпру, чрезъ Босфоръ Киммерійскій въ Меотическое или Азовское море запливши, прекрѣпкій въ Азіи городъ Азикъ или Азовъ взялъ. Сему гетману Сулимѣ король Владиславъ IV

голову отсѣкти повелѣвъ въ Аршавѣ, по жалобѣ на него, за взятіе Азова отъ Турковъ.

17. 1637 году козаки, чувствуя на себе отъ Ляховъ очевидную, всекрайнѣйшую погибель, опять собравшись, избрали изъ межъ себе Павлюка гетманомъ своимъ, пошли подъ Кумейки, гдѣ гетманъ полскій Николай Потоцкій съ Ляхами козаковъ оболстивши, декабря 6 числа побѣдилъ, а потомъ подъ Боровицею миръ съ ними заключилъ; но вскорѣ гетмана козацкаго, онаго Павлюка, лестно словивши, въ Варшаву его отослалъ, гдѣ Ляхи ему голову отрубили съ повелѣнія королевского.

18. Тогожъ 1637 году согласились 4.000 человѣкъ храбрихъ козаковъ, которіе часто помянутихъ лядскихъ утѣсненій болѣе нести не могли, искать своего щастія въ другихъ краяхъ; пошли къ Персіянамъ, чтобъ на войнѣ противъ Турковъ служить. Они пришли чрезъ кримскіе и нагайскіе орды со всякою осторожностію къ Дону, и имѣли на дорогѣ частой случай сражаться съ Татарами. Тамъ встрѣтились они съ 3.000 человѣкъ Донскихъ козаковъ, которіе приняли ихъ весьма пріятно, и при томъ освѣдомились о ихъ намѣреніи и походѣ; услишавъ причину онаго, представляли тамъ они имъ опасности похода чрезъ толь многіе народы и сомнѣніе свое, что найдуть ли они у Персіянъ то, чего желають. Они говорили имъ: „Мы де имѣемъ для васъ, браття, запасу доволно. Чего вы такъ далеко искать намерени, то найдете вы у насъ. Будемъ другъ другу вѣрни. Вотъ Азовъ! Когда мы возмемъ этотъ городъ, то будемъ имѣть способной проходъ въ Меотическое или въ Чорное море, гдѣ мы въ одинъ походъ можемъ столко взять добычи, сколко вы во всехъ кровопролитіяхъ . . . . сраженія у Персіянъ никогда не получите“.

Запорожскіе Козаки, посовѣтовавъ между собою, согласились на послѣдокъ на предложеніе Донскихъ, пошли они вмѣстѣ подъ Азовъ, гдѣ турецкій гарнизонъ, котораго отъ трехъ до четирехъ тисячь человѣкъ было, ихъ предпріятію посмѣялись. Козаки начали тотчасъ въ землю вриваться и продолжали день и ночь свою работу съ такою ревностію, что они при непріятельской стрѣлбѣ отъ яничаръ въ городъ вошли и непріятеля принудили отступить въ замокъ. Яничари находились тогда въ столь великомъ страхѣ, что и замокъ немедленно здали, хотя козаки толко четире фалконеты при себѣ имѣли, которими бы никакого пролому учинить не могли. Они ограбили городъ и здѣлали тотчасъ

надлежащее учрежденіе: Донци овладѣли Азовомъ, а Запорожци съ добычами въ Сѣчъ возвратилися.

19. З покликом на „Руську достовірну літопись“ подає Лукомський ще одно оповідане про Богдана Хмельницького під р. 1639, яке тут подаю в перекладі на нашу мову: „1639 р. гетьман коронний Станіслав Конецьпольський боячи ся, аби козаки, до крайности роздратовані, не виходили з українських міст, і збираючи ся в Запорожі не множили ся та не мстили ся на Ляхах за свої кривди, скликавши найстарших у свойому війську природив спільно з ними, щоб запобігти козацьким замислам і виставити над першим горішнім порогом Дніпра місточко Кодак із замком, буцім то для того, що турецький султан жалував ся у польського короля на козаків, що ходять на Чорне море і нападають на близькі міста його держави, руйнують городи й села, а на правду тілько для згуби козаків. Збудувавши той замок гетьман посадив у ньому німецький ґарнізон для його береженя, а на Запороже виправив значну свою команду, щоб Ляхи пробуваючи там, переловлювали всіх, хто би з України йшов на Запороже, топили в Дніпрі, або в степах убивали всякими способами, тай самих Запорожців погубляли за найменші провини. Трапило ся раз гетьманови бути в Кодаці в супроводї Хмельницького, який як чигиринський сотник був при гетьманї зі своїми козаками. Проходячи поуз Богдана Хмельницького гетьман для дошкуленя запитав козаків хвастливо: „Як вам, панове козаки, подобає ся сей Кодак?“ На се козаки мовчали, а тілько Хмельницький обізвав ся: „Що людські руки зробили, те й розвалити можуть.“ Чуючи таку сміду відповідь Хмельницького, Конецпольський повзяв проти нього деяке підозріне, але знаючи його досвід і вірні заслуги для польської корони, що він у часї війни султана турецького Османа з Поляками і козаками, яка була під Хотином, на Чорнім морі бувши головним комендантом, потопив у тімже морі більше як 20 турецьких кораблїв із запасами, двох Кантемирів королеви Жигмонтови III. як полоняників доставив, від яких король довідав ся про лихі замисли султана на Польщу, і його, Хмельницького, поминаючи сенаторів, уживав до поради та повірював йому ґоловну коменду морської фльоти, він, гетьман Конецьпольський не важив ся зробити йому, Хмельницькому, за сю відповідь ніякого лиха“. (op. cit. ст. 299—300).

Чи сей текст, переданий Лукомським, вичерпує весь зміст „Руської достовірної літописі“, се можна поставити під знаком

питаня, але супроти того, що вона фактично дає, се байдуже. Важнійше питане, чи маємо текст літопису в вірній копії, чи може в більше або менше свобідній перерібці. Деякі признаки промовляють за тим, що Лукомський передав текст літопису досить вірно; до таких признаків належить татарська форма назви города Кафи (тепер Теодосія), що по татарськи називає ся Кефе. Також досить незугарний та невироблений стиль промовляє за давністю тексту. Натомісь деякі великорусізми, що досить часто трапляють ся в тексті, приміром такі, як „подлинно вѣстимо“, „виступя въ походъ“, „податей“, „подхватя“ і т. и., можна покласти на карб значно вже русіфікованого українського письменника другої половини XVIII в. Один уступ літопису, який показує в її автора близьку знайомість з місцевостями Канева, а власне з тим, що за його часів на канївському кладовищі показувано гріб козацького гетьмана Самійла Кушки, можна взяти за свідоцтво, що літопис був зложений у Каневі. Не підлягає сумнївови, що автором літопису був письменний козак, знайомий з козацькою традицією від початку XVII в., хоч ся традиція подекуди більше або менше відбігала від історичної правди. Що до часу написаня літопису, то одиноке внутрішнє свідоцтво мали-б ми в уступі 5, в якому оповідає ся про чудесну пригоду Богдана Хмельницького біля єзуїтського костела в Ярославі. Се оповідане має для нас двояку вартість: одно те, що позволяє звістку „Достовірної літописи“ про побут Хмельницького в Ярославі на науці в Єзуїтів віднести до ряду леґенд, а друге те, що коли по звичайній псіхольоґії твореня подібних леґенд вони повстають ex post, треба догадувати ся, що й се оповідане, з рештою вандрівно-фолькльорного характеру, причепило ся до особи Хмельницького аж по вчиненій ним заверусї 1648 р. Автору очевидно було цїкаво подати на письмі дещо про житє славного вже козацького ватажка, про якого задля недалекого сусїдства Канева з Чигирином він міг знати на певно тілько те, що Зиновій Хмельницький був сином Михайла Хмельницького, чигиринського старшини, вбитого на Цоцорі, і що тодїж молодим парубком дістав ся до татарської неволї, з якої був викуплений козаками по двох лїтах. Усе инше, що він подає про Хмельницького, з виїмком пригоди з Конецпольским на Кодацї, треба віднести або до творів фантазії автора, або до досить забавних непорозумінь. Перейду за порядком усї точки „Руської достовірної лїтописи“, прикладаючи до них те, що зроблено доси історичною критикою для їх оцїнки.

Найстарший факт, про який згадує „Руська достовірна лїтопись“, здобуте козаками Кафи під проводом Сагайдачного, можна вважати фактом історично ствердженим, хоча можня сумнївати ся про те, чи Сагайдачний був тодї гетьманом, чи може правдоподібнїйше тілько атаманом Запорожської Січи [1]). Про гетьманство Сагайдачного треба сказати, що воно нїколи не було потверджене королем. Гетьманом війська запорожського підписав себе Сагайдачний у письмі до гетьмана Жолкевского з остатнього жовтня 1617 р.[2]) Одначе вже в письмі до того-ж гетьмана із 17 жовтня 1619 р. Конашевич підписує ся не гетьманом, а „starszy na ten czas“ запорожського війська. Так само не було анї часу, анї змоги Сагайдачному в вересні 1621 р. в часї хотинської війни узискати від короля затверджене свого гетьманства, осягненого вибором запорожського війська. Взагалї треба зазначити, що запорожське військо і вся його старшина аж до часів Хмельницького по дусї польських державних законів і соймових ухвал усе стояли на нелеґальнім становищі. Їх толеровано, поборювано, з ними пактовано, або їх кантовано, але нїколи не трактовано як леґальну, державну орґанїзацію.

Далеко цікавійша друга відомість про козацького гетьмана Самійла Кушку, що буцім-то 1620 р. був з козаками при гетьманї Жолкевськім на Цоцорі і там дістав ся до турецької неволї. В своїй цінній розвідцї „Происхожденіе малорусской думы о Самуилѣ Кошкѣ“ [3]) д. В. Науменко звів до купи історичні звістки про Самійла Кушку на ст. 218—221.[4]) Не можна сказати, щоб сей звід був систематичний або критичний. Д. Нау-

[1]) Пор. М. Максимовичъ, Собраніе сочиненій, т. I, Сказаніе о гетманѣ Петрѣ Сагайдачномъ, ст. 359.

[2]) Pisma Stanisława Żołkiewskiego, wydał August Bielowski. Lwów 1861, ст. 318, 322.

[3]) Кіевская Старина, 1883, т. VI, ст. 212—232. Для усуненя непорозумінь, які вяжуть ся з прозвищем сего козацького ватажка і також героя одної з найкрасших козацьких дум, якого одні називають Кошкою (з московська: кіткою), а инші Кишкою (сїмя Кишок була в Білій Руси і з неї походив відомий митрополит Лев Кишка), не вадить тут зазначити, що „кушка“, се деревляний прилад уживаний косарями при кошеню, який вони носять за ременем і в якому держать камяну оселку намочену в водї, потрібну для підострюваня коси в часї кошеня. Сам Кушка під своїми польськими листами підписував ся Koszka.

[4]) Новійший перегляд звісток в VII т. Історії України-Руси проф. М. Грушевського, с. 248 і далї.

менко починає дуже пізною і майже на скрізь фантастичною „Историіею Русовъ", у якій згадано про козацького гетьмана Демяна Кушку, котрого буцім-то козаки в р. 1598, скинувши з гетьманства Сагайдачного, вибрали гетьманом із сотника, і котрий того самого року недалеко города Акерману був узятий до неволї Татарами чи Турками. Далї приводить автор ряд козацьких лїтописцїв та істориків із XVIII та XIX в., що повторяють або сю звістку „Исторіи Русовъ", або звістку про полонене Кушки в битві на Цоцорі 1620 р. Науменко цитує відомість про се „Руської достовірної лїтописї" як відомість лїтопису Величка, не зазначуючи виразно, що вона взята з жерела правдоподібно невідомого Величкови.

Супроти тих звісток, а також супроти не менше сумнївної вартости листу атамана Сірка до кримського хана, поміщеного в лїтописї Величка т. II, ст. 380, д. Науменко згадує також оба жерела безсумнївної історичної вартости, а власне 6 листів Кушки до Станїслава Жолкевского з років 1600—1602 і лист кошового Гаврила Крутневича із 24 марта 1602 р., в якім згадано про смерть Самуїла Кушки; сї листи містять ся в виданю „Listy Stanisława Żołkiewskiego 1574—1620", Kraków 1868, і були вказані вже видавцями „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа", т. I, ст. 227. Друге жерело, вказане Науменком, се т. зв. Боркулабівський лїтопис, опублїкований Кулїшем у першім томі його „Матеріяловъ для исторіи возсоединенія Руси", Москва 1877, ст. 45—88. З огляду, що д. Науменко подає тілько один короткий цитат із того лїтопису на ст. 220, наведу тут оба устули, в яких згадує ся Кушка.

„Року 1600 панове волынские, панове литовские, также козаки запорозкие, змовивши ся и знявши ся вси въ купе Волохи отгамовали, войска Могилови побили, армату отняли. Воевода Молтянский втекъ изъ Мигалемъ. Троха не поймали, и много за нимъ гонили ажъ до границы Молтянское. Троха ся было успокоило. За то была дана козакамъ лежа у Киеве. Гетманомъ былъ Самуель Кошка. Лежали у Гомли, въ Речицы, въ Рогачове, у Баркулабове на пристанстве, ажъ уехали" (ст. 75).

„Тогожъ року 1601 были у Швецыи козаки запорозкие люду четыре тысечи. Надъ ними былъ гетманомъ Самуель Кошка. Тамъ же того Самуйла убыто, а поховано у Киеве. Нижли тамъ у Швецыи козаки запорозкие ничого доброго не вчинили, ани гетманови и пану королю жадного ратунку не дали, только зъ Швецыи утекли, а тутъ на Руси Полоцку великую

шкоду чинили, и место великое Витебскъ звоевали, злата, сребра множество побрали, мещанъ учтивыхъ порубали, и такъ шкоду, содомию чинили горше злыхъ неприятелей альбо злыхъ Татаръ“ (ст. 77).

Із сих свідоцтв, безсумнївно автентичних, бачимо виразно, що Самійло Кушка вмер у початку 1602 р., не був мабуть у татарській або турецькій неволї, і хоч був атаманом, не гетьманом (у листах він підписував себе, так само як Хмельницький іще в червні 1648 р. в листї до короля „старшим“ війська запорожського), а що до своєї военної дїяльности на Білій Руси, де був писаний Боркулабівський лїтопис, заслужив собі на назву не чесного та хороброго лицаря, а радше розбійника та грабівника.

На скілько правдива звістка Боркулабівського лїтопису, що він був похований у Київі, не можна сказати нїчого певного; тут лїтописець занотував тілько з наслуху, і можливо, що поклав Київ замісь Канева. В такім разї фантастичну записку „Руської достовірної лїтописи“ про полонене Самійла Кушки 1620 р. Турками на Цоцорі треба вважати льокальною канївською леґендою, що повстала значно пізнїйше, десь у 40-их роках XVII в., рівночасно з леґендою про довголїтнїй полон Кушки в турецькій неволї та про романтичне освободжене з неї християнських невільників, яка під впливом відомих нам тепер писаних жерел мусїла виробити ся серед українського козацтва в тих же 40-их роках XVII в. і тодїж, а не вчаснїйше дала початок відомій кобзарській думі про втеку Самійла Кушки з товаришами з турецької неволї.

Третя точка „Руської достовірної лїтописи“ під тим самим 1620 р. подає кілька фактів, які на перший погляд виглядають поплутані, одначе новійшими дослїдами потверджують ся в значній части. Найстарший козацький лїтописець, який користував ся „Руською достовірною лїтописю“, Григорій Грабянка [1]), оповідає про ті факти під р. 1621 ось що: „Но между симъ въ р. 1621,

[1]) „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ кровавшой, небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана Запорожского съ Поляки за найяснѣйшихъ Королей полскихъ Владислава, потомъ и Казѣмира въ року 1648 отправовати ся начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмелницкого не оконченной, въ розныхъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша на той войнѣ писанного, въ градѣ Гадячу трудомъ Григорія Грабянки собранная и самобитныхъ старожиловъ свѣдительстви утвержденная року 1710“, видане в Київі „Временною комісією для разбора древнихъ актовъ“ в р. 1854 п. з. „Лѣтопись Григорія Грабянки“.

егда Османъ, царь турецкій, избивши на Цоцорі полскую силу, прійде въ годъ на полскую землю зъ неіщетними силами, тогда Жикгмонтъ, кроль полскій, послалъ сина своего Владислава з полскими войсками противу Турковъ. А занеже далече болшія сили турскія бяху паче полскихъ, того ради въ крѣпкомъ обстояніи и тѣснотѣ полское войско бѣ отъ Турковъ. Тогда Жикгмонтъ посла по козаки за пороги, призивая их на помощъ и мзду сребромъ и свободою дати обѣщевая. Петръ же Сагайдачній, убивши Бородавку гетмана за непоспѣх для ратунку кролевичови за пянствомъ, принялъ на себе повторе гетманство і собралъ шесть тисячь козаковъ реестровихъ и запорожскихъ такожде виборнихъ, пойде кролевичу на помощъ подъ Хотѣнъ яко найскорѣй, и пробивши ся чрезъ войско зъ великою турецкою шкодою, ста при кролевичу во облеженю. Идеже егда брани прійде время, поставлено бѣ войско запорожское на предѣ, на него же огнь і мечь Турки испустиша и всю свою силу, але оперли ся аки о муръ крѣпокъ. И бисть того дне сѣчъ великая, и много тогда паде турской сили, козацкой же и полской мало, тако Богу защищающу отъ поганъ христіяни. Нашедшей же нощи, Туркомъ спящимъ, козаки впадоша въ обози ихъ и всю нощъ убиваху Турковъ по наметахъ. И егда бисть утро, узрѣвши Турки безчисленнихъ своихъ побитихъ, возвѣстиша царю своему. Ужасе ся серце его, и начатъ просити мира у Владислава кролевича, и сотвори ся миръ вѣчний. За что Сагайдачній у кроля и у Рѣчи Посполитой зъедналъ милость и свободу великую народу Малороссійскому. И когда би гетман сей запорожскій Сагайдачній зъ козаками Туркамъ и Татарамъ не воспятилъ, то би Турки въ Россіи і Полши зъ церквей й костеловъ для коней стойла поробили“.

Як бачимо, Грабянка взяв звістки „Руської достовірної літописи“ про Бородавку і Сагайдачного in crudo і прикрасив їх оповіданєм про хотинську побіду, держаним більше в біблїйнім стилю, ніж відповідно історичній правдї.

Новійші дослїди[1]) вияснили ряд фактів, зібраних у тій записцї „Руської достовірної лїтописи“, що доконали ся на протязї рр. 1619—1621. Їх вихідною точкою можна вважати умову польських комісарів з козаками над Раставицею, заклю-

[1]) I. Tretiak, Historya wojny chocimskiej, 1889; П. Жуковичъ, Сеймовая борьба православнаго западно-русскаго дворянства съ церковной уніей. Третій выпускъ (1620—1621), 1906; М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, 1909.

чену 8 жовтня 1619 р., яка викликала між козаками роздвоєнє, при чім значна партія незадоволених замісь дотеперішнього гетьмана Петра Сагайдачного вибрала Якова Неродича Бородавку, який на перекір змаганям миролюбного Сагайдачного лїтом 1620 р. попровадив Запорожцїв на Чорне море. Сагайдачний із гетьмана на якийсь час став полковником, і в тій ранзї супроводив єрусалимського патріарха Теофана в цвітні 1621 р. з Київа до Молдавії.

Під Хотин у липні 1621 р. ішли козаки під проводом Бородавки, коли тим часом Сагайдачний з епіскопом Курцевичем, з порученя Іова Борецького їздив у посольстві до короля в Варшаву. Він приїхав з поворотом 21 серпня до польського табору за Днїстром, але козаків не застав іще на місцї; гетьман Бородавка 8 серпня переправив ся в козацьким військом через Днїстер біля Могилева, і замісь іти просто під Хотин, почав пустошити Молдавію. Ще 21 серпня Поляки не знали, де стоїть козацьке військо. Пробираючи ся до козацького табору Сагайдачний наткнув ся на табор турецького віддїлу, від якого ледво втїк; під ним забито коня і його самого ранено кулею в руку. Се стало ся 26 або 27 серпня. Скоро тільки одначе Сагайдачний появив ся в козацькім таборі, козаки зкинули з гетьманства Бородавку і вибрали його гетьманом. Відперши дня 30 серпня напад 5.000 віддїлу Татар і продираючи ся ще дві доби немов крізь огонь турецьких віддїлів, Сагайдачний мабуть вечером 1-го вересня злучив козацьке військо з польським. Дня 9 вересня козаки відрубали Бородавцї голову, правдоподібно без участи в тім Сагайдачного; так бодай можна судити з записки в дневнику опублїкованім Амброзієм Ґрабовским, де читаємо: „Tegoż dnia Zaporożcy Brodawkę, który nimi w niebytności Sahajdacznego regimentował, ścięli dla tego, że nimi źle rządził“. Проф. Жукович силкуєть ся (op. cit. ст. 182—3) регабілїтувати память сего ефемерного запорожського гетьмана, признаючи йому заслугу навіть у відновленю православної єрархії патріархом Теофаном. Супроти сего все таки певне значінє має „Руська достовірна лїтопись“, та її свідоцтво, що Бородавка був убитий „за непостоянство і за пянство“.

Четверта точка подає відомости про батька Хмельницького і першу появу Богдана Хмельницького на історичнім ґрунтї. В її достовірности не маємо причини сумнїватиси ся, і з неї можемо приняти за певні історичні факти, що 1) батьком Зиновія Богдана Хмельницького був Михайло Хмельницький,

2) що той Михайло був убитий у битві на Цоцорі, в якій брав участь разом із чигиринськими реєстровими козаками, і 3) що його син Богдан у тій самій битві був узятий до неволї, в якій пробував два роки і з якої викупили його козаки не грішми, а обміною за якогось татарського бранця. З тої остатньої відомости випливає само собою, що Богдана взяли в неволю Татари, а не Турки, і що він ті два роки пробув у Криму, а не в Константинополї.

Клясичним доказом правдивости сих звісток служить лист Хмельницького до короля Яна Казиміра, писаний у таборі під Зборовом дня 15 серпня 1649 р., надрукований у оріґінальнім польськім текстї 1864 р. в збірцї Якова Міхаловского „Księga pamiętnicza“ під ч. 143, ст. 431—2. Наводжу з сего листу в оріґінальнім текстї найважнійший уступ, що має автобіоґрафічне значінє: „Widzi Pan Bóg, żem ja najniższym podnóżkiem będąc N. Majestatu WKMci, z dzieciństwa lat moich, urodziwszy się Urodzonym Chmielnickim (се можна розуміти: шляхтичем) do tych sędziwych lat moich (виходило би з тих слів, що Хмельницький мав тодї коло 60 лїт) nie byłem w żadnej rebelliej przeciwko Majestatowi WKMci. Jakoż to znaczy wierna moja usługa jeszcze pospołu z sławnej pamięci niebożczykiem rodzicem moim Michałem Chmielnickim, podstarościm czehryńskim, który na usłudze śp. Ojca WKMci jako i wszystkiej Rzpltej na Cecorze głowę swą położył, gdzie ja przy niebożczyku ojcu mym srogie więzienie przez dwa roki przecierpiałem. Gdy mię Pan Bóg z tej niewoli wyzwolić raczył, zawszem bywał wiernym przy wojsku Rzpltej, i teraz Bogiem świadczę, że bym bardzo rad, aby się krew chrześciańska więcej nie lała“ (op. cit. ст. 431).

З того, що Хмельницький називає свойого батька podstarościm, а не сотником, виходило би, що Михайло Хмельницький був адмінїстраційним урядником при чигиринськім старостві, а не воєнним старшим, яким пізнійше був його син. Із того, що Хмельницький запевняє, що по своїм виходї з неволї завсїди служив вірно Річи посполитій, можна догадувати ся, що він нїколи не був членом Січи Запорожської, в якій служба з польського погляду була нелєґальною.

В звязку з тою звісткою про дволїтню неволю Богдана Хмельницького стоїть також оповіданє турецького історика Хаджі Саад-ед-Діна про приняте Хмельницьким ісляму, перекладене на польську мову І. І. Сенковским, яке подаю тут у перекладї

на нашу мову. В другім томі літопису того історика на ст. 377 читаємо: „В місяці Мугарремі р. 1065 (падолист і грудень 1652) прибув до Царгорода один мусулманин з листом від гетьмана козаків до одного муфтія (турецького духовного), запевняючи, що він близько знайомий з гетьманом, мав нагоду розмовляти з ним сам на сам і пізнати його найтайнїйші наміри. З його запевнень і признань самого гетьмана стало відомо, що той хоробрий, діяльний і дуже оглядний та дотепний козак був колись у Константинополї бранцем одного урядника султанської фльоти і жив у дїльницї Касім-паша, відки втїк у супроводї кількох инших осіб із свойого народа недовірків. Значний рід, особиста хоробрість і незвичайний розум вивели його ступнево на гідність найвисшого начальника. Та що в часї своєї неволї він приняв музулманську віру, то й тепер, стоячи на вершку достоїнства, заховав усе прихильність до ісляму, і коли не признає ся до того прилюдно, то тільки тому, аби володіючи над умами своїх недовірків, тим лекше міг прислужити ся оттоманській державі. Сильно взявши в руки найвисшу власть над козаками, він відкрив свої наміри кримському ханови, і бачучи ся з Іслям-Ґіраєм, коли сей не хотів вірити щирости його признаня, переконав його вповні відправленєм разом із ним вечірньої молитви і читанєм Корану звичаєм правовірного мусулманина. Ся його проба переконати хана про його вірну належність до раз принятої віри пророка наразила його на небезпеку утрати житя; бо козаки, що складали його дружину, почувши про сей поступок свойого гетьмана, почали бурити ся і грозити йому смертю. Переляканий перспективою страшних наслїдків, які могло би се потягнути за собою, постарав ся як найшвидше заспокоїти трівогу своїх недовірків присягою, виконаною після їх обряду, збудованєм церкви і виконанєм у їх присутности всього того, що могло переконати козацьку юрбу про незмінну приналежність його до християнської віри. Се вдало ся йому дуже добре. По тім випадку він написав лист до муфтія і повірив його знайомому мусулманинови, якому разом із тим поручив донести про все те турецьким властям. В листї гетьман запевняв, що має під своєю властю більше як 100.000 хоробрих і добре узброєних вояків на услуги падишаха і жде тілько його розказу, щоб міг дїлом доказати свою прихильність до ісляму“ [1]). Легко догадати ся, що се опо-

---

[1]) I. I. S. **Sękowski**, Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej służących, t. I, Warszawa 1824, ст. 201—206.

відане, не вважаючи на його ніби документальну форму, не має історичної основи і повстало тілько наслідком звісток про успіхи Хмельницького при помочи Татар у рр. 1648—50, про які кримський хан ніколи не забував повідомляти турецького султана (пор. Collectanea I, ст. 200—201).

Пята точка подає деякі близші подробиці про обох Хмельницьких. Навівши свідоцтво польського історика Веспазіяна Коховского, який Михайла Хмельницького виводить із жмудської землї, Лукомский наводить супроти того відмінне свідоцтво „Руської достовірної літописі“, по якому Михайло Хмельницький був родом із Лисянки і служив т. зв. провентовим писарем при дворі чигиринського старости. Тим чигиринським старостою мав бути воєвода руський Іван Данилович Жолкевський. Ся відомість о стілько недокладна, що ніякого руського воєводи Івана Даниловича Жолкевського не було, а був руський воєвода і якийсь час також чигиринський староста Іван Данилович. Невідомо, від коли й доки він був чигиринським старостою. Про те можна приняти за певне, що власне при ньому служив Михайло Хмельницький і дослужив ся до уряду підстарости. Що міг осягнути такий уряд при дворі польського маґната, се можна вважати доказом його шляхецького роду.

Можна припустити, що в р. 1619 обставини змінили ся о стілько, що чигиринське староство перейшло в посїдане Станїслава Конєцпольского, який у тім роцї був іменований полевим гетьманом (М. Грушевський, Історія Укр.-Руси, т. VII, ст. 442). Із цитованих у дальшім роздїлї свідоцтв побачимо, що лїтом 1620 р. чигиринським старостою був зять коронного гетьмана Станїслава Жолкевского, який до помочи йому в війнї з Турками припровадив між иншим і чигиринську сотню реєстрових козаків, у якій був також Михайло Хмельницький зі своїм сином Богданом. Відомо, що Ян Данилович і Станїслав Конєцпольский оба були зятями гетьмана Жолкевского. Відомо також на певно, що Станїслав Конєцпольский брав участь у нещасливій для Поляків битві на Цецорі, в якій поляг коронний гетьман Станїслав Жолкевский, а польний гетьман Конєцпольский разом із 1800 недобитками польського війська дістав ся до турецької неволї, з якої вийшов аж по трех лїтах [1]). Вернувши з неволї Конєцпольский як полевий гетьман визначив ся

[1]) Wielka Encyklopedya powszechna ilustrowana, serya I, tom XXXVII. Warszawa 1904, статя Koniecpolski, ст. 602—5.

в кількох битвах з Татарами та козаками і вмер 6 мая 1646 р. в своїй маєтности Бродах, кілька тижнів після третьої женячки з панною Опаліньскою, і то вмер досить незвичайною смертю, як подає Єрліч, „od konfortatywy, którą zażywał dla młodej żony, a którą przesadzono, bo mu aptekarz na razy kilka był dał, co on razem zażył, i tak swego życia wiek dokonał“ (Latopisiec, t. I, ст. 49). Нема сумніву, що при його дворі служив також Богдан Хмельницький весь час від свойого повороту з неволї аж до його смерти, пробуваючи весь той час у ненарушенім посїданю дарованої його батькови маєтности Суботів. Що поміщене в тій самій точцї оповіданє про шкільну науку Хмельницького в Ярославі у Єзуїтів і чудесну пригоду його біля ярославського костела треба вважати пізнійшою видумкою, може не самого автора „Руської достовірної лїтописи“, се було зазначено висше. Більше віри заслугує свідоцтво Коховского, цитоване далї, що Хмельницький відбув шкільну науку „in gymnasio Kijoviensi“, себто в київській братській школї, заснованій 1616 р., в якій від самого її початку крім церковно-славянської та грецької вчили також польської та латинської мови.

(Далї буде).

Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр.

Написав *Іван Джиджора.*

Кінець XVII і перші три десятиліття XVIII в. зазначають ся значним розвоєм торговлї лївобічної України, особливо торговлею з заграницею, головно коли по нещасливій мазепинській справі настають часи релятивного спокою. Поминаючи вже таку сприяючу для сього обставину, як свобода торговлї з заграницею, на се склали ся ще й инші причини, які так сказати примусово викликували торговельний рух. Між ними очевидно перше місце займає той рішучий від тепер напрямок, який взяло українське господарство, а саме на кінець XVII, початок XVIII ст. припадає інтензивний перехід до грошевого хозяйства, що досї було припинене непокоями і замішаннями в українськім житю в XVII в. А сей перехід знов таки був викликаний як натуральним розвоєм стану річей, так — особливо від часів Скоропадського починаючи — і деякими посторонніми для хозяйства причинами, що тим не менше виявили сильний натиск на такий перехід. На такий рішучий поворот в сторону інтензивного хозяйства вказує страшна погоня серед висших верств українського суспільства за землею в часї гетьманования Скоропадського. Якіж се були причини, крім вказаного природного розвою хозяйства, які надавали йому далеко більшого розмаху і сили, ніж би се випливали з стадії, в якій се господарство в данім моментї находило ся?

На нашу думку тут передовсім вплинуло нове політичне положенне гетьманщини, а з тим і зміна режіму, які наступили по мазепинській катастрофі. Новий петрівський режім поруч з страшними репресіями, що посипали на так або инакше причасних, а то й зовсїм непричасних людей, і зведенне української автономії до minimum-а замкнули для українськодо суспільства, головно для вищих його кляс всякі можливі дороги і способи для проявлення енерґії молодої суспільности з виїмком одної можливости: устроювати (кожному з окрема і цїлій „політичній" клясі) свій добробут по найкращому свойому розумінню. Старшина знова і загалом державська кляса — врештою ті поняття майже накривають ся[1]) — йдучи за інстинктом самоохорони, а по друге і свідомо підчас політичної заверюхи переконавши ся, що для самозбереження найбільше надійним способом служать не які-б там не були права, котрих безсильність в тім напрямі показала ся аж надто наглядно, а особисте матеріяльне забезпеченне, — пішла вповнї на зустріч змаганням российського правительства. З відсїля, про що ми вже згадували, погоня за земельною власностію — погоня, котрій на зустріч ласкаво йшло і российське і місцеве правительство. Петро зараз по мазепинській катастрофі гойною рукою роздавав на право і на ліво не тільки цїлі села а й волости, в яких нераз було по сто і більше сіл і присїлків (напр. Почеп і Ямполь Меншикову[2]), користаючи ще і з тої обставини, що під іменем „измѣнничьихъ маетностей" опинив ся в його руках богатий земельний запас; роздавано не стільки місцевим людям, скільки Росиянам і всякого рода чужим заволокам, які під сю нещасливу пору збігли ся на Україну з усїх усюдів, головно з Балканського півострова[3]). Очевидно місцева старшина, щоб видержати конкуренцію з тими зайдами і собі зачала облягати місцеве гетьманське правительство з жаданнями надачі маетностей. В результатї ми бачимо, з зробленого потім підрахунку,

[1]) В. Барвинскій, Крестьяне въ лѣвобережной Украйнѣ въ XVII—XVIII вв. Харьковъ, 1909, с. 133.

[2]) Московскій Архивъ министерства юстиціи, Дѣла правительствующаго Сената до раздѣленія на департаменты, № 3568, лл. 74—78. Спецѣфѣкація о городахъ Почепѣ и Янполѣ и о принадлежащихъ к нимъ селахъ и деревняхъ и протчіихъ угодіяхъ. А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, т. I, с. 274—294.

[3]) Для роздачі в тім часї правительством маетностей особливо чужим, див. Барвинскій, op. cit., с. 79—83.

що з загальної суми розданих на Україні 155 сіл і присілків з 4550 дворами до гетьманства Апостола включно, на часи Скоропадського припадає 122 села з 3703 дворами, з чого сам гетьман роздав 66 маєтностей[1]). Очевидно, що така концентрація земельного капіталу, а разом з ним і робучих рук з одного боку, а з другого вказане в горі інтензивне зайняте господарством, викликали глибоку зміну в дотеперішнім розкладі національного богацтва: в пропорції до концентрації продукцийних засобів такеж скупленнє добутих з землї безпосередно і посередно через ріжні „промисли і заводи" продуктів, що в свою чергу викликало потребу їх збуту, себто сильнїйший нїж досї торговельний рух з заграницею. Та крім тих, так сказати „позитивних" причин торговельного руху були не менше, коли не більше важні причини „неґативні" з погляду українського суспільства: потреба грошей і взагалї засобів на удержаннє цїлого корпусу російського війська на Україні, в який входило 10 драгунських полків полишених Петром 1708 р. тут на постійний побут, не вважаючи на просьби гетьмана Скоропадського вивести їх і свої в тім напрямі обіцянки. Удержаннє чужим коштом цїлого корпусу війська, яке крім того забезпечувало край від повторення якої небудь „измѣны" і запобігало всякого рода „шатостям" представляло занадто великий plus в полїтиці Петра супроти України, щоб він мав слухати просьб і пунктів безсилого гетьмана. На сей новий тягар, що наче сніг звалив ся на голову гетьманщини[2]), не звернено досї

---

[1]) Див. мою статю: Україна в першій половині 1738 р., „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, 1906, т. I, с. 79.

[2]) Російські війська появляють ся на Україні майже від хвилї переяславської унїї і були тут підчас замішань на Україні за Виговського, потім в часї боротьби правобережних гетьманів з лївобережними, причім зазначили свою присутність рядом насильств на місцевій людности, так що жалоби на них появляють ся майже одночасно з їх появою на Україні (див. напр. статю про се Н. Оґлоблїна „Розыскъ 1666 г. о злоупотребленіяхъ московскихъ ратныхъ людей въ Малороссіи" в „Кіевск. Старинї" за 1895, XII, с. 271—306). Тількиж тоді вони стояли ґарнїзонами по значнїйших городах, як напр. 1668 р. було 12000 в Київі, Ніжині, Полтаві, Миргороді ітд. (П. Собр. Зак. I, 376), а в части по окраїнних городках, як Камінне ітд. Як же стояла справа з їх удержаннєм? Дехто, як напр. В. Барвінський (op. cit. с. 233), М. Слабченко (Малорусскій полкъ, Одесса, 1909, с. 193—4), очевидно схиляють ся до тієї думки, що і раніш вже від Брюховецького давати принас російським ґарнїзонам було обовязком українських посполитих і покликують ся на обіцянку тогож гетьмана в 1664 р. уодїжувати московських „ратныхъ людей" (П. С. зак. I, 368) і на та-

в нашій історіоґрафії належної уваги, або радше не придано йому значіння, на яке він заслугує. А значіннє се було величезне по свойому впливу на ріжні сторони українського житя. Поминаючи політичну вагу сього факту побуту российських військ розкватированих між населеннєм, ми вкажемо лишень на його значіннє в фінансово-економічнім житю краю.

І так российське військо удержувано даючи йому „провіянт і фураж“ в натурі т. зв. „порціями і раціями“, або платячи грішми, зібраними для сього з людности. Справа ся була на стільки тяжким ударом для фінансів гетьманщини, що від тепер удержаннє российських полків і звязаних з тим инших обставин, а головно надужить з боку российських військових властей стає одним з основних „політичних“ питань в зносинах гетьманів з российським правительством; вона затроювало житє гетьманським правительствам, особливо Скоропадському, на що він нераз жалував ся[1]). Не входячи в подробиці орґанізації провіянтовання российського війська і стадій, які воно переходило в 1710-х до 1740-х рр.[2]), досить буде

кий же указ в 1667 р. (П. С. з. I, 413, Барвинскій, op. cit. ib.). По нашому се лишень що найбільше може вказувати на такий хвилевий стан річи; Брюховецький богато наобіцяв Москві такого, чого Москва навіть не рішала ся заводити, як передчасного, і чого за наступних по нім гетьманів не було. До таких справ не введених тоді в житє аж до 1709 р., на нашу думку треба віднести і кормленнє „ратныхъ людей“, на що зрештою вказує і донесеннє в 1668 р. каменського воєводи Булґакова царю, де він жалуєть ся на брак приписів і виразно говорить, що „твоего великаго государя жалованья хлѣбныхъ запасов и соли... неприслано“ (А. М. Ю. столб. бѣлгородскаго стола, № 629, л. 25—27).

[1]) Напр. Харьківский Історич. Архив. Дѣла Малороссійской колегіи, № 30566 чорновик листа Скоропадського до Ґоловкіна. Розуміеть ся фінансовою стороною далеко не вичерпувало ся усе значіннє постою российського корпуса військ на Україні для українського житя. Про се я вже дещо згадував м. и. в моїй статї Україна в першій пол. 1738 р. (Зап. Н. Т. ім. Ш. 1906 р., кн. I), і ще може доведеть ся про се говорити. Тут лишень зачіплено справу о стільки, на скільки вона потрібна для освітлення порушених мною питань.

[2]) Тут скажемо тільки коротко, що гетьман в порозумінню з командантом корпуса (як напр. Скоропадський з фельдмаршалом Борисом Шереметевим — Сборникъ Имп. русс. историч. общества, т. 25, с. 322, ґен. Боуром, Апостол з відомим Вайсбахом) на основі зладжених командантом „пунктів“ робив „Росписаніє, с якихъ малороссійскихъ полковъ и по сколко и на якіє опредѣленніє консистенти указніє без заплати, а сверхъ указного числа за заплату по настоящимъ торговимъ ценамъ провіянтъ и фуражъ получать с обывателей и гдѣ имъ („консистентам“) винтерквартирою состоят“ (напр. Румянцев. Музей, Архивъ Малоросс.

навести кілька цифр, які достаточно характеризують ту нову повинність. І так удержанне російського війська (1733 р. напр. 6 драгунських полків і 3-х піхотних) обходило ся річно приблизно в 107500 порцій і 107022 рацій плачених то натурою то грішми, а найчастійше комбіновано одну систему з другою[1]), коли се перевести на гроші, то виходить, що населенню російське військо коштовало 147000 руб. Очевидно, що раніш, коли стояло в гетьманщині 10 кінних полків, то се коштувало значно більше[2]). Крім того колеґія заграничних справ порішила в червні 1728 р., основуючи ся на указї з 1723 р., що з українських доходів гетьман повинен платити сербському гусарському полкови, що виносило коло 12000 р. річно грішми і раціями і порціями 1573 р.[3]), а крім того чугуївським козакам і калмикам, їх вдовам і сиротам річно 6684 р. 64 к. грішми і натурою 2149 четвертей жита і стількиж вівса[4]). Туди очевидно ми не зараховуємо кошту на удержанне компанійських полків. Треба при тім мати на увазї, що ся данина, крім платнї гусарському полкови і чугуївцям, яким плачено з військового скарбу, збирала ся окремо від звичайних подат-

актовъ, № 429) і розсилав по полках, де місцеві власти робили також „росписаніє" для полка, а для виконання його були покликані спеціяльні для того полкові і сотенні комісари, які по скінченню року з'їздили ся з усіх полків звичайно в Ніжин для виготовлення „калькуляції", себто вирівнання рахунків між поодинокими полками (див. Х. Ист. Арх. Д. Мал. Кол. № 2622 „Діаріушъ року 1732 отправляючихъ ся писемъ и всякихъ дѣлъ, в енералной войсковой канцеляріи приключаючих ся, л. 57; № 591 те саме за 1733 р. тільки під заголовком: „Журналъ или краткая записка отправляючих ся до є. і. в. от ясневелможного господина гетмана и кавалера Даніила Павловича Апостола доношеній, також... листовъ, в полки его ясневелможности указовъ и всяких унѣверсаловъ 1733 году", л. 5). Загалом в переписцї гетьманського правлїння провіянтованне консистентів і звязані з тим справи займає львину часть (напр. ib. № 2622, лл. 28, 39, 43, 83, 127 і passim; № 591, л. 60, 65 і др.). Ар. Мин. Юст. Дѣла правит. сената до раздѣл. на департ. № 3568, лл. 64, 84, 102; № 3569, л. 147, 150, 272—274, 277 і passim (переписка Апостола з колеґією иностранн. д. 1727—1733 рр.). Про консистентів, порції і рації, їх величину ітд. див. ще в інтересній книжцї В. Барвінського, с. 223—229.

[1]) Румянцевскій Музей, Арх. малоросс. актовъ, № 429; Барвинскій op. cit. с. 224.

[2]) Вичислено на підставі даних в згаданім „Росписаню". Рум. музей, ibid.

[3]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сената до разд. на деп. № 3568, л. 301. [4]) ibid. л. 102.

ків до військового скарбу, що йшли своєю чергою. Очевидно, що через таке ослаблюванне скарбу на посторонні для гетьманщини видатки, терпіли місцеві потреби[1]), для заспокоєння яких гетьманам Скоропадському і Апостолови приходило ся установляти нові податки[2]), невважаючи на те, що в тих часах супроти демаґоґічної аґітації російського правительства проти старшини і гетьманства такі міри були дуже непопулярні і для гетьманського правительства не користні. Та подані в горі цифри що йно тоді виступлять в правдивім світлі, коли ми їх порівняємо з иншими, а власне з цифрами цілорічних доходів військового скарбу, збираних на підставі дотеперішної податкової схеми в гетьманщині і то по максимальній скалї, бо в часах відомої Малоросийської колеґії. І так по словам табелї представленої Веляміновим сенатови зібрано в гетьманщині в 1722 р. усего 45527 р. 19 к., в 1723 р. — 85854 р. 49 к., в 1724 р. — 241342 р. 89 к., в 1725 р. по вересень 63141 р. 40 к. а по відомости представленій колеґією Наумову, резидентови при новому гетьмані, за цілий сей рік — 173055 р. 28 к., за 1726 р. по тійже відомости 121997 р. 34 к.[3]). Значить, що для ослабленного недавньою російсько-шведською війною краю без усякої перехідної стадії податок зразу що найменше подвоїв ся. Не треба забувати, що при відомій безпардонности колеґії і при дуже упрощеній схемі побору, податки були вишрубовані до останнього напруження) а за гетьманства Скоропадського і ранїш вони далеко не доходили до тієї висоти[4]). Одно слово до

[1]) Напр. компанїйським полкам неплачено заслуженини цїлими лїтами, Х. Ист. Ар. Д. М. К. № 2622, л. 138; № 591, л. 17—18, 43.

[2]) Так напр. Скоропадський ввів новий податок, а власне „пчоляну десятину" в Переяславськім і Лубенськім полках (А. М. Ю. Дѣла правит. сената до разд. на департ. № 3569, лл. 31—38), по иншим звісткам, які дав Полуботок Велямінову 11/8 1722 р., пчоляну десятину заведено тільки в Переяславськім полку (Харьк. Ист. Арх. Д. М. К. № 2628). Гетьман Апостол був змушений разом з ґенеральною старшиною і з полковниками 9/6 1732 запровадити на низшу полкову адміністрацію і суд новий побір з рядових козаків, міщан і посполитих в свобідних маєтностях (А. М. Ю. Дѣла Прав. Сен. до разд. на деп. № 3569, лл. 207—211; Х. И. А. Д. М. К. № 2622. „Діаріушъ" л. 176—177).

[3]) Див. мої статї: „Причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр.", Записки Наук. Тов. ім. Ш. т. 61, с. 7; „Матеріяли для історії гетьманщини", ib. 1908, кн. VI, с. 72. Також А. М. Ю. Дѣла Правит. Сената по малоросийской экспедиціи, кн. 53/1780, л. 122.

[4]) Малоросийська колеґія через те так ослабила фінансові сили

старого укладу українського житя з його обовязками, які він надав на суспільство, ввійшов новий фактор, зовсім по своїй природі чужий давньому — а таким безперечно треба признати систему постійного війська — з своїми вимогами ставленими до тогож суспільства, при чому невигоди і обовязки випливаючі з старого устрою не тільки не усували ся, але навіть почали збільшувати ся, особливо в першій половині 1720-х і в 1730-х рр. Правда, нові тягарі головно спадали на плечі найнизшої верстви суспільства — посполитих, одначе з огляду на просту економічну неможливість одної тієї верстви винести сей тягар, правительство гетьманське було змушене притягнути до обовязку удержування консистентів і основу старого українського устрою — козацьку верству[1]). В 1720-х роках крім того, що Малоросийська колеґія до плачення податків притягнула і висші верстви (не даючи розуміється ся полекш посполитим і козакам), наступили відомі „канальні" роботи при ладожськім каналї, „низові" походи сулацький, гилянський ітд., які знова налягли головно на козаків і на старшинську верству (крім старшини приділеної в певнім числї до козацьких відділів в „низовім" поході приймав участь спеціяльний відділ бунчукових товаришів)[2]). З економічного боку головну ролю грала тут ся обставина, що в часї „канальних" робіт і походів треба було удержувати ся власним коштом, при чому в супереч природі земського війська так роботи як і походи трівали цїлими лїтами[3]), значить на удержаннє треба було брати з собою замість запасів живности, гроші, або відповідний товар, за який можна було виручити гроші. Коли не було своїх, треба було пожичити

податників, що не диво, коли опісля в гетьманство Апостола установлена рос. правительством в 1728 р. „канцелярія зборів" приклала до людности податкову норму колеґії, то за 1729—1733 рр. назбирало ся залеглостей на 143457 руб.! (Х. И. А. Д. М. К. № 591, „Книга протоколовъ канц. зборовъ", лл. 341—347).

[1]) Напр. Румянцевскій Музей, Архивъ Малороссійскихъ актовъ, № 429. Причім козаків притягано „ставячи двохъ козаковъ противъ одного посполитого", як поясняє гетьман Апостол (ib.).

[2]) Про канальні роботи, походи див. мою статю: „Причинки до історії відносин..." с. 4—5 і Радакової — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XII, с. 1—20.

[3]) Напр. як видно з листа гетьмана до Ґоловкіна (24/8 1729 р.), часть козаків післаних в „низовий" похід 1725 р. була тут і досї — до 1729 р. (А. М. Ю. Дѣла правит. сената по малоросс. экспедиціи, кн. 66/1793, л. 616.

і в результаті ми натрафляємо на численні процеси головно між старшиною з приводу довгів для згаданих походів[1]). Одно слово потреба переходу до системи грошового господарства давала себе відчувати, бо житє ставило вимоги в сім напрямі. Головними-ж чинниками такого хозяйства торговля і промисл.

Навівши деякі висше згадані причини, що на нашу думку викликували живійший торговельний рух, ми очевидно не думаємо тим сказати, що українська торговля з заграницею (а про таку власне говоримо) починаєть ся що йно від Скоропадського; навпаки український торговельний рух з заграницею і ранїш був доволї значний. особливо в часи релятивного спокою за Мазепи, так що опісля Скоропадський поневолї полемізуючи з Мазепинськими унїверсалами, після переходу сього останнього на сторону Карла XII, м. и. говорить в унїверсалї з 8/12 1708 р., що Україна під Московщиною „пришовши по першихъ войнахъ въ спокойное, квѣтнучое и щастливое положенє помножилася зданіемъ церквей Божіихъ и святыхъ обителей и роспространилася въ городы, мѣста и села, и урожаями земными, купецкими гандлями во всякій изобиловали (!) достатокъ“[2]). Полишаючи на боцї питаннє, кому належала заслуга того „квѣтнучого“ стану України — я про се скажу дальше — всеж таки видно, що торговля на стільки була важним чинником в економічнім житю гетьманщини, значіннє котрої очевидно на стільки було загально зрозуміле, що гетьман вважав можливим ужити її як один з першорядних арґументів в полїтичній полєміцї, на рівнї з „церквами божими і урожаєм земним“. Та ми будемо говорити про ті часи, коли на нашу думку переміна обставин зачала витворювати особливі умови для заграничної української торговлї.

На жаль недостача скільки небудь серіознїйших праць про торговлю в тих часах в нашій історичній лїтературі[3]) не

---

[1]) Про процеси за згадані довги, пороблені бунчуковими товаришами ітд., особливо „на низовий“ похід, див. напр. Х. И. А. Д. М. К. № 2622, „Діаріушъ“ л. 22, 215, 278; № 591 „Журналъ“ л. 191 і ранїш. Значковий товариш стародуб. полку Кирило Коноваленко жалував ся Апостолови, що коли в похід взяв з собою барило горівки, як і другі, щоби шинкуючи „пропитати ся“, то полковник Дуров заборонив їм шинкувати, бо для сеї привіз свою горівку (Х. И. А. Д. М. К. № 2272).

[2]) Бантышъ-Каменскій, Матеріалы для отечественной исторіи, т. II, Москва 1859, с. 198.

[3]) Скільки небудь суцїльного нарису про торговлю гетьманщини

позволяє докладнійше означити величину вивозу українських і ввозу заграничних товарів в гетьманщину, анї означити вартости того обороту. Але інтензивність того руху, торговельні дороги, місця збуту і нарештї роди вивожених з України товарів на підставі відомого опублїкованого досї матеріялу і архівальних даних можна представити.

І так заздалегідь можна ствердити, що незважаючи на недавну „шведську руїну“ українська торговля з заграницею пішла доволї інтензивно, особливо в першій половинї гетьмановання Скоропадського приблизно до 1715 р., від коли посипали ся на неї удари з боку, звідки сього найменше можна би сподївати ся. Передовсїм треба сказати, що гетьманщина, так експортом як і імпортом, особливо по своїм продуктам, становила зовсїм окремий економічний терен, торговельно не залежний від Московщини, куди не могла, або могла дуже мало ввозити продуктів своєї землї і своєї промисловости, як також з огляду на слабо розвинену промисловість не могла з відтїля спроваджувати потрібних їй товарів. За те так одним як і другим була тїсно звязана з західнїми нїмецькими краями, а почасти з Польщею, а властиво кажучи, з пограничними білорусько-литовськими землями, і туди йшли головні торговельні шляхи. Українське купецтво ходило з своїми товарами по здавен давна утертим сухопутним дорогам: через Польщу (Волинь) до Шлезка і до Ґданська а по части через литовські землї до Кенїґсберґа. Свого часу по здобутю Азова Петро І видав був указ в досить катеґоричній формі, щоби українські купцї ходили з товарами до Азова, а в инші городи не заходили[1]), і се перший відомий нам випадок активного вмішування правительства в українські торговельні справи і перша проба реґляментації торговлї по з гори уложеним кабінетним плянам. Досї правительство ста-

з заграницею в тім часї ми незнаємо. Принагідні звістки і дані для сеї справи розкинені в ріжних працях пок. Лазаревського, як „Описаніе Старой Малороссіи“ 3 томи, „Села Конотопскаго уѣзда“ і и. Плохінского, „Иноземцы въ Старой Малороссіи“ і т. д. З новійших праць невеликий уступ у Барвінського „Крестьяне въ лѣвобережной Украинѣ“, с. 133—135 і наконець у М. Слабченка „Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи. Одесса, 1909, с. 256—277, причім подано богато вказівок на літературу, що так або инакше зачіпає дотичне питанне.

[1]) Полное Собраніе Законовъ, т. IV, № 1826.

рало ся лишень забезпечити свою торговлю від конкуренції української, заборонюючи ввозити в Росию тютюн і горівку[1]). Та ся проба на разї очевидно не мала ніяких наслїдків, і на нїй не настоювали. Не мале значіннє мусїла мати торговля з півднем, головно з Кримом через Запороже, в якій велику участь приймали і самі Запорожцї, даючи заразом купцям сяку таку охорону перед розбійничими нападами. Та становище Запорожа до Мазепи в 1708—1709 рр. стягнуло на нього страшний гнїв з боку російського правительства зруйнованнєм Січи і приходом її під протекцію кримського хана а заразом викликало найострійшу заборону входити в які би то не було торговельні зносини з Запорожцями[2]) і страшні репресії за такі зносини[3]). Се очевидно в значній мірі мусїло ослабити торговельний рух в сю сторону і з тим більшою силою направити його на захід через Польщу. Насуваєть ся тепер питаннє, які товари були в обороті тої торговлї, хто нею займав ся і на конець які могли бути розміри того торговельного обороту? І так до Шлезка, а власне до Вроцлава, Ґданська і Королевця пруського ходили з волами, юхтом, воском, лоєм, салом, олїєм, щітиною, ревенем, почасти з ганісом („ганышъ“), вовною, горілкою і тютюном (з тими останніми товарами головно до Королевця)[4]), до Слуцька, Вильна, Хвойник, Злобина, Бихова і Могилева „и до инныхъ державы лядской городовъ“[5]) з тютюном, ганїсом, рибою, сїллю, горілкою, нарештї чужоземні торгові аґенти, головно з білорусько-литовських земель купували

[1]) П. С. З. т. I, № 607; потім що до тютюну ся заборона була повторена в 1719 р. в погрозою непослушним конфіскациї рухомого і нерухомого майна. Те саме потверджено в 1725 р. з додатком, що не можна ввозити тютюну в Великоросію анї продавати нікому для такого ввозу „кромѣ тѣхъ, кому по указамъ повелено будетъ. Х. И. А. Д. М. К. № 6286. Лѣтопись занятій Археографической Комисіи, вып. XVII, с. 129—130, № 178.

[2]) Лѣт. зап. Ар. К. вип. XVII, с. 123, № 134.

[3]) 9 червня 1721 р. прислано Скоропадському грамоту про „наказаніе“ полтавців Семена Кирильченка і Андрія Пархоменка за торговлю з запорожцями (Лѣтоп. зап. А. К. вып. XVII, с. 142, № 260). Кирильченко і Пархоменко за торговлю мукою дійсно понесли „жестокое наказаніе“ кнутом і засланнєм в Сибір, при чому другим наказано поступати так само (Х. И. А. Д. М. К. № 971).

[4]) Реєстръ купцовъ полку черниѣговского, хто якими товарами торгуют и в якіе стороны свои гендлѣ отправуют, року ѧѱді ноеврия ӣ д. спораджений. Х. И. А. Д. М. К. № 3216.

[5]) ibidem.

на місци в значній скількости збіже і тютюн, а навіть, хоч рідко, і воли[1]). Нарешті окреме трохи місце в тім списі виво-жених продуктів займає конопля, один з першорядних по скіль-кости експорту продуктів; її вивожено головно річними доро-гами до Риги і торговля нею найскорше підпала реґляментації з боку російського правительства, дальше салітра, смольчуг і поташ, що теж скоро були вийняті з продажі російським пра-вительством[2]). Торговля всіми тими продуктами була сконцен-трована в північних (Стародуб, Чернигів) і середніх (Ніжин і Київ) полках з виїмком торговлї волами, яку вели південні а по части і середні (як ніжиниський полк) полки, дяку-ючи господарським умовам, при яких була можлива годівля во-лів на широку скалю.

По тим скупим даним, які маємо, можна міркувати, що се-ред тих продуктів на першім місци по своїй цінности і орґа-нізації стояв експорт волів заграницю до Шлезка і Ґданська. І так напр. в 1711 р. миргородський полковник Апостол з кіль-кома „опошнянскими и лубенскими обивателями осмъ сотъ и кил-кадесятъ“ волів виправили до Ґданська[3]), по тодішним цінам вартости коло 16000 руб., напр. в 1715 р. заграничний шлях-тич Михайло Цибульский, ошмянський ловчий, закупив в Смі-лім 80 волів[4]), в 1718 р. Кандиба, один з богатих державців в ніжинськім полку продав в тімже Ґданську 300 „добрихъ воловъ за 6000 руб.[5]). В тій торговлї волами коли не перед вели то широку участь приймали самі гетьмани, що само собою зрозуміле, коли взяти під увагу, що вони були власниками най-

[1]) Див. інтересний „Екстрактъ в челобите стародубовских мѣщанъ Іова Іванова и Михайла Дойнеки поданномъ господину гетману де-кабра 1 дня 1728 году“. Румянцевскій Музей, Архивъ малоросс. ак-товъ, № 300 (на 36 ненум. картках). Дуже інтересний процес на тлї торговельних операцій між чернигівським полк. Павлом Полуботком і за-граничним шляхтичем Цибульским.

[2]) Так напр. Петром І було заборонено ставити нові буди для до-бування поташу (Лазаревскій, опис. стар. Малор. І, с. 108).

[3]) Вѣденіе кривдъ купцамъ малороссійскимъ в Полщи различними способами починенних в прошлихъ годахъ, посланное в государствен-ную іностранныхъ дѣлъ Коллегію, мар. 24 д. 1720 року подчасъ быт-ности полномощного посла полского, воєводи мазовецкого пана Хомотов-ского в Санктъ Петербургу. А. М. Ю. Дѣла Прав. Сен. до разд. на департ. св. № 3568, лл. 183—185.

[4]) Екстрактъ в челобите стародубовских мѣщанъ. Румянцевскій му-зей, Арх. малоросс. актовъ, № 300.

[5]) А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи т. II, с. 189—190.

більшого комплєксу маєтностей, а крім того, як побачимо дальше, дякуючи своїй виїмковій позиції, мали особливі привілеї заграницею, а у себе неплатили індукти оплат на перевозах і греблях. І так напр. в 1732 р. гетьман Апостол посилає одну партію волів до Шлезка, при чім „відкритим листом“ наказано иншим шафарам, щоби підождали з своїми волами коло Днїпра, поки їх не наздожене отаманський шафар[1]). Другу партію 200 штук посилає одночасно до Ґданська з увільненнєм від плачення за них індукти ітд.[2]). Те саме бачимо в наступнім 1733 р. — теж кількома партіями, при чому одна складає ся з 270 штук, і в ріжні місця[3]), а старшина (як напр. ічаський сотник Стороженко)[4]) теж не відстає в сїй справі від „рейментаря“. Все те лишень фраґментаричні звістки, які не дають навіть приблизного понятя про величину сеї торговлї, але на скільки вона була важна то бачимо з того, що не тільки російське правительство скоро звернуло на неї увагу з тим, щоби її використати для скарбу, але навіть деякі вельможі старали ся робити на тїй торговлї інтереси. Так напр. в 1709 р. відомий „лицар промислу“ Меншіков просив миргородського полковника Апостола і переяславського Томару накупити йому за 1000 руб. волів для того, щоб їх перепродати в Ґданську[5]). Само правительство давало такі порученя своїм резидентам при гетьманах і відомим з тої торговлї Українцям[6]), поки в другій пол.

[1]) В „Діаріуш-і“ ґенер. канцелярії по днем 9/6 записано: „Дань откритий лист шафарамъ, которіє до Шліонска воли женут, чтоб оны з волами своими на семъ боку Кієва не спѣшно постигали, понамисть з волами его ясневелможности Захарій Собецкій до них настигнет“ (Х. И. А. Д. М. К. № 2622, „Діаріуш“, л. 120).

[2]) 2/7 занотовано видачу пашпорта гетьмановому шафареви Костенецькому, в якому прописано і заборону брати від його „взятки“ від 200 штук волів гнаних з Глухова до Ґданська на Лоїв на перевозах і греблях, і такаж заборона екзакторам і їх „факторам“ брати індукту, бо воли — гетьманські (ibid. л. 141).

[3]) Х. И. А. Д. М. К. № 591. „Журналъ или краткая записка“, л. 158, 167.

[4]) 6/7 пашпорт шафареви панского сотника Григорія Стороженка для проходу з волами до Ґданська а з відтіля до Королевця пруского „та єгож сотника долгами для доправки на Квасовскому“ (ibid. 215).

[5]) А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 31/1758 л. 1 і дальше, л. 48 і дальше.

[6]) Моя статя: Причинки до історії відносин... с. 38—39. Лазаревскій, Описаніе Стар. Малор. II, с. 202; Барановъ, Архивъ Сената, III, №№ 11159, 11275, 11749 і др.

1730-х рр. з початку примусовою позірною куплею, а опісля просто насильним забиранням у людности волів, не тільки призначених на продаж, а й необхідно потрібних для хозяйства[1]), не вбило цілковито тієї торговлі на Україні. Як ми сказали висше, експорт волів, може одинока між другими галузями торговлї був менше більше правильно зорґанізований і в тій орґанізації приймала участь і брала за неї певну відповідальність і офіціяльна власть на Україні — гетьманське правительство. Річ в тому, що головні місця збуту для того товару або не були в границях безпосередно сусідньої держави (Вроцлав), або як Ґданськ, лежали як раз на протилежнім кінці тієї держави і з рації великого віддалення представляли такі самі недогідности. Очевидно, що переведення живого товару через таку велику в додатку, заграничну просторонь, представляло чи малі трудности, а навіть небезпеки, особливо з причини неспокою, який панував в Польщі, про що дальше буде сказано. Розуміється, що українське правительство, яке набирало ся з найбільше заінтересованої в сій торговлї старшинсько-державської верстви і само в особах своїх членів було в тім заінтересоване, повинно було звернути на се увагу і на спілку з рівнож заанґажованими в сій справі польськими чинниками постарати ся про вироблення якихсь норм, які-б хоч сяк так забезпечували правильний хід тій торговлї. Якіж були норми сеї орґанізації? Ми маємо документи, які доволї ясно освітлюють сю орґанізацію, що в головнім зводила ся до конвойовання (оружної охорони) через Польщу провадженого товару. Ось як представляє сю справу один з заграничних аґентів в листї до правителя України кн. Шаховского в 1736 р. „В минулих роках — пише він — за часів бувших українських гетьманів і за гетьмана Апостола підскарбії коронні польської держави по старому звичаю (по давному обикновенію) присилали на Україну своїх людей, щоби вони з українськими купцями, котрі щорічно женуть на продаж воли до Ґданська і Шлезка, заключували контракти про конвій тих купців під підскарбською протекцією. І по заключенню таких контрактів на Україні зі згаданими післанцями польських під-

---

[1]) В 1735 р. напр. наказано закупити до 20000 волів, в 1736 — 1000, в 1737 купити 29284 штук а взято безплатно 22000 пар, а трохи пізнїйше прийшов наказ зібрати до 44000 штук, в 1738 р. 23000 штук — обіцюючи заплату, з якої розумієть ся, нічого потім не вийшло, ibid. і Барвінський op. cit. c. 220—221.

скарбіїв за виданнєм на таке робленнє контрактів давними українськими гетьманами універсалів завсіди в минулих роках воли українських купців під протекцією підскарбіїв в цілости були до Ґданська і Шлезка проваджені. Відповідно до старого звичаю і теперішній польської держави підскарбій надворний Ян Канти Мошиньский прислав мене з другим доданим менї чоловіком Іваном Бінковским на Україну до київського ґубернатора Володимира Петровича Шереметєва з писемною просьбою, щоби по давному звичаю і нинї менї можна було зробити контракт в справі конвою під підскарбською протекцією тих українських купців, які захотять в сім році гнати волів до Ґданська і Шлезка. Для заключення такого контракту видано менї і блянкет підписаний польським підскарбієм надворним коронним Мошиньским і з підскарбською печаткою. І хоч згаданий... Шереметєв по представленню йому писемної просьби дав менї і моїм людям пашпорт для роблення контрактів про конвій з українськими купцями, що бажали-б провадити воли до Ґданська..., але що українські купцї без видання з ґенеральної військової канцелярії такого (в такой силѣ) універсалу, який за давнїйших гетьманів з тої канцелярії для заключування контрактів про конвій видавано, боять ся такий контракт робити лиш на підставі самого пашпорту, виданого менї Шереметєвим“, проте підписаний аґент підскарбія шляхтич Бараньский просив Шаховского видати йому такий самий універсал, який в сій справі видавали бувші гетьмани[1]). Як бачимо з сього, то сій торговлї офіціяльно патронували з одного боку гетьманське правительство, а з другого боку польські скарбові власти, які були заінтересовані нею з огляду на доходи, які давав державному і королївському скарбови сей транзіт. Само собою, що такий конвій підскарбія не обходив ся купцям даром. Инші дані вповнї потверджують представленнє сеї справи Бараньским, а навіть подають деякі інтересні деталї тих контрактів. І так

[1]) Х. И. А. Д. М. К. № 30419. Для характеристики, як управа України Росиянами не корисно відбивала ся на ріжних справах, можна бачити і в сїм випадку. „Гетманское правленіе“ зложене в сїм часї з Борятинского, Ґурєва і на придачу з Андрія Марковича (Шаховский був в тім часї в Москві), не зважаючи на резолюцію Шаховского поступити так „какъ прежде о таковых чинено было“, знайшло місію Бараньского „сумнителною“, і звернуло ся до Шереметєва за доказами, що „оны (післанцї підскарбія) за тѣмъ а не за другимъ какимъ дѣломъ в Малую Россію прибыли“ (ib.).

щоб контракт мав юридичну силу, то значить на випадок якої страти, давав перед судами право відшкодовання чи радше пошукування шкоди на винуватцях, треба було для заключення його офіціяльного дозволу гетьмана, а з другого боку офіціяльних зобовязань чи то власти чи поодиноких осіб, які брали на себе згаданий конвій. Треба зазначити, що конвій очевидно давав на стільки гарні прибутки, що за право конвою перед гетьманом старали ся не тільки польські підскарбії, але й инші особи, головно пограничні польські маґнати, які конкурували між собою і з підскарбіями, що не завсїди виходило на добре українським купцям. Так напр. знаємо, що кілька літ перед 1711 р. і в тім же році конвою підняв ся подкоморій коронний Любомирский[1]), в 1719 підскарбій Пребендовский[2]). Не виключене було позволеннє гетьмана одночасно кільком робити на Україні контракти в справі конвою. Так напр. в 1732 р. мерецький староста Антоній Сапіга вдав ся до гетьмана з просьбою через поручника Біттнера „о конвоєваню воловъ до Гданска под єго протекцією і по єгож контракту з сотниками девицкимъ и конотопским и прочіими малороссійскими купцами учиненномъ“[3]). Гетьман згодив ся на його проханнє і видав полки „к панам полковникам універсали, по которихъ бы они панове полковники всѣмъ купцамъ, которіе волы для продажи в Гданскъ похотят отправлят(и), о конвоєваню воловъ под протекцією... пана Сапіги предложили, дабы выправляли волы подлугъ учиненного імъ, паномъ Сапѣгою, з сотниками конотопским и дѣвицким и прочіими малороссійскими купцами контракту“[4]), а Сапігу про се сповіщено. Одначе підскарбії були дуже сильними конкурентами і не давали собі так легко забрати „конвою“; в два місяцї після сього позволення читаємо в „Діаріуш-у“: „Листъ отвѣтный до подскарбія великого коронного Францѣшка Маѯимѣлѣяна Оссолѣнского по двомъ листамъ єго з Варшави адрессованнимъ з присилкою денегъ двох сотъ талярей бытих, якіе взяти были от ста воловъ єго ясневелможности комиссаромъ оного Оссолѣнского в скарбъ королевского величества и рѣчи посполитой, и з доложеніємъ в тих

---

[1]) Вѣденіе кривдъ купцамъ малороссійскимъ в Полщи... А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до разд. на департ. № 3568, л. 183.

[2]) ibid. л. 185.

[3]) Х. И. А. Д. М. К. № 2622, „Діаріушъ“... під днем 24/2 1732, л. 28, 37.

[4]) ibid.

Оссолѣнского листах такимъ, что и впред всегда ежегодно сто воловъ его ясневелможности от платежа до скарбу листа уволнени быть мѣють; в которомъ листѣ его ясневелможности оному подскарбію Оссолѣнскому за присилку означенних денегъ и за деклярацію о уволненю ста воловъ от мита бладарствует з предложеніемъ, что по требованію пана Херковского, капитана и енералного конвоя оного подскарбіевого (командапта?) виданъ з войсковой енералной канцелляріи унѣверсалъ в полки реименту ясневелможного, дабы, хто пожелает з купечества воли свои провадит до Шліонска или до Gданска для спѣняженя, провадилы бы под протекціею оного подскарбія" [1]). В наступнім 1733 р. вже хто инший постарав ся дістати право конвою. В „Журналі" під датою 17/2 читаємо: „унѣверсалъ во всѣ полки отправленъ въ таковой силѣ, дабы, если кто пожелает до Ґданска воли свои гнат, провадили-б под протекціею... пана Івана з Довойна Соллогуба, подскарбія великого и писара земского великого князства литовского, при опредѣленному от его (підскарбія) конвою пану Александру Совѣчу Корсаку, подстолѣмъ воеводства новогродского и содержателю пограничнихъ коморъ, забыраючи трактъ на лоевскій перевозъ" [2]).

Як бачимо з наведених виписок, супроти заграничних аґентів[3]) виступали на Україні і договорювали ся з ними контрагенти, як напр. сотники дівицький і конотопський[4]). Гетьман

---

[1]) Х. И. А. Д. М. К. № 2622. „Діаріушъ", л. 85.

[2]) Х. И. А. Д. М. К. № 591. „Журналъ", л. 50.

[3]) Крім великих підприємців в роді висше згаданих, що орґанізували конвії для великих транспортів волів, не бракувало очевидно і дрібних підприємців, що брали „під протекцію" одного-двох купців й давали їм конвій. Так напр. в 1728 р. дізнаємо ся про польського шляхтича якогось Сорбевского, „которій не знать гдѣ затратилъ малороссійского человѣка, подъ протекцію зъ волами взятого", в якого гетьман наказав взяти з сього приводу „ассекурацію и въ заставу шкатулку з денгами" — а самого пустити. (М. Судіенко, Матеріалы для отечеств. исторіи т. I, Кіевь 1853, „Журналъ" с. 18). В кілька місяців потім з заарештованих грошей згаданого шляхтича гетьман задержати лишень 200 р. поки не доставить „затраченого" чоловіка (ib. с. 68).

[4]) Дівицьким сотником був тоді Яків Селецький, а Конотопським Осип Костенецький. Що до сього останнього, то очевидно торговельні подорожі до Ґданська з волами були його так сказати спеціяльністю. Напр. в 1728 р. гетьман Апостол давав йому з Москви доручення, „чтобъ онъ будучи сего лѣта въ Кгданску (куда самъ желаетъ для покупокъ товаровъ и спродания воловъ ити) покупилъ до двору ясневелможного покупки за денги ясневелможного-жъ по спроданю тамъ въ

же не тільки давав санкцію на контракт, але навіть означав дорогу, куди повинен йти транспорт, се очевидно в залежности від того, хто в данім разї брав на себе конвій. Щоби вже покінчити з тією справою, скажемо, що такі контракти, як видно, роблено зимою або з початком весни (март-цвітень), а воли гнали з кінцем червня і з початком липня. Ми навмисне задержали ся над сею справою довше, щоби в браку даних, якіб безпосередно означували вартість сеї галузи української торговлї, хоч обхідною дорогою вказати на її значіннє.

Так само трудно, без цифр, якими можна-б означити скількість вивозу або хочби продукції, сказати, які товари і продукти по волах займають перше місце в вивозї за границю. Тут передовсїм треба завважати, що вивіз з України за границю обіймав так безпосередні сирові продукти рільного хозяйства як і продукти, що можна-б їх назвати товарами хозяйського промислу, а дальше сюди входили товари, які українське купецтво діставало зі сходу через Росію. При тім значна часть так деяких товарів як і рільничо-господарських продуктів продавала ся таки в Польщі. Отже по словам меморіялу вроцлавських купцїв — де був головний ринок збуту українських купцїв — поданого в 1714 р. через маґістрат цїсарському правительству, а опісля в 1722 р. підчас переговорів переданого цїсарським послом російському правительству, спис товарів привожених з України до Вроцлава представляв ся дуже солїдно. Припускаючи, що порядок в перечисленню товарів вказує на більшу або меншу скількість експорту поодиноких товарів, подаємо його так, як уложили вроцлавські купцї. І так Україна торгувала з Вроцлавом: „крім рогатої худоби всякого рода юхтом, українським воском, українським салом, всякою доброю і простою „рухлядью" (allerhand feiner und gemeiner Rauch oder Poltereywahren), ревенем (Rhebarbara), рачачими очима (Krebsaug), бодяном, салїтрою, клеєм, чаєм, тютюном, бобрами (Castorium), китайкою всяких колїрів, перськими камками ітд."[1]),

---

Кгданску его панскихъ воловъ". Крім „покупок" про які йому „будетъ обявлено отъ ясневелможной панеи" — сам гетьман доручав купити для себе доброго коня „шлапака" і рушницю. (М. Судіенко, Матеріалы для отеч. историі, т. І. „Журналъ" с. 62).

[1]) Московскій Главный Архивъ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ. Австрійскія дѣла 1722 г. № 6. Дѣло по предложенію цесарского чрезвычайного посланника графа Кинского о возстановленіи бреславской комерціи (без паґінації).

Менш більш такий ряд вивожених туди головних продуктів, але очевидно добуваних на Україні, подає в своїм зізнанню в колеґії загараничних справ в 1722 р. і київський міщанин Федір Вишневський, вичисляючи вивожені до 1714 р. до Шлезка з України „товары, которые там охотно покупаютъ: юхтъ болшую (а лехкая тарь в продажу нейдетъ), сало, щетину, пенку, воскъ, ревень“ [1]). Як бачимо, Вишневський вчисляє ще між експортовані товари щітину і пеньку (коноплю), хоч що до сеї останньої, то наслідком недогідности возити її сухопутними дорогами, її розмірно небогато йшло в Шлезк, але транспортовано річними дорогами до Риги, про що вже було згадано. Розуміється, що сей спис не вичерпує усіх вивожених за границю товарів. На жаль ізза недостачі матеріялу ми не розпоряджаємо про більшість сих продуктів особливо товарів ніякими даними, на підставі яких можна-б дещо більше сказати про торговлю ними. Деякі звістки, хоч теж на стільки фраґментаричні, що на підставі їх не можнаозначити навіть приблизної скількости експорту, маємо і про инші продукти українського хозяйства, як тютюн, горівка ітд. Серед них в експорті безперечно поважне місце займав тютюн. Се насамперед тому, що в тім часї плянтацією тютюну займали ся на Україні на широку скалю і то не тільки старшини і державцї, але й ширші верстви суспільства, а головно козаки [2]), які теж зай-

[1]) ibid.

[2]) Тютюн управляли на Україні з давна і на нього був наложений спеціяльний податок т. зв. „табачная десятина“, яку з початку платили лишень посполиті, а Малоросийська колеґія розширила її на всіх). (А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до разд. на департ. № 3569, лл. 31—38. „Вѣдомость, якіе в полках и почему збори з статей в рѣшителномъ пунктѣ показанних собыраются и якая в которомъ полку онихъ зборовъ разнь“). Міркуючи потому, що Малоросийська колеґія напр. в 1723 р. зібрала тієї десятини коло 10000 пудів (9345), у всіх десяти полках збирали тютюну не менше 100000 пудів, вартости 70000—80000 руб. по тодішним цінам. Очевидно сї дані далеко не точні, бо в цифрі зібраної Мал. Колеґією десятини могли бути з одного боку залеглости з попереднього, а з другого боку не зібрані залеглости і за самий 1723 рік. З цифр дальших років теж нічого не можна певного вивести, бо колеґія в наступних роках старала ся збирати тютюнову десятину грішми по 60 коп. за пуд, а зібрану натурою розпихала між зборщиків таки, стягаючи від них за се гроші. (Х. И. А. Д. М. К. № 6286). Указом Камер-колеґії в 1725 р. нерозпродані останки наказано післати в казьонні склади для розпродажі в київській, смоленській, московській, нижегородській і азовській ґуберніях і провінціях. Міркуючи по останкам, які з тої десятини полишали ся в місцевих полкових складах, то найбільше тютюну саджено в полках ніжинськім і лубенськім (Румянцевскій Музей, № 5756).

мали ся і торговлею ним, дальше заборона вивозити його в Росію, нарешті розмірна легкість збування його, звичайно в Польщі таки в руки жидів. В „реєстрѣ купцовъ полку чернѣговского" в „крамарів і гендльових" людей — себто дрібнійших купців тютюн постійно фіґурує на першому місці, як торговий артикул[1]). Так напр. в 1715 р. чернігівський полковник Полуботок продає польському комерсантови Цибульському 575 пудів тютюну по 4 зол. пуд, значить вартости коло 460 руб., в 1719 стародубські міщане Йов Іванович і Мих. Дейнека продали „в литовських краях" тютюну приблизно за 600 руб., отже приблизно 709 пудів[2]), в 1729 р. гурт козаків (коло 20-ти людей) ріжних полків (чернігівського і ніжинського), вивіз на ярмарок коло 1800 пудів, вартости 1500 руб.[3]). І все то вже в тих часах, коли українська торговля з заграницею наслідком ріжних причин значно підупала. Після тютюну безперечно перше місце займає давний продукт українського „промислу" — горівка. Горівчаний промисл був далеко більш розвинений ніж всякі инші, а між ними і управа тютюну, але здаєть ся в відповідній до продукції пропорції не йшов за границю. Gross горівки консумовано на місци і поставлювано российському скарбови для військ, для шинків при „канальних" роботах ітд. і то на значні суми[4]). При вичислюванню товарів вивожених за границю перед 1714 роком у ріжних купецьких партій горівка займає третє або четверте місце і то вивожено її лишень в части до Королевця а більше продавано в литовсько-білоруських землях[5]). Всеж таки напр. в 1716 р. згаданий Цибульский купує у Мокриєвичів в Чернігівщині 30 куф по 10 талярів битих,

[1]) Напр. „Мы крамарѣ и гендліовіе люде, жителѣ чернѣговскіе Іванъ Єнковичъ, бурмистръ з синами..., крамарѣ Левонъ Речкуцкій, Демянъ Давидовичъ ітд... ходили прошлихъ розовъ з тютюнами, ганушомъ, вовною і горѣлкою до Слуцка, до Вилна, до Хвойныкъ ітд.". „Мы гендліовые люде и крамарѣ, жителѣ Березинскые... ходыли прошлихъ годовъ з тютюнамы, ганышомъ, вовною, пшонамы и горѣлкою до Кролевца пруского, до Выляя, до Столпцовъ і пристаны до Слуцка, а крамарѣ до Хвойныкъ ітд.". Те саме писали „гендліовѣ люде и крамарѣ" менські і киселївські (Х. И. А. Д. Ш. К. № 3216).

[2]) „Ек̃трактъ в чолобитє стародубовскихъ міщанъ"... Румянцевскій Музей, № 300.

[3]) Х. И. А. Д. М. К. № 1449.

[4]) Див. м. и. мою статю: „Причинки до історії відносин рос. правит... Записки Н. Тов. ім. Ш. т. 61, с. 39.

[5]) Х. И. А. Д. М. К. № 3216 „Реєстръ купцовъ".

Полуботок продає йомуж 100 куф горівки по 18 талярів битих[1]). Побіч горівки важне місце займає вивіз збіжа, в якім приймали участь крім старшини теж козаки і посполиті. В 1719 р. напр. один з польських комерсантів купував збіже по части для себе а по части для вільковського старости Юрія Сапіги у Борковських (в чернигівськім полку) осьмачка по 2 таляри битих і у селян і козаків осьмачку по 1 руб. 10 коп. і закупив його стільки, що прийшло ся для перевозу найняти 300 підвод, зрештою по більшій части самих таки продавців[2]). До речи сказати як мало цінило ся збіже в гетьманщині і як радо позбували ся його видно з величезної ріжниці ціни на його: збіже куплене тут найвисшою ціною 2 таляри битих, осьмачка отже maximum 2 руб., коштувало в тім самім часї в Слуцьку 6 руб.[3]). А вартість українських товарів, які обертали ся в 1710-х рр. в Польщі витебський воєвода Казимир Поцій оцїнював „на міліон і більше“[4]). А Поцій близький сусїд України, через котрого маєтности йшов один з торговельних українських шляхів, мусїв бути добре освідомлений про сю торговлю.

(Далї буде).

---

1) Румянцев. Музей, Архивъ малоросс. актовъ, № 300.
2) ibid. 3) ibid. 4) ibid.

Студії

над галицько-українськими граматиками XIX в.

Написав *Михайло Возняк.*

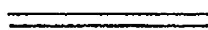

Додатки.

Чотири листи Івана Могильницького до митрополита Михайла Левицького.

1. Лист. Resp. 9. Maji 1823.

Excellentissime ac Reverendissime Archi-Praesul!

Початок листу про спровадження вина з Угорщини.

Dziękuię Waszey Excellencyi za udzieloną mi wiadomość o Gramatyce ruskiey in fini będącey. Prosiłbym pokornie o udzielenie mi na czas krotki dzieła Pana Koeppen. Ja moią gramatyczną ramotę iuż ukończyłem. Z odpisywaniem tylko nieskończona mozoła. Niezręczni kopisci poprawnych unikaiąc błędow nowe tworzą, dla tego się iuz raz czwarty odpisuie. W oddzielnych notach do teyże Gramatyki smiałem bydz innego zdania od X. Dobrowskiego i innych co do niektorych przedmiotow. Zapobiegaiąc surowey a często bezzasadney krytyce postanowiłem rzecz o narodzie i ięzyku ruskim w sposobie odpowiedzi na załączone pytania poprzedniczo w niemieckim ięzyku wyiasnić. To samo po rusku mieysce przedmowy do Gramatyki zastąpić by mogło. Materyały odpowiedzi mam iuz po naywiększey częsci gotowe. Poważam się tylko prosić o zdanie Waszey Excellencyi; azali pomienione theses w tey formie pozostać mogą, i czyli wywod historyczny o narodzie ruskim nie obrazi kogo? — Istnieie narod Czeski, narod Węgierski >< dla czegożby nie można ożywiać pamięci o narodzie ruskim, ktorego exystencya самостоятел'ность niegdyś na podobnych historycznych i politycznych polega zasadach — Uwaga po pytaniach następuiąca własciwie nakoniec należy (,) przypadkiem tylko przez odpisuiącego umieszczona. Po swiętach doręczę Excellentissimo Domino exemplarz pomienioney Gramatyki.

Nie można bez żalu wspomnieć zeyscia s. p. X. Provincyała Hryniewieckiego. Był to niewyczerpany zbior tradycyi i wiadomosci rzeczy naszych. Waszey Excellencyi naylepiey może będzie wiadomo (,) czy nie zostawił co w rękopisach. Szkoda(,) gdyby takowe w celiach Bazyliańskich butnieć miały. Gdzie się też rzadkie owe duże dzieła obracaią? Gramatyka Smotryckiego z przedmową i Xiążka in 4-to zawieraiąca w sobie kilka rospraw pro i contra, dotyczących się obrządku i Hierarchij naszey. Ostatnie to volumen s. p. tak wysoce cenił, że go na godzinę z rąk pozwolić nie chciał. Czeyże pomniki te dostaną się iakim sposobem do xięgozbioru Excellentiae Vestrae.

Pragnąłem temi czasy służyć osobiscie Waszey Excellencyi i razem złozyć dzięki za otrzymany drogi mi z wielu miar upominek 250 Ryn. WW. przez Ferwalteryę Spaską titulo wynagrodzenia wiadomych szkod złożonych, lecz zatrzymuie mnie w domu expiracya possessyi, bo własnie teraz zbywam się reszty bydła, zboza >< Raczy przeto Excellencya Wasza przyiąć ninieysze wyrazy szczerey wdzięcznosci i zy-

czenia (,) ktore przy bliskiey uroczystosci z odgłosem Cerkwi S. Христосъ воскресе łącząc zostaię z nayglębszem uszanowaniem Excellentissimi ac Reverendissimi Domini Archi-Praesulis unizonym i przychylnym sługą Mogilnicki. z Drozdowic 30 kwietnia 1824.

Zur Gramatick der slavischen Sprache in Galizien.

Die Verschiedenheit der Ansichten und Meinungen (,) welche (besonders) die Auswärtigen Schriftsteller als kompetente und unkompetente Richter, über das ruthenische Volk und dessen Sprache in Galizien geäußert haben, bewog ihn Referenten die Beantwortung nachstehender Fragen bloß nach glaubwürdigen geschichtlichen Daten und öffentlichen Urkunden zu versuchen und die Würdigung dieses Versuches jedem unbefangenen Kenner der slavischen Litteratur zu überlassen.

I. Ob ein ruthenisches Volk (natio ruthena, narod ruski) existirte?

II. Welche Bestandtheile des ehemahligen Königreichs Pohlen sind unter dem Nahmen Russia (Kraie ruskie) (,) deren Bewohner Natio ruthena, naród ruski, genannt werden (,) begriffen?

III. Ob das ruthenische Volk einen integrirenden Theil des ehemahligen pohlnischen Reichs, oder einen integrirenden Theil des eigentliches (sic) pohlnischen Volkstammes ausmachte?

IV. Welche Theile hievon sind nach der 1-tn und 2-tn Theilung Pohlens unter die Regierung des österreichischen Kaiserhauses gerathen?

V. Ob die ruthenische Nation ihre eigene Sprache hatte?

VI. Darf die ruthenische Sprache mit der alten slavischen Sprache (in Kirchenbüchern) vermengt werden?

VII. Ist die ruthenische Sprache als Sprache im eigentlichen Verstand, oder als Dialeckt, oder sogar als ein Gemengsel oder Provinzialismus zu betrachten?

VIII. War die ruthenische Sprache jeh Hof(,) Regierungs und Kirchensprache, oder bloß die Sprache des gemeinen Landvolks?

IX. War diese Sprache seit jeher von der pohlnischen unterschieden?

X. Kann die ruthenische Sprache mit Recht als ein Dialekt der dermahligen russischen (großrussischen) Sprache angesehen oder gar mit derselben vermengt werden?

XI. Was ist unter der Benennung russische (großrussische (ięzyk rossyiski)(,) kleinrussische (ięzyk maloruski)(,) weißrussische (ięzyk białoruski) Sprache oder Dialeckt zu verstehen?

XII. Giebt es außer der russischen (großrussischen)(,) kleinrussischen(,) weißrussischen auch eine neurussische Sprache, wie dieses in der Vorrede zu Buchmayers (? Puchmayers) Lehrgebäude der russischen Sprache S. XIII — angenomen wird?

XIII. Warum die ruthenische Sprache nicht eine gleiche Bedeutenheit und ihre Litteratur nicht eine gleiche Höhe mit ihren Nachbar — und Schwestersprachen der pohlnischen und russischen (großrussischen) erreichen konnte?

XIV. Nach welchen Ansichten und Grundsätzen wurde die ruthenische Sprache seit Revindikazion in Galizien behandelt?

XV. Ist der den Ruthenern, den Pohlen und den Russen (der) völlig unbekannte Ausdruck: Rusnack, Rußnacken (,) mit welchen einige neuere deutsche Schriftsteller das ruthenische Landvolk Galiziens zu benennen pflegen, richtig und sachgemäß?

Die Erledigung dieser Fragen enthält nur Andeutungen derjenigen Gründe, welche die hier ausgesprochene Uiberzeugung des Referenten bewirkten, weßhalben sie keineswegs als eine ausführliche und erschöpfende Abhandlung zu betrachten ist. Die Absicht des Referenten geht schlechterdings dahin, die Aufmerksamkeit der Sachverständigen auf einen ihrer vielleicht aus mehreren Rücksichten nicht unwürdigen Gegenstand zu lenken, und manches schiefe Urtheil über das oft verkante ruthenische Volk und dessen Sprache zu berichtigen. Im Bewußtseyn seiner geringern Kräfte und der Ungübheit eine litterarische Fehrde zu bestehen, nimt Referent im Falle(,) dieser Versuch zur öffentlichen Beurtheilung geeignet wäre(,) die folgenden auf alles menschliche Wissen, Thun und Lassen anwendbare(n) Grundsätze in Anspruch:

1-tens Nihil in intellectu, quod non est in sensu. Dieses auf das Urtheil über die Beschaffenheit einer lebenden Volkssprache angewendet, hieße so viel; als: Man kann weder über ein Volk, noch über dessen Dialekt blos nach Vermuthungen oder nach einigen hier und da aus Büchern ohne Wahl und Prüfung geschöpften Stellen, oder nach Wahrnehmungen einer flüchtigen hier und her Reise gehörig absprechen. Man muß in dieser Absicht Jahrelang unter den Sprachgenossen leben und weben — die Geschichte des Volks nicht außer Acht setzen — mit einem Worte: man muß das Volk, und den Dialeckt genau kenen, bevor man ein Urtheil fällt. 2-tes Nemo condemnetur nisi auditus — mag sich auf die Stellung des Referenten gegen den Rezensenten und auf die Bereitwilligkeit des ersteren dem le(t)zteren vorläufig über die etwanigen Anhaltspuncte Rede und Antwort zu geben beziehen. —

2. Лист.

Excellentissime ac Reverendissime Archi-Praesul! Łaskawe wyrazy Excellentissimi Domini z 24 p. m. były mi powodem dokładnieyszego studium wiadomości o Przemyskich Biskupach. Chcąc sprawdzić poczet Stebelskiego wypadało przeyrzeć, pokombinować i powyciągać szczegolne data. To przy wiadomym Excellencyi Waszey stanie aktow tuteyszych nie dało się rychło uskutecznić. Załączam rezultat sledzctwa mego. Data czerwonym atramentem pisane oznaczaią rożnicę między tym i wykazem Stebelskiego. Sprawdzaiąc data, spisywałem szczegoły o kazdym Biskupie (,) na które w aktach trafiłem. Nie są one Historią Biskupow, lecz tylko zbiorem materyałow do Historyi — Zbawienne i chwalebne iest ze wszech miar postanowienie Jasnie W. Chełmskiego opisania dzieiow Hierarchii naszey. Skoro Excellencyi Waszey zdawać się będzie, że zebrane powyższym sposobem materyały przydać się mogą JW. Chełmskiemu, tobym ich zbior powoli kontynuował.

Wiem ia (,) że drobne niektore szczegoły nie maią mieysca w ogólnych dzieiach Hierarchii, mogą przecie zawsze służyc dziejopisowi do uwag nad poiedynczemi osobami — Stebelski (,) ktorego się JW Chełmski trzymać mysli (,) nazywa Biskupow, Metropolitow, Patriarchow Nieunitow, Pseudobiskupami >< Moim zdaniem nazwisko: P s e u d o wcale nieprzyzwoite. Ψευδω reg. act. z greckiego znaczy decipio, fallo. Ani Stolica Apostolska, ani Rząd Polski nie nazywali tym sposobem Biskupow nieunitow. Będąc Pseudobiskupami w własciwym znaczeniu tego wyrazu, nie mogliby po przyięciu Unii bez nowey konsekracyi zostać i nadal Pasterzami. Podobnych temu nazwisk pełno w Stebelskim. On to w II Rozd: Chronologii na l. 187 i 188 Teofana Patryarchę (Schizmatyka) oszustem, zdraycą (,) mantaczem ><nazywa. Innego wcale zdania musi bydz ten (,) kto czytał listy Zygmunta III, Xcia Biskupa Krakowskiego (,) Podkanclerzego Koronnego, Xięcią Zbaraskiego >< do rzeczonego Teofana pisane. Rząd Polski i Stolica Apostolska inaczey uważali owczesne Rusinow rozdwoienie. Sam tylko Rusin Rusina znienawidził, potwarzał i gnębił, et inter duos litigantes ><.. Czy niewypadałoby temu piszące dzieie Hierarchii zaniechać podobnych wyrazow?... Ten sam Stebelski opisuiąc Biskupow, po naywiększey części czas tylko ich nominacyi i smierci przytacza. Takie wiadomosci dobre są do Schematizmu (,) lecz nie do Historii. Szczegolnieyszą opieką Opatrznosci, większa nierownie liczba Pasterzy zostawiła pamiątki godne wspomnienia i nasladowania. Obowiązkiem iest przeto dzieiopisa takowe troskliwie zbierać i wyszczegolnić, a s a m ę tylko n i e c z y n n o ś ć bytem i smiercią naznaczyć — Nieswiadomy naostatek termini (,) ad qvem JW Chełmski dzieie swe doprowadzic zamysla, życzyłbym sobie na moment przynaymniey bydz mu w tey mierze a Consiliis. Radziłbym, prosiłbym go, aby ie az do teraznieyszego Pasterza rozciągnął. Delikatność Waszy Excellencyi będzie nie iaką przeszkodą w udzieleniu temuz J. W. Chełmskiemu datow dotyczących się osoby i rządu Pasterskiego Diecezyi Przemyslskiey. Szczęsliwym bym się mienił otrzymałszy łaskawe pozwolenie Excellentissimi Domini komunikowania rzeczonych datow J. W. Chełmskiemu. Uskutecznienie tey chęci, ad mea pia et ardentia vota należeć będzie, dopoki Waszey Excellencyi osobiscie słuzyć nie będę — Ze zdrowiem moim niestety! pochwalic się nie mogę. Ciało cierpi, niepodobna(,) aby i umysł nie cierpiał. Po nowym roku układam sobie bydz we Lwowie, zasiągnąc tamosznych lekarzy pomocy, i razem słuzyc Excellentissimo Domino, zostaiąc z naygłębszem uszanowaniem Excellentissimi ac Reverendissimi Domini przychylnym i unizonym sługą Mogilnicki.

20 Grudnia 1824 z Drozdowic. p. s. Dzieło: O Jednosci >< oddaię na pocztę pod firmą konsystorską in Schulsachen.

3. Лист.

Excellentissime ac Reverendissime Praesul! Za pozno dopełniam przyrzeczenia nadesłania Excellencyi Waszey przyłączonych datow sciągaiących się do pytania o tytułach do funduszu Rel. Przez wzgląd na wiadome okolicznosci i szczerą chęć piszącego racz Excellentissimus Dominus zwłoce i nieudolnosci łaskawie przebaczyć — Załączam odpis

przedmowy do dzieła o Свѧщенствѣ. Rzecz uwagi godna, ze pisma S. Jana Chryzostoma u nas staraniem i nakładem Panow swieckich wydawane były. Widać to z prologu rzeczonego dzieła, mianowicie z listu Alex. Bałabana Starosty Winnickiego i Rotmistrza woysk K. do Tysarowskiego Biskupa Lwowskiego. Dziewięć lat pozniey (1624) drukowano w Kijowie inne dzieło Chryzostoma Толкованіе на дѣѧніѧ, kosztem pana Ruskiego Konstantyna Dołmaty. Przedmowa(,) ile się tyczy rzeczonego Dołmaty (,) tak iak w poprzedniczem dziele popularnym dialektem ruskim napisana. W samym zaś texcie przekładu słowianszczyzna nierównie czyscieysza i swobodnieysza od Grecyzmow(,) iak w dziele O Свѧщенствѣ.

Po długim namysle nolens volens wybieram się do Trenczyna dla uleczenia niemozy ręki, właściwie mowiąc dla spodziewaney ulgi w cierpieniach reumatyzmowych. Za kazdym ich powrotem powtarzam doswiadczenie Poety:

Vidi ego quod fuerat primo sanabile vulnus
Dilatum longae damna tulisse morae.

Obligowałem JX. K. Sozanskiego o wyrobieni(e) mi Pasu presydialnego. Takowy otrzymałszy radbym 12 lub 13 następuiącego m. z Przemysla ruszyć — Mysląc o własnem, życzę i błagam Waszey Excellencyi synowskim czuciem o swoim nie zapominać zdrowiu, i tę poradę (,) na ktorey się wszelkie inne w tém zyciu opieraią układy i dzieła, wyższym nad wszelkie kłopoty umysłem ocalać — z nayglębszem uszanowaniem Excellentissimi ac Reverendissimi Domini Archipraesulis przychylny i uniżony sługa Mogilnicki.

Z Przemysla 26 Maj 1825. p. s. Dzieła: Saulus et Paulus, Concilium Tridentinum z wdzięcznoscią odsełam, i Piaseccii praxim Epãlem Exllntissmo Dño komunikuię.

4. Лист.

Praes. 13. Julii 1828.

Excellentissime ac Reverendissime Domine Archi-Praesul! Dla różnych przeszkod nie mógłem wcześniey dopełnić woli Excellentissimi Domini co do pytania o pretendowanym wyborze Biskupow z klera zakonnego. Załączone votum informativum tyczące się iedney tylko części przedmiotu do rozwiązania podanego, pod łaskawy sąd Excellencyi Waszey pokornie składam. Brak źródeł posiłkowych i wykrywaiąca się z wiekiem podobno nieudolność dokładnieyszego wywodu rzeczy nie dozwoliły. Powołane znakami kanony i ustawy wyiąłem z starych ruskich częścią pisanych częścią drukowanych Номоканоновъ и законниковъ. Dwa pierwsze kanony Trullanskiego szostego powszechnego Soboru na ięzyk niemiecki w texcie przełożyłem. Jeżeliby podobny przekład reszty był potrzebnym, raczy Excellentissimus Dominus rozkazać, i ninieysze usiłowanie moie łaskawie przyiąc w dowod gotowey zawsze chęci moiey(,) z ktorą iestem przy wyrazie nayglębszego uszanowania Excellentissimi ac Reverendissimi Domini Archi-Praesulis przychylnym i unizonym sługą Mogilnicki.

9 Lipca 1828 z Przemysla.

5. Просьба Лозинського о дозвіл на друк граматики з 1837 р.

Loebliches k. k. Bücher-Revisions-Ammt! Für das hier vorgelegte Werk erhielt Gefertigter von Einem Löblichen k. k. Bücher-Revisions-Ammte noch am 13-ten July 1833 Z. 493 das Imprimatur. Weil das Werk bis auf den gegenwärtigen Tag ungedrukt blieb, und seit dieser Zeit in manchen Sachen die Meinung des Verfassers sich geändert hat, so hielt er es für nöthig, vom neuen zu überschreiben und Einem Löbl. Bücher-Revisions-Ammte vorzulegen. Er bittet also gehorsamnst um ein gnädiges Imprimatur für die hier in dupplo vorgelegte Grammatik der ruthenischen Sprache. Beym Zurücksenden geruhe Ein Löbliches Ammt an der Adresse beyzulegen über Czehynie in Medyka. Medyka den 2-ten November 1837. Joseph Łozinski g. k. Pfarrer zu Medyka.

Просьба вклеєна перед рукописею граматики. Унїверситетська бібліотека ві Львові BN. 599 1. P. 25.

6. Конкурс з 1840 р. на українсько німецьку граматику.

N. 52538.

Die hohe Studienhof Commission hat zufolge Dekretes vom 18-ten Juli 1840 Z. $\frac{3689}{760}$ in der Absicht der hierländigen ruthenischen Bevölkerung die Erlernung der deutschen Sprache möglichst zu erleichtern, und den Unterricht in dieser Sprache an den hierländigen Volksschulen thunlichst zu befördern, mit Rücksicht auf den Umstand, daß keine zum Schulbuche geeignete ruthenisch — deutsche Sprachlehre besteht, und das Bedürfniß einer solchen allseitig anerkannt wird, die Verfaßung einer ruthenisch-deutschen Sprachlehre nach dem Muster der für Böhmen und Krain bereits eingeführten böhmisch-deutschen und krainisch-deutschen Sprachlehre zu genehmigen und demjenigen(,) welcher ein zum Unterrichte in den Volksschulen geeignetes Elaborat liefert, ein Honorar von 300 Fr. K. M. zu zusichern befunden.

Diese hohe Verfügung wird unter Einem mit der Aufforderung zur öffentlichen Kenntniß gebracht, daß diejenigen(,) welche sich der Verfaßung des fräglichen Lehrbuches nach den obangedeuteten Modulitäten unterziehen wollten, den Entwurf deßelben längstens bis Ende Juni 1841 bei dem nächsten gr. kath. Consistorium zu überreichen haben.

Daßelbe hat übrigens die demselben allenfalls bekannten für eine solche Leistung insbesondere geeigneten Individuen von den Bestimmungen des obbezogenen hohen Hofdekretes in die Kenntniß zu setzen und dieselben zur Verfaßung und Vorlegung des Entwurfes einer solchen Sprachlehre in dem obfestgesetzten Termine aufzufordern.

Nach Verlauf dieses Termins sind die überreichten Elaborate gehörig begutachtet hieher vorzulegen.

Lemberg am 19-ten August 1840.

7. Оцїнка Кузємського конкурсових виробів.

Auf die hierortige Aufforderung vom 8 ten 7-ber 1840 Zahl $\frac{253}{sch.}$ haben folgende Individuen ihre Elaborate der ruthenisch deutschen Sprachlehre eingesendet:

1. Żukowski Johann Lemberger Vorstadtpfarrer ad SSAA. Petrum et Paulum.
2. Błoński Cyrill Pfarrer in Szeszory.
3. Mogilnicki Anton Pfarradministrator in Chular und
4. Ein Elaborat ist anonym.

Mit hoher Gub. Verordnung vom 21-ten 7-ber 1841. Zahl 64260 sind dennoch zur Würdigung anher mitgetheilt worden die Elaborate des:

5. Lewicki Joseph Pfarrers in Szkło.
6. Dobrzański Anton Pfarrers in Walawa und
7. Łoziński Joseph Pfarrers in Medyka.

Mogilnicki hat nur einen einzelnen Bogen eingesandt,

Błoński die Hälfte, und obgleich der erste unterm 17 Aug. 1841. Z. $\frac{362}{\text{sch.}}$, der letztere auch unterm 17 Aug. Z. 299 wegen weiterer Einsendung betrieben wurden, so hat keiner der hierortigen Aufforderung entsprochen, und es scheint, daß beide die weitere Ausarbeitung aufgegeben haben.

Żukowski's Ausarbeitung kann nicht gebraucht werden. Die in derselben gebrauchte Sprache und Schreibart ist ganz fremd und anstößig — und die Benennungen ganz nach dem Polnischen rücksichtslos modulirt,

Łoziński war in seiner Ausarbeitung nicht mehr glücklicher als Żukowski — ist schon im 1-ten § unverständlich, und in der eingenen Schreibart nicht ganz fest.

Bei Vergleichung der anonymen Ausarbeitung mit der mittelst der Landesstelle anher gelangten der des Lewicki, hat sich ergeben, daß diese beide sich Wort für Wort gleichen — und eigentlich nur zwei Abschriften einer und derselben Ausarbeitung seyn, von denen eine dem Przemyśler und eine dem hiesigen Consistorium vorgelegt worden ist.

Es verb(l)eiben somit nur eigentlich die Elaborate des Lewicki und Dobrzański zu würdigen.

Beide haben sich nach dem deutschen Vorbilde gerichtet, mit stetter Rücksicht auf die ruthenische Mundart.

Die Darstellungsart des Dobrzański ist kurz und bündig, und die in derselben gebrauchte Sprache ist sehr gut, und so beschaffen(,) daß dieselbe in allen Gegenden der hiesigen Diözese von jedermann leicht und anstandlos verstanden werden kann; jedoch hat sich derselbe mehrfach gegen den grammatikalischen Gebrauch versündiget, und die deutsche Sprachlehre selbst nicht überall erschöpfend behandelt. Dann fehlt der II Anhang des deutschen Schulbuches ganz weg.

Lewicki hat die Grammatik (,) was die Regeln anbetrifft (,) gut dargestellt, jedoch ist in einigen Fällen zu weitschweifig, wodurch das Buch voluminös erscheint, und in Berücksichtigung der Kinder, für welche es geschrieben ist (,) zu abschreckend; hat zwar den grammatikalischen Bau glücklich behalten, jedoch sehr oft solche Wörter gebraucht, die ganz unverständlich sind — und, wenigstens in den meisten Gegenden der hiesigen Erzdiözese, anstößig wären. Referent ist demnach der Mei-

nung der hkk Landesstelle zu berichten, daß das hiesige Consistorium dem Antrage des Przemyśler Consistoriums hinsichtlich des Lewickischen Ausarbeitung beistimmt, nicht aber hinsichtlich der in derselben gebrauchten Sprache — und daß, wenn dieses Elaborat zum Druk befordert werden sollte, vorerst die Sprache oder besser gesagt, viele in derselben gebrauchten Wörte(r) abgeändert und manche Stellen weggelaßen werden müssen. Kuziemski.

Conclusum: Die abzuändernden Wörter vorzumerken und bei der Sitzung vorzutragen. Ferner der h. Landesstelle zu berichten, daß man nächstens die Elaborate vorlegen werde.

8. Замітки Куземського до українсько-німецької граматики Левицького.

Vormerkung zu der ruthenisch deutschen Sprachlehre des Joseph Lewicki Pfarrers in Skło.

In der Einleitung:

навчитеся besser научитеся.

Daher wäre in diesem ganzen Buche dieses Wort auszubessern.

ного jenes, ist hier nicht gebräuchlich besser тое — сіе.

барзъ натуральнѣ ist nicht gebräuchlich, daher könnte es in diesem Satze entweder wegbleiben, oder statt dessen könnte gesetzt werden: справедливо. —

Die in den Einschließungszeichen im ganzem Buche vorfindigen Wörter als Synonime angesetzt, könnten füglich wegbleiben.

§. 1. череда буквъ Reihe der Buchstaben wäre in рядъ буквъ zu ändern.

абеце abzuändern in азбукою.

Die in der Anmerkung vorfindige Erklärung des deutschen Ä ist wegzulassen.

§. 3. Нѣкотрыя statt некоторыя.

подънесенныя besser возъвышенныя.

змѣна гласныхъ Umlaute besser прегласныя.

§. 4. выразнѣ der Ausgang in ѣ ist hierorts nicht gebräuchlich besser in е выразне.

допѣро besser ажъ.

§. 6. и до двое складаются kann ganz wegbleiben, weil gleich darauf folgt: усугубляются, подвоятся.

котрыя besser которыя; überall im ganzen Buche wäre abzuändern.

роздѣленными trennbare besser раздѣляемыми und weiter: нераздѣляемыми.

§. 8. натомѣстъ besser мѣсто.

§. 10. віенцей hat wegzubleiben.

§. 11. зо besser изъ.

Auf den deutschen Buchstaben finden sich als gleiche die ruthenischen angesetzt aber falsch, daher haben dieselben wegzubleiben.

§. 12. Ный statt сыя und оныя больше hat wegzubleiben (,) denn es ist gut многосложными.

§. 13. барз много besser дуже много.

§. 14. сказуемое слово Bestimmungswort besser означающее.

§. 15. пневымъ Stammort kann wegbleiben (,) weil est folgt кореннымъ.

§. 16. зъ конця besser на конци.

втѣканіе besser утѣканіе.

пѣнязи kann wegbleiben (,) weil es: гроши angesetzt ist.

§. 18. Munterkeit рѣзвость besser бодрость oder живость.

§. 21. kommt wieder ной vor.

§. 23. мовленю besser въ мовѣ.

та ихъ отъмѣнахъ besser и ихъ перемѣнахъ.

§. 26. но теперъ besser но мы.

§. 28. Das eingeschloßene: періодахъ muß wegbleiben.

§. 29. зважити можъ besser: видно. — предметъ besser предложеніе oder besser noch umschreiben durch: особу или рѣчъ.

§. 30. пієкныя besser красныя.
нумеръ besser число.

§. 31. теперъ das deutsche: nun, kann hier gänzlich wegbleiben, oder statt dessen ansetzen: затѣмъ. — сотворилося besser состоитъ.

§. 32. отмѣняти und отмѣнными besser перемѣняти und перемѣняемими.

§. 36. краѣвъ besser краинъ.
имя гатунковое Gattungsname besser имя нарицательное.
которыися робленіемъ чоботъ и черевиковъ забавляютъ besser которыи чоботи и черевики роблятъ.

§. 39. Die Zugabe: фалшивѣ... bis Ende ist wegzulaßen.

§. 42. неорожайна сторона besser пусте поле.
подвойномъ besser въ двоякомъ.

§. 50. зрозумѣня besser понятя.

§. 51. вравный besser еднакій.

§. 52. ведло... besser: до другаго склоненія належатъ.

§. 53. Die Zugabe am Ende dieses §. kann wegbleiben.

§. 56. Hügel пагорокъ besser горбокъ — жебракъ besser дѣдъ oder убогій, изба besser свѣтлиця.
ad 3) ist nicht ausgedrückt: des sächlichen Geschlechtes.

§. 57. der Hering селедецъ es soll оселедецъ heißen.
много viele, das beigesetzte цимало, kann hier wie überall in diesem Buche wegbleiben.
Beweis доказаніе besser доказательство.
Groll вовк(и)ръ besser завзятокъ.
Gespenst вниръ besser опиръ.

§. 53. der Fink гиль es heißt aber зяблиця.
der Soldat жомѣръ besser жолниръ.
der Affekt опалимость es ist schon страсть dabei, welches das deutsche: Affekt gut giebt.
die Ruin збуреніе besser розвалены (! розвалины), разрушеніе.
der Vetter стрыкъ besser стрый.

§. 59. Fledermaus лѣтущая мышъ besser лиликъ, oder лѣтающая мышъ.
Hütte халупа besser хата.

§. 61. wieder kommt das пое vor.

§. 65. перетолмачити besser отдати.
шобы besser абы.

§. 67. im ganzen Buche kommt sehr häufig теперъ vor, weil im Deutschen: nun steht, das ruthenisch(e) теперъ kann füglich wegbleiben.

§. 72. натомѣстъ besser мѣсто.
jener пой.

§. 77. Steigerung стопнованіе besser уравненіе.

§. 89. трейцять dreißig besser тридцять.

§. 92. kommt wieder das Wort череда, besser рядъ.

§. 97. заступуютъ besser заступаютъ, dann kommt wiederum натомѣстъ, und шобы.
повтараніе besser повтореніе.
вдѣляе besser удѣляе.

§. 101. Es wäre besser, wenn der Verfaßer zuerst die Abänderrungsart der deutschen Fürwörter angesetzt hätte, und dann die ruthenische, denn so wie er es dargelegt hatte, kann das Schulkind glauben, daß die Deutschen bei den Fürwörtern sieben Endungen haben.

§. 103. неопредѣленныя besser неопредѣляющія. Auch hier gilt die nämliche Bemerkung wie ad §. 101.

§. 107. gethan зробилъ und nicht сотворилъ(,) wie es in der Einschließung zweimahl überflüßig steht.
jener пой.

§. 111. рачей lieber nicht gebräuchlich(,) eher sagt man борше oder лучше. Auch hier kommt натомѣсть.

§. 113. Auch hier kommt шо und нoe vor.
§. 116. Auch hier gilt die bei §. 101. beigesetzte Anmerkung.
§. 117. срозумѣлыми besser зрозумѣлими.
§. 119. не образуютъся besser не походятъ.
§. 121. Die diesem §. angehängte Anmerkung kann ganz wegbleiben; sie trägt zur Sache nichts bei, und vermehrt nur den Umfang.
§. 123. вмерти, сѣдѣти, besser умерти, сидѣти, — глядала besser глядѣла.
§. 127. ist der Deutlichkeit wegen noch beizusetzen: на будущое (и будущое прос.).
§. 131. прійимуютъ besser прійимаютъ.
§. 133 барзъ besser дуже.
§. 138. dürsten хотѣти пыти besser прагнути.
lohnen нагородити besser надгородити.
stolpern помибатись besser поткнутись.
§. 140. bleichen (,) verbleichen вмерети besser умерти.
freßen жерети besser жерти.
kriech лазь besser лѣзь.
schieben звалити besser сунути.
scheiden дерети скору besser обдерати.
schwimmen плавати besser плити.
§. 150. ist wiederum das нoe
§. 153. gestern, jetzt: вчерана (,) теперька besser вчера, теперъ.
gar яжъ надто besser ажъ надто.
§ 154. бѣжати besser бѣчи.
wieder kommt hier нiи vor.
§. 155. statt натомѣстъ auszulassen — besser das beiliegende мѣсто.
§. 158. entweder, oder. Або — або — воль — воль ist nicht gebräuchlich, dieß воль — kann demnach wegbleiben
§. 161. Subjekt und Prädikat: субєктъ, подлежащое, предикатъ (,) сказуемое es wäre besser und einfacher das Subject подлогъ und das Prädikat подлогъ (? предлогъ) zu nennen — und darnach wäre überall(,) wo diese zwei Wörter vorkommen, auszubessern.
§. 162. Hauptsache головна рѣчъ або: найважнѣйшое besser wäre es gesagt: подставу.
§. 164. ein nakter Satz положен.е голое besser простое (,) ausgebildeter: выробленое besser: полное.
§. 167. Vordersatz предповѣдь(,) Nachsatz доповѣдь es wäre besser: предидущое положеніе — und послѣдующое.
Wortfügung складаніе словъ besser сочиненіе.
§. 1. zierlich зъ вывѣясами besser оздобне.
§. 3. 1. тягненіе besser продолженіе.
§. 4. 3. Любѣтъ вашихъ непріятелей besser любите враги ваша.
§. 4. вершахъ besser стихахъ.
kommt цимало vor.
§. 5. Von dem richtigen о акуратномъ besser о правил'номъ.
§. 11. Ehre вонoръ — weil dabei auch честь steht, so ist вонoръ wegzulassen.
§. 14. der Köder гезки besser приманка.
täuschen ослѣпляти besser прельщати oder обманювати.
§. 17. der Leib бохенокъ besser бохонецъ.
§. 23. das Vieh имѣння besser товаръ oder худоба (,) welches auch dasteht.
§. 30. Реґула besser правило.
§. 31. змилѣння Verfehlung besser милъка oder ошибка.
§. 38. mit Geschäften ворудками besser упражненіями oder занятіями.
§. 39. ich werde es thun: я то сотворю besser я то сроблю oder учиню.
§. 41. Fragezeichen знакъ питания besser вопросительный (,) wei in den übrigen Büchern, wie in dem kleinen Katechismus, bereits diese Benennung eingeführt ist.
§. 43. kommt wieder цимало und ворудокъ vor.

Im ersten Anhang.

die Ehre честь (,) das beigesetzte вонoръ hat wegzubleiben.
der Heller цята (,) denn es steht nach шелюгъ.

die Hütte халупа besser хата.
die Wahl обыранie besser виборъ oder изборъ.

Im II Anhang.

ein wenig nachzusehen: трохе поглядати besser поглядѣти.
auch hier kommt цимало sehr oft vor.
Zur Conscription до скрипцій — es soll конскрипцій heißen.
Freude втѣху besser утѣху.
Toe виплачанie besser тая виплата.
засвѣтченie besser свѣдоцтво або свѣдительство —
Universal Erbe голо(в)ного дѣдича besser общимъ наслѣдникомъ.

Kuziemski.

Anmerkung. Zu bemerken ist noch, daß der Uibersetzer sich zu ängstlich an die wörtliche Uibersetzung des deutschen Schulbuches hielt, wodurch die Verständlichkeit in Etwas ersch(w)ert ist.

В богатьох місцях полишив ся Левицький при своїх первісних висловах або ввів цілком нові.

9. Полагода бажаних змін в рукописи Левицького.

Zur Zahl $\frac{559}{\text{sch.}}$ ex 1841. wurde unterm 1-ten Februar dJ. entschieden, daß die in der vom Lewicki Joseph verfaßten ruth. deutschen Grammatik vorkommenden, jedoch in dieser Diözese nicht gebräuchlichen Wörter vorgemerkt und in der Sitzung behufs der Auswahl der passenden vorgetragen werden — welches Verzeichniß sodann der h. Landesstelle vorgelegt werden sollte, wegen der weiter anzuordnenden Ausbesserung in dem Elaborate selbst. Diesem Beschluße zufolge hat Referent die anstößigen Wörter verzeichnet, und zur Z. $\frac{70}{\text{sch.}}$ dJ. bei der Sitzung reassumirt. Mitlerweile erschien der Verfaßer Lewicki beim Referenten persönlich, und hat selbst nach der Weisung des Referenten die beanständeten Wörter ausgebessert, und gestand dabei, daß das diesem Consistorio anonym überreichte Elaborat auch von ihm herrühre — welches auch die vollkommene wörtliche Uibereinstimmung derselben bezeuget

Da somit jeder weitere Anstand zur Vorlegung dieser Elaborate behoben ist, so sind dieselben hohenorts mit Gutachten vorzulegen.

Kuziemski.

Conclusum cum voto. Daher unter Anschluß sämmtlicher Elaborate, dann Rückschluß der Indorsatsweisung zd. ZZ. $\frac{419}{\text{sch.}}$ ex 1841 und mit Bezug auf die Exhibiten zu den ZZ. $\frac{258}{\text{sch.}}$ ex 1840 und $\frac{381}{\text{sch.}}$ ex 1841 an die Landesstelle folgender Bericht

10. Кінцева оцінка конкурсових виробів для ґубернії.

In Erledigung des hohen Erlaßes vom 19-ten August 1840 Zahl 52538, dann vom 17-ten August 1841. Z. 50784 und unter Rückschluß $^1/_3$ des hohen Indorsats Auftrags vom 21-ten September 1841. Zahl 64260 wird Einer hohen Landesstelle in Ehrerbiethung berichtet, daß auf die in Folge der eingangserwähnten hohen Verordnung an die hiesige Erzdiözese ergangene Aufforderung nachstehende Elaborate der ruthenisch-deutschen Sprachlehre dem hiesigen Consistorio überreicht worden sind:

1-o des Żukowski Johann Lemberger Vorstadtpfarrers zum hl. Peter und Paul,

2-o des Błoński Cyrill, Pfarrers in Szeszory,

3-o des Mogilnicki Anton Pfarradministrators in Chutar, und

4-o ein Elaborat anonym, mit dem Motto: „Mit Gott, Kaiser und Vaterland“.

Indem man nun diese sämmtliche Elaborate Einer hohen Landesstelle in der weiteren Anlage 2), 3), 4) und 5), vorlegt, findet man

vorläufig zu bemerken, daß das Elaborat des Błoński nur die kleinere Hälfte des Schulbuches umfaße, und daß Mogilnicki nur einen einzigen Bogen eingesendet habe. Beide werden zwar von hieraus noch in dem Monathe August 1841 an die unverzügliche Einsendung der weiteren Ausarbeitung betrieben, haben aber der hierortigen Aufforderung nicht entsprochen, und scheinen sonach von der weiteren Ausarbeitung abgestanden zu haben um so mehr, als die bereits hingelangten Theile ihrer Elaborate nicht ganz glücklich ausgefallen sind.

Bei der Prüfung der beiden anderen Elaborate, so wie auch der diesem Consistorio mittelst Erlaßes vom 21. 7-ber 1841 Zahl 64260 zugestellten: des Lewicki Joseph Pfarrers in Szkło, Dobrzański Anton Pfarrers in Walawa und des Łoziński Joseph Pfarrers in Medyka hat es sich ergeben, daß

a) die in dem Elaborate des Żukowski Johann gebrauchte Sprache und Schreibart nicht zweckmäßig sey, daß

b) der Pfarrer in Medyka Joseph Łoziński in seinem Elaborate auch nicht glücklicher war, und dazu noch den ganzen II Anhang des deutschen Schulbuches weggelaßen habe, daß

c) obwohl der Pfarrer in Walawa Anton Dobrzański sein Elaborat in einer sehr bündigen und durchaus verständlichen Sprache verfaßt, er doch die deutschen Sprachregeln nicht überall erschöpfend behandelt, und auch den II Anhang übergangen habe; und daß

d) bei Vergleichung der beiden noch übrigen Elaborate, nämlich: des anonymen und des Lewickischen sich herausstellte, daß beide diese Ausarbeitungen mit einander ganz Wort für Wort übereinstimmen, folglich beide vom Lewicki herrühren, was auch derselbe mündlich gestand. Auch dieses Consistorium ist der Ansicht, daß von allen den genannten Elaboraten das des Lewicki Joseph das gelungenste sey, und stimmt demnach der Äußerung des Przemyśler gr. kath. Consistoriums vollkommen bei, daß dieses Elaborat dem wahrgenommenen Bedürfniß gänzlich entsprechend sey, und somit in den hierländigen Volksschulen als Schulbuch mit Erfolg wird angewendet werden können.

Wenngleich aber die übrigen Elaborate nicht als vollkommen gelungen zu betrachten sind, so glaubt das Consistorium dennoch, daß die Verfaßer derselben für den an Tag gelegten Eifer zur Förderung des guten Zweckes, auch eine rühmende Erwähnung verdienen.

Lemberg den 18-ten März 1842.

Kuziemski.

11. Наділеннє конкурсовою нагородою Левицького.

Lemberger gk. Consistorium.

N-o 4000.

Mit dem hohen Studienhofcom(m)issionsdekrete vom 24. Dzmbr 1842. Zl. 8600 ist das vom Skloer gk. Pfarrer Joseph Lewicki verfaßte Elaborat einer ruthenisch deutsche(n) Sprachlehre als Schulbuch für die erste und 2-te Klaße der Trivialschulen, wo die ruthenische Sprache her(r)schend ist, genehmiget, und dem genan(n)ten Pfar(r)er für jenes Elaborat eine Remuneration von 300 Fr. K. M. aus dem Schul-

bücherverschleißfonde bewilliget worden. Mit diesem Schulbuche dürfen nach Maßgabe des §. 321. der politischen Schulbefaßung arme Schüler auch unentgeldlich betheilt werden. — Die Niederösterreichische Regierung wurde gleichzeitig von h. Orten angewiesen wegen Drucklegung dieses Lehrbuchs das Erforderliche zu veranlaßen. Die Beilagen des Berichts vom 18-t März 1842. Zl. 72. ·/. folgen im Anschluße zur Verständigung der übrigen Bewerber zurück. Um übrigens der N. Ö. Regierung in Beziehung auf die Größe der zu veranstaltenden Auflage die nöthigen Daten bekannt geben zu kön(n)en, hat das Konsistorium bin(n)en 14. Tagen die Zahl der erforderlichen Exemplare, für die in der unterstehenden Diözese befindlichen ruthenischen Schulen auszuweisen.

Lemberg am 28-t Jän(n)er 1843.

12. **Консисторська куренда в справі граматики Вагилевича.**

N-ro $\frac{543.}{\text{schol.}}$

In der Buchdruckerei des hiesigen stauropigianischen Instituts hat die durch Johann Wagilewicz verfaßte: Gramatyka języka maloruskiego w Galicii soeben die Presse verlassen, und ist in der Buchhandlung des besagten Instituts käuflich um 2. fr. Cm. zu bekommen.

Da dieses Werk zur gründlichen Erlernung der Landessprache förderlich sein dürfte, so wäre es überflüßig dasselbe noch besonders anzuempfehlen.

Es steht somit zu hoffen, daß jeder, dem es an der gründlichen Erlernung seiner Muttersprache gelegen ist, sich beeilen wird in den Besitz dieser Grammatik zu gelangen..

Die Ehrwürdige Schulendistrickts-Aufsicht hat die vorliegende Kundmachung in dem betreffenden Districkte zu verlautbaren.

Lemberg den 20-ten August 1845.

13. **Зазив львівської консисторії з 1844 р. до укладання шкільних підручників.**

N-ro $\frac{420.}{\text{schol.}}$

Durch die vorzügliche Sorgfalt der ehrwürdigen Ruratgeistlichkeit ist in den Pfarrgemeinden der Lemberger Erzdiözese der Wunsch nach Aufklärung geweckt worden. — Auf diese Art sind in der neuesten Zeit viele ordentliche Trivialschulen entstanden, und es ist zu hoffen, daß bei der fortgesetzten Thätigkeit von Seiten der ehrwürdigen Ruratgeistlichkeit die Anzahl der ordentlichen Schulen sich noch bedeutend vermehren werde.

Die vermehrten Schulen werden jedoch auf eine allgemeine Volksbildung keinen großen Einfluß ausüben können, wenn nicht an denselben, dem ersten Grundsatze der Erziehung gemäß, der Unterricht in und von der Volkssprache beginnt, und eine gründliche Erlernung derselben zum Grunde aller weiteren Bildung gelegt wird.

Von diesem Grundsatz ausgehend und auf den vielseitig ausgesprochenen Wunsch, hat das Consistorium bereits in seinen vielen

Erläßen darauf hingedeutet und ausdrücklich angeordnet, daß in allen, sowohl Pfarr- als Trivialschulen der Unterricht in der ruthenischen Volkssprache vorzüglich besorgt werde.

Nun stellt sich aber der Realisierung dieser Anordnung der Abgang ordentlicher in der ruthenischen Sprache verfaßten Schulbücher entgegen.

Um nun diesem abzuhelfen, hat das Consistorium befunden, die gesammte ehrwürdige Ruratgeistlichkeit und das Lehrpersonale, insbesondere aber diejenigen unter denselben, welche um die Ausbildung ihrer Muttersprache und die Ausbreitung des Volksunterrichts vorzüglich besorgt sind und welche in sich hiezu den Beruf und die Fähigkeit fühlen, aufzufordern, die Uibersetzung ins Ruthenische nachstehender vorgeschriebenen deutschen Schulbücher, als:

1) des deutschen Nahmenbüchleins.

2) der Anleitung zur Rechenkunst zum Gebrauche der deutschen Schulen I. Theil für Trivial und Hauptschulen von 3. Klassen.

3) der Sammlung der nöthigsten Benennung sinnlicher Dinge nach Art des Komenius Bilderwelt für Anfänger in der deutschen Sprache.

4-tens der kleinen Erzählungen zum Gebrauche der Landschulen zu liefern, und

5-tens eine kurze ruthenische Grammatik nach Art der polnischen: początki Gramatyki języka polskiego zu verfaßen.

Die Uibersetzungen haben nachstehenden Anforderungen zu entsprechen:

a) dieselben müssen zwar wörtlich seyn, jedoch den ruthenischen Sprachgenius vollkommen behalten,

b) müssen klar, deutlich und faßlich, und die zuverfaßende ruthenische Sprachlehre muß

c) bündig und jeder Weitschweifigkeit entfernt seyn.

Als Muster für die in den besagten Elaboraten zugebrauchende Sprache und Schreibart, wird das mit dem Consistorial-Erlaße vom 18. Juny 1844. Z. 304. anempfohlene Lesebuch aufgestellt.

Der Termin zur Vorlegung der Elaborate wird auf den 1. November 1845. festgesetzt.

Die ehrw. Schulendistrikts Aufsicht hat somit die gegenwärtige Anordnung in dem unterstehenden Districkte auf dem gewöhnlichen Wege zu verlautbaren, ihrerseits welche von der ehrw. Ruratgeistlichkeit oder dem Lehrpersonale des Districkts zur Verfaßung der besagten Werke aufzufordern, und bis 15-ten Dezember l. J. dem Consistorium anzugeben:

a) welche Individuen von derselben zu Verfaßung der besagten Elaborate aufgefordert worden sind, und

b) welche von ihnen die Lieferung dieser Elaborate, oder nur eines von den benannten fünf Stücken und namentlich welchen zugesichert haben. —

Lemberg den 6-ten August 1844.

14. Глинський посилає львівській консисторії свою граматику.

Hochwürdigstes Konsistorium. Die kleine ruthenische Grammatik(,) zu deren Ausarbeitung sich der Gefertigte verpflichtete, wird einem Hochwürdigsten Konsistorium in Ehrfurcht vorgelegt ·/. Ob die Veränderungen(,) welche der Gefertigte in der Schreibart gegen die der slavischen Sprache vorgenommen, der vom Hochwürdigsten Konsistorium bestimmten entspreche, kann der Gefertigte nicht bestimmt wißen, indem er keine Gelegenheit gehabt hat, das Buch(,) auf welches das Hochwürdigste Konsistorium als Muster gewiesen(,) zu bekommen. — Es scheint aber dem Gefertigten, daß durch eine solche Schreibart das Lesen und Schreiben der ruthenischen Sprache unendlich erleichtert werde; weil hier einem jeden Buchstaben sein eigener ausschießlicher Laut beigelegt wird, mithin alle die verschiedenen Regeln und Ausnahmen, welche bei der Schreibart der slavischen Sprache vorkommen, wegfallen — dieses muß ja die Absicht des Hochwürdigsten Konsistorium(s) seyn, durch leichte Erlernung von Lesen und Schreiben auf die Bildung des Volkes einzuwirken -- Darum trachtete auch der Gefertigte die Ausdrücke aus der (aus der) Volkssprache zu wählen, und es kennt ja der Gefertigte keine andere Sprache bei den Rutheniern, indem auch die gebildeten bei den Rutheniern keiner anderen Umgangssprache sich bedienen als der Volkssprache; es ist aber die erste und wichtigste Regel jeder Grammatik: Schreibe so(,) wie die gebildeten Leute sprechen — Sollten also diese Veränderungen und Ausdrücke vom Hochwürdigsten Konsistorium genehmigt werden, so ist der Gefertigte bereit auch noch die Uibersetzungen der nothwendigen Bücher in dieser Weise vorzunehmen — darüber erwartet der Gefertigte in Ehrfurcht einen Becheid. Bohorodczany den 27-t August 1845. Th. Gliński gr. k. Pf. Bohorod.

15. Граматика Теофана Глинського з 1845 р.

Ґраматика мала руского языка для шкôл парафіал'них в' Галыцѣ.

Вступ.

Роздѣл I.

О писменах (азбуцѣ) складах, словах.

§. 1. Руска мова складае се так, як кожда еиша мова зо слôв. Кожде слово мае в' собі еден або біл'ше складів (силяб), а в' кождім складѣ е едно або біл'ше писмен (лѣтер).

§. 2. Писмена е велыкі і малі:

Велыкі писмена: А, Б, В, Г, Ґ, Д, Е, Є, Ж (Ѕ)[1], З, І, И, К, Л, М, Н, О, Ö, Ѡ, П, Р, С, Т, Оу, Ѹ, Ф, Х, (Ѿ), Ц, Ч, Ш, Щ, (Ъ), Ы, Ь, Ѣ, Ю, Ꙗ, Ѧ, Ѯ, (Ѱ), (Ѳ), Ѵ̆.

Писмена малі: а, б, в, г, ґ, д, е, є, ж, (ѕ), з, і, и, к, л, м, н, о, ö, ѡ, w, п, р, с, т, оу, ѹ, ф, х, (ѿ), ц, ч, ш, щ, (ъ), ы, ь, ѣ, ю, ꙗ, ѧ, ѯ, (ѱ), (ѳ), ѵ̆.

---

[1]) Увага. Писмена ѕ, ѿ, ъ, ѱ і ѳ, іно в' славен'ских писмах і книжках уживают се, в' рускіѵ̆ мові без ных обіѵ̆ти се можна.

§. 3. З' тих писмен едні е самогласні(,) бо се самы вимовыти дадут: а, е, є, і, и, о, ӧ, ѡ, ꙋ, ꙋ, ы, ѣ, ю, ꙗ, ѧ, (ў) — решта писмен е согласні, бо іх самих невимовиш' н. п. б, в, г, ґ, д, і т. д. Додаў до самогласноѣ ў, будеш мати двоегласну: аў, еў, єў, оў, ӧў, іў, иў, ыў, ꙋў, ѣў, юў, ѧў.

§. 4. Меже согласними е денекотрі тверді, бо се все твердо вимавлеют (для того по ных нѣколи мехкі самогласні, є, ю, я і ѣ, не стоят): г, ж, к, х, ч, ш, щ, р. — Решта согласних і твердо і мехко се вимавлети можут(,) если по ных мехкі самогласні, є, ю, я, ѣ, або ь стоѣт, н. п. дӧў корову, дѣў що корові, лудит, люди, від, мідь (б, в, ґ, м, п, ф, ѯ, ѳ), хоц' властиве твердыми не сут (є), преце не мекнут і ь по них не стоѣт.

§. 5. Писмена рускі все еднако вимавлети се повинни.

Роздѣл II.

О частех мови (паўках).

§. 1. Мова складае се з' ріжних виразів (слӧв)(,) з' котрых кожде що енш̃ого значит — слова всѣ подобного значеня становет особливу часть мови (паўку).

§. 2. В' рускім языцѣ е девєть розмаѣтих частей (паіок) мови:

1. Іме річи (существытел'вое). 2) іме прикладне (прилагател'ное). 3. іме числытел'не або личбовнык. 4) Заімок (містоімініе) 5. слово часове. 6. предімок (предлог). 7. прислӧвце (нарічіе). 8. спӧўник (союз). 9. викрыкник (междометіе).

§. 3. Перші петь части (паўки) мови в' розмаѣтих відмінах се уживают, т. е. відмінеют се(,) решта чтыри невідмінеют се, іно все еднаково стоят.

Часть (паўка) І.

О відмінних частех (паўках) мови.

Роздѣл І.

О імю річи.

§. 1. Іме річи означае особу або річ яку н. п. Павло, стӧл.

Річ або е жиюча (животна) н. п. кӧн', курка, або нежиюча н. п. вода, камінь, слон'це, дуб. Є она часом в' саміў річи на світѣ, можна ю видѣти, дӧткнутисе(,) порахувати, н. п. кӧнь, з'візда, вітер; часом собі іно виставлеем(,) якби така річ була на с'вітѣ, а тим часом е то іно приміот особи або річи н. п. мудрость, високость, справедливӧсть.

§. 2. Імена річи можут бути троякого роду; або мужеского, або жен'ского (жіночого) або нѣякого. а) Мужеского роду е всѣ

---

[1]) В' славен'скім языцѣ денекотрі писмена розмаѣте се вимовлеют(,) особлыве и, і, ѣ, ѵ, — и, вимовлее се в' славен'скім на початку слӧв як пол'ске і — по самогласних як пол'ске ji, або як ѣ, по согласних як пол'ске y — а в' двоегласних як j — ї вимовлее се в' славен'скім межи согласними як пол'ске y, на початку слӧв як j, а по согласніў перед самогласною особливе перед и як і — ѣ по согласних твердих вимавлее се як і, — на початку і по мехких согласних як ji. ѵ вимовлее се в' славен'скім як i, y, w (в).

особи, з'віри і річи мужескі (самцѣ) н. п. брат, кôн', дуб, стôл. б) жен'ского роду є всѣ особи, з'віри і річи жен'скі (самыцѣ) н. п. кухарка, корова, сливка, глина, миска. в) всѣ єнші річи, з'віри і особи, котрі анѣ самцѣ є анѣ самыцѣ, звут се роду нѣякого. н. п. лоше́, тел'є, сило́, дерво.

Аби лекше пôзнати рôд імен річи, уважати потреба, котроѵ̆ вираз приѵ̆має до себе заімок тоѵ̆, а буде мужеского роду — котроѵ̆ приѵ̆має тая, а буде жен'ского роду — а котроѵ̆ приѵ̆має тоє(,) буде нѣякого роду. н. п. тоѵ̆ человік, тая жінка, тое тел'є.

§. 3. Лычба (число) імен є двояка — або поєдынча, если о єднôѵ̆ річи се мовит. н. п. кôнь, рыба — або многа если о біл'ше як єднôѵ̆ річи се мовит. н. п. конѣ, рыби.

§. 4. Імена річи відмінеют се в' обох лычбах стосовне до розмаѣтих питань; котрых є сѣм розмаѣтих, для того і сѣм є розмаѣтих відмін(,) котрі се спадками (падежми) называют.

1. спадок стоѣт на питанє, хто або що?
2. „ „ „ „ чиѵ̆? кого? чого?
3. „ „ „ „ кому? чому? чиіому?
4. „ „ „ „ кого? що?
5. „ „ если се кого кличе. н. п. Петре!
6. „ „ на питанє кым? чим?
7. „ „ „ „ в' кім? в'чім? о кім? о чім? на кім? на чім? і т. д.

§. 5. Уміти відмінети імє річи стосовне до тих семох питань, значыт го спадкувати. н. п. 1. сп. хто ту є? брат Павло! 2. чия то хустка? брата Павла. 3. кому подати кн্ыжку? брату Павлови, або братови Павлови. 4. когось видѣв? брата Павла. 5. кличучи мовит се, брате Павле! 6. кым се с'вѣдчыш? братом Павлом. 7. в' кім дуфаєш? в' братѣ Павлѣ.

§. 6. Не всѣ імена єднаково се спадкуют. Три є форми відмінних спадкованя. До першоѣ форми належат всѣ імена мужеского роду — до другоѣ жен'ского — до третоѣ нѣякого.

§. 7. I. Форма спадкованя. — Мужескі імена річи єнакше се відмінеют закôнчені на а, єнакше закôнчені на о, єнакше закôнчені на двоєгласне(,) на мехке согласне, на ч, ш, щ і на тверде согласне. Закôнчені на а н. п. слуга, ґазда і т. д. спадкуют се так, як імена жен'скі на а закôнчені

закôнчені на о	на двоєгласне	на мехке согласне
	лычба поєдинча	
1. сп. Павло	злодѣѵ̆	коваль
2. сп. Павла	злодѣя	ковал'є
3. сп. Павлови	злодѣеви, (іови)	ковалеви
4. сп. Павла	злодѣя	ковал'є
5. сп. Павле!	злодѣю!	ковалю!
5. сп. Павлом	злодѣіом	ковалем, л'іом
7. сп. в' Павлѣ, ови	злодѣю, єви	ковалы, леви
	лычба многа	
1. сп. Павлы	злодѣѣ	ковалѣ
2. сп. Павлів	злодѣѣв	ковалѣв

3. сп. Павлам	злодѣям, іом	ковалям, ом
4. сп. Павлів	злодѣєв	ковалѣв
5. сп. Павлы!	злодѣѣ!	ковалѣ!
6. сп. Павлами	злодѣями	ковалями
7. сп. в' Павлах	злодѣях, іох	ковалях

закöнчені на тверде согласне так се спадкуют

	лычба поєдинча		на ч, ш, щ,
1. сп. брат	бык	птах	ключ
2. сп. брата	быка	птаха	ключа, и
3. сп. братови	быкови	птахови	ключеви
4. сп. брата	быка	птаха	ключ
5. сп. брате!	быку!	птаху!	ключу!
6. сп. братом	быком	птахом	ключем
7. сп. в' брату, ѣ	быку, ови	птаху	ключи, еви
	лычба многа		
1. сп. брати, те	быки	птахи	ключі
2. сп. братів	биків	птахів	ключів
3. сп. братам	быкам	птахам	ключам
4. сп. братів	быки	птахи, ів	ключі
5. сп. брати, тя!	быки!	птахи!	ключі
6. сп. брат'ми, тами	быками	птахами	ключами
7. сп. в' братіох, ах	быках	птахах	ключах ех.

Увага. I. тато і закöнчені на ко, на к, х, ч, р, мают в' 5. сп. заміст е, у, тату! боўку! бику! цару! паламару, ключу! міху! кромі человік, мае человіче! явір, мае яворе! костур, е. II. Імена жиючих річеў мают 4-тиў сп. так як II-гиў. Нежиючых так, як I-шаў н. п. зломив плуг, викопав рöв — кромі імен дерва, котрі так як жиючых мают 4-тыў сп. рöвныў 2-му н. п. привіз дуба, зломив граба, зрубав явора, клина. III. Денекотрі мужескі імена, особливе всѣ збіорові(,) мают в' 2-гім спадку у і ю заміст а, є, я, н. п. дöм, дому — гнöў, гною — бöб, бобу — мöль, молю — кокöль, кололю — борщ, борщу — кисѣл', кисѣлю. IV. Імена маючі в' остатнім складѣ о або е, в' дал'ших спадках викидают ѣх: н. п. клубок, клуб(о)ка — день, д(е)не — пес, п(е)са — кромі: бог, трон, голос, ворог, горох, хлоп, тон, холод, город, берег, елень і т. д. V. Закöнчені на г перемінеют в' 5 тім спадку г на ж. н. п. бог, боже! ворог, вороже! а закöнчені на ц і денекотрі на к перемінеют на ч. н. п. палец, пал'че! хлопец, хлопче! человік, человіче — паробок, паробче! решта на к не перемінеют.

§. 8. II. Форма спадкованя.

Імена жен'скі відмінеют се розмаѣто подлуг закöнченя — е закöнчені на я по самогласнöў н. п. шия(,) е закöнчені на самогласне мехке, і на тверде, также на согласне мехке і тверде.

на я	на самогласне мехке	тверде
	лычба поєдинча	
1. сп. шыя	недѣл'е	кныжка
2. сп. шыѣ	недѣлѣ	книжки

3. сп. шыѣ	недѣли	книжцѣ
4. сп. шыю	недѣлю	книжку
5. сп. шыіо!	недѣле!	книжко!
6. сп. шыіов	недѣлев, ею	книжкою, ов
7. сп. в' шыѣ	недѣли	книжцѣ
	лычба многа.	
1. сп. шыѣ	недѣлѣ, ы	книжкы
2. сп. шыѣв	недѣль	книжок
3. сп. шыям	недѣлям	книжкам
4. сп. шыѣ	недѣлы	книжкы
5. сп. шыѣ!	недѣлѣ!	книжкы!
6. сп. шыями	недѣлями	книжками
7. сп. в' шыях	недѣлех, ліох	книжках

закӧнчені на мєхке согласне на ч, ш, щ. — на тверде

лычба поєдынча

1. сп. тѣнь	мыш	церков
2. сп. тѣни	мыши	церкви
3. сп. тѣни	мыши	церквѣ
4. сп. тѣнь	мыш	церков
5. сп. тѣне!	мыше	церкво!
6. сп. тѣнею, ев	мышею, ев	церквою, ов
7. сп. в' тѣни	мыши	церквѣ
	лычба многа	
1. сп. тѣны	мышы	церквы, ѣ
2. сп. тѣнеѵ҄	мышеѵ҄	церквѣв
3. сп. тѣнем	мышем	церквами
4. сп. тѣны	мышы	церквы, вѣ
5. сп. тѣны!	мышы!	церквы!
6. сп. тѣнями	мышами	церквами
7. сп. в' тѣнех, іох	мышех, ах	церквах.

Увага. І жен'скі імена маючі в' остатнӧм складѣ о опускают го в' дал'ших спадках н. п. церков, церкви, церквѣ і т. д. кромѣ мылость, бров, і всѣх імен виображенних; н. п. справедливость, висо-кость, злость, мудрость, вѣрность, встремѣзливость, чистость і т. д.[1]).

III. Форма спадкованя замыкає в' собѣ імена нѣякого роду — єнакше ідут:

закӧнчені на о	на е	на є
	лычба поєдынча	
1. сп. колесо	поле	вімє
2. сп. колеса	пол'є, я	вімя
3. сп. колесовы	полю, еви	вімю, іови

---

[1]) Увага. Звикле 5-тиѵ҄ спадок закӧнченых на мєхке само-гласне на е се кӧнчит — н. п. зазул'є, має зазуле! недѣлє(,) недѣ-ле! і т. д. іно панѣ має 5-тиѵ҄ спадок на ѣ для ріжницѣ від імя пан, котре має 5-тиѵ҄ спадок пане!

4. сп. колесо	поле	віме
5. сп. колесо!	поле!	віме!
6. сп. колесом	полем, **іом**	вімiом
7. сп. в' колесѣ	полю, **и**	вімю
	лычба многа	
1. сп. колеса	поля	віма, вімена
2. сп. колѣс, **есів**	пôль, **полѣв**	вімѣв, вімен
3. сп. колесам	полям	вімiом, — нам
4. сп. колеса	поля	віма, — на
5. сп. колеса!	поля!	віма! — на
6. сп. колесами	полямы	вімями — нами
7. сп. в' колесах	полях	вімiох, — нах

Здробнѣлі (жиючых) животних, теле, песе, поросе і т. д. так се спадкуют: лычба поедынча. 1. сп. теле. 2. сп. телетя, **е**. 3. сп. телетю, **ти**. 4. сп. теле. 5. сп. теле! 6. сп. телетем, **іом**. 7. сп. в' телети, **тю**. лычба многа: 1. сп. телета. 2. сп. телет. 3. сп. телетем, **іом**. 4. сп. телета. 5. сп. телета! 6. сп. телетами. 7. сп. в' телетех, **іох**. Збіорові на **е** мостове, рогове, спас'не, стравне і т. д. так се спадкуют. лычба поед. 1. сп. мостове. 2. сп. мостового. 3. сп. мостовому. 4. сп. мостове. 5. сп. мостове! 6. сп. мостовым. 7. сп. в' мостовім — многоѣ лычби немают.

Увага. око мае в' мно. лыч. (ока) очы, очеў, **иў**, очом, **ем**, очы, очы! очамы, або очыма, в' очех, **ох**(;) денекотрі імена іно многу лычбу мают н. п. двері, ворота, нецкы, жорна, выли і т. д.

Роздѣл II.

О іменах прилагател'них (прикладних).

§. 1. Слова, котрі приміот особи, або річи виражают (яка котра річ або особа е)(,) звут се імена прилагател'ні (прикладні)(,) бо се прилагают до імен річи, н. п. вода студена — наўлекше по тôм пізнати можна іме прилагател'не, же ным на питане **якиў, а, е,** відповідаемо н. п. яка вода? студена.

§. 2. Імена прилагател'ні мают на кождыў рôд еише закôнчене н. п. в' мужескім родѣ чорниў крук — в' женскім чорна ворона — в' нѣякім чорне теле, і можут се стопнювати.

§. 3. Таких стопнѣв імен прилагател'них е тры: — Першиў стопень виражае(,) яка е річ сама не рôвнаючи ю з' другими н. п. теле чорне. — Другиў стопень (выжшиў) ужывае се рівнаючи яку річ з' другою, абы означыти(,) чи лѣпша чи гôрша від другоѣ (же біл'ше приміоту мае) н. п. тое теле чорнѣўше від тамтого. — Третиў стопень (наўвыжший) виражае річ як наўлѣпшу або наўгіршу від других (же наўбіл'ше приміоту мае) н. п. тое теле наўчорнѣўше зо всѣх.

§. 4. Стопень другиў вироблее се з' першого, перемінеючи **иў** або **ыў**, **а, е** на **іўшиў** або **ѣўшиў**, **а, е**, н. п. мудриў, а, е, II. стопень мудріўшиў, а, е, красниў, а, е, II. ст. краснѣўшиў, а, е. Стопень третиў виробее се з' другого додаючи слôвце **наў**, наўмудріўшиў, **наў**краснѣўшиў.

Другыѵ̆ і третиѵ̆ стопень імен прилагател'них особливе тих(,) що від слôв часовых походет (імесловів)(,) звикле в' мові рускôѵ̆ через слова, лѣпше, наѵ̆лѣпше, гірше, наѵ̆гірше виражає се н. п. маліованиѵ̆, II. ст. лѣпше маліованиѵ̆, III. ст. наѵ̆лѣпше маліованиѵ̆, — II. ст. гірше маліованиѵ̆, III. ст. наѵ̆гірше маліованиѵ̆.

Много є імен прилагател'них (,) котрі не форемне стопнѣ виробеют н. п.

I. стопень	II. ст.	III. ст.
добриѵ̆	лѣпшиѵ̆	наѵ̆лѣпшиѵ̆
злиѵ̆	гіршиѵ̆	наѵ̆гіршиѵ̆
малыѵ̆	меншиѵ̆	наѵ̆меншиѵ̆
великиѵ̆	біл'шиѵ̆	наѵ̆біл'шиѵ̆
глубокиѵ̆	глубшиѵ̆	наѵ̆глубшиѵ̆
високиѵ̆	вижшиѵ̆	наѵ̆вижшиѵ̆
тежкиѵ̆	тежшиѵ̆	наѵ̆тежшиѵ̆

§. 5. Спадковане імен прилагател'них.

лычба поєдынча

1. сп. мудриѵ̆, а, е,	— іѵ̆шиѵ̆, а, е,	наѵ̆мудріѵ̆шиѵ̆, а, е
2. сп. мудрого, оѣ, ого,	— іѵ̆шого, оѣ, ого,	— іѵ̆шого, оѣ, ого,
3. сп. мудрому, ôѵ̆, ому,	— іѵ̆шому, ôѵ̆, ому,	— іѵ̆шому, ôѵ̆, ому,
4. сп. мудрого, у, е,	— іѵ̆шого, у, е,	— іѵ̆шого, у, е,
5. сп. мудриѵ̆, а, е!	— іѵ̆шиѵ̆, а, е!	— іѵ̆шиѵ̆, а, е,
6. сп. мудрим, ою, им,	— іѵ̆шим, ою, им,	— іѵ̆шим, ою, им,
7. сп. в' мудрім, ôѵ̆, ім,	— іѵ̆шім, ôѵ̆, ім,	— іѵ̆шім, ôѵ̆, ім.

лычба многа

I. ст.	II. ст.	III. ст.
1. сп. мудрі	— іѵ̆ші	наѵ̆мудріѵ̆ші
2. сп. мудрих	— іѵ̆ших	— іѵ̆ших
3. сп. мудрим	— іѵ̆шим	— іѵ̆шим
4. сп. мудрих	— іѵ̆ших	— іѵ̆ших
5. сп. мудрі!	— іѵ̆ші	— іѵ̆ші!
6. сп. мудрыми	— іѵ̆шыми	— іѵ̆шыми
7. сп. в' мудрих	— іѵ̆ших	— іѵ̆ших.

§. 6. Іме прилагател'не з' іміом річи(,) до котрого се прилагає, в' родѣ, лычбі і спадку згаджити се мусит. н. п. чорна корова дає біле молоко — чорним волом наѵ̆біл'ше се наробыти можна — чорні ворони лѣтают — з' чорних хмар малыѵ̆ дощ буває.

Роздѣл III.

О імю лычбовім або лычбовнику.

§. 1. Імена лычбові виражают(,) кіл'ко річеѵ̆ або особ є(,) о котрих се мовит. н. п. маю четыри (чотыри) волы, дві коровы, троє телет.

§. 2. Імена лычбові є розмаѣті: 1. Ґрунтові (основател'ні)(,) котрыми рахуємо єден, на, о, два, дві, двоє, тры, троє, четыри, ро, пет', шіс'ть, сѣм, вôсѣм, деветь і т. д. 2. Поридкові виражают поридок(,) в' котрôм що по чім наступає н. п. першиѵ̆, другиѵ̆, третиѵ̆, сотниѵ̆, і т. д. 3. Ґатункові вилѣчиют(,) кіл'ко ґатунків є якоѣ річи н. п. двоякиѵ̆ ячмѣнь, трояка вода, четвераке збіже. 4. Неви-

разні або нѣякі, що невиражают лычби н. п. много, мало, кіл'ка, кіл'канаѵ҆цеть, кіл'кадесет, сила, тіл'ко.

§. 3. О спадкованю імен лычбових.

Єден, а, о, также імена лычб ґатункові і поридкові спадкуют се так, як імена прилагател'ні (мудрыѵ҆, а, е) — решта так се спадкуют:

	муж.	жен'ск.	нѣяк.	муж. і жен'.	нѣяк.
1. сп.	два	дві	двое	четыри	четверо
2. сп.	двох	двох	двоѣх	четырох	четверох
3. сп.	двом	двом	двоѣм	четыром	четвером
4. сп.	двох, два	дві	двое	четырох, ри	четверо
5. сп.	—	—	—	—	—
6. сп.	двома	двіма	двоѣма	четырома	четверома, рою
7. сп.	в' двох	двох	двоѣх	четырох	четверох

Як два, дві, двое спадкуе се: оба, обі, обое, обыдва, обыдві, обыдвое — тры, трое.

1 сп. петь. 2. сп. петіох. 3. сп. петіом. 4. сп. петіох (нежив.) петь. 5. сп. — 6. сп. пет'ма. 7. сп. в' петіох. Так се спадкую(т): шість, сѣм, вôсѣм, деветь аж до ста — як четверо спадкуют се: петеро, шестеро, семеро і т. д.

Сто невідмінее се, але натоміст уживае і відмінее се: сотко, сотце — а то так, як іме річи нѣякого роду, закôнчене на о і е: 1. сп. двісте, двіста, дваста. 2. сп. двістох, двох сот. 3. сп. двістом, двом стом. 4 сп. двістох, двіста, є. 5. сп. — 6. сп. двістома, двома стома. 7. сп. в' двістох, двох стох — так се спадкуют: трыста, четыриста. 1. сп. петь сот. 2. сп. петіох сот і т. д. іно се петь, шість аж до тысеч відмінеют, а сот се в' кождім спадку докладае. 1. сп. тисеч. 2. сп. тысечи. 3. сп. тысечі. 4. сп. тысечу. 5. сп. — 6. сп. тысечею, ою. 7. сп. в' тысечи. многа лычба. 1. сп. тысечы. 2. сп. тысечеѵ҆. 3. сп. тысечом, ам. 4. сп. тысечи. 5. сп. — 6. сп. тысечами, ома. 7. сп. в' тысечох, ах. Кіл'ка спадкуе се як два — кіл'канаѵ҆цеть, кіл'кадесет, так як петь. — кіл'ко, тіл'ко, много, мало — невідмінеют се, і борше бы до прислôвцѣв ѣх порахувати випадало. — Раз мае 2. сп. разу, 3. сп. разови, 4. сп. раз, 5. сп. — 6. сп. разом, 7. сп. в' разѣ — многа лыч.: 1. сп. разы, 2. разів, 3. разам, 4. разы, 5. — 6. разамы, 7. в' разах.

Роздѣл IV.

О містоіміню, (заімку).

§. 1. Слово(,) що заступае місце імя (річи, прилагател'ного і лычбового)(,) зове се в' ґраматицѣ містоіминие (заміст імене, заіме, заімок).

§. 2. Містоіміния розмаѣті е 1. особысті. 2. державчі (притяжател'ні). 3. указуючі (указател'ні). 4. Питаючі. 5. відносытел'ні. 6. непевні. 7. Возвратытел'ниѵ҆ себе.

§. 3. Заімки особысті е тіѣ, що місце особы заступают і які тры е особы І-ша (,) котра мовит (,) ІІ-га (,) до котроѣ се мовит (,) і 3-та(,) о котрôѵ҆ се мовит; так е тры особыстих заімків — за першу особу я, за другу ти, за трету вôн, она, оно, в' многôѵ҆ лычбі 1. мы. 2. вы. 3. оны.

7. Державчі заімки(,) що власнőсть признают — мőў, моя, мое — твőў, я, є — своў, своя, свое — наш, наша, е — ваш, а, е, іх.

Указател'ні(,) котрыми показуємо — тоў, тая, тое, тамтоў, тамта(я), тамто (е), — тот, тота, тото, — тамтот, а, о — сесь (сеў), сесе (сеся), сесе, — вőн, она, оно, сам, сама, о.

Питаючі(,) котрыми се питаємо — хто? що? якыў, а, е? чыў, я, є? котроў, а, е?

Відносытел'ні, котрі учынок або прыміот до передноѣ річи або особы відносет — в' рускőў мові є два такых — що і котрыў, а, е, н. п. кőнь(,) що се пасе, захорував ми був вчера.

Непевні (неозначені)(,) котрі нѣц певного не виражают: нѣхто, нѣц, хтокол'век, щокол'век, хтобудь, щобудь, нѣчыў, я, є, кождыў а, е, — жаден, а, е, — такыў, а, е, — сякыў, а, е, — овакыў, а, е, — єднакыў, а, е, — єднаковыў, а, е, — всѣлякыў, а, е, — єншыў, а, е, — єнакшыў, а, е, — хтось, щось.

§. 4. Спадкован'є заімкőв.

I. Особисті	лычба поєдинча.	
I. о.	II. о.	III. о.
1. сп. я	ти	вőн, она, оно
2. сп. мене	тебе	єго, єѣ, єго
3. сп. минѣ, мы	тобі, ты	єму, му, ѣў, єму, му
4. сп. мене, мє	тебе, тє	єго, го, ю, го
5. сп. я!	ти!	—
6. сп. мною	тобою	ным, нею, ным
7. сп. в' минѣ, во мнѣ	в' тобі	нѣм, нѣў, нѣм
	многа лычба	
1. сп. мы	вы	оны
2. сп. нас	вас	іх, ных
3. сп. нам	вам	ім, ным
4. сп. нас	вас	іх
5. сп. мы!	вы!	оны!
6. сп. намы	вамы	ными
7. сп. в' нас	вас	ных
II. Державчі	лычба поєдынча	
1. сп. мőў	моя	мое
2. сп. мого, моєго	моеѣ, моѣў(!)	мого, моєго
3. сп. мому, моєму	моѣў	мому, моєму
4. сп. мого, моєго (мőў)	мою	мое
5. сп. мőў!	моя!	мое!
6. сп. моім	моєю, моєв	моім
7. сп. в' моѣм	моѣў	моѣм

лычба многа

1. сп. моѣ. 2. сп. моѣх. 3. сп. моѣм. 4. сп. моѣх, моѣ. 5. сп. моѣ! 6. сп. моѣмы. 7. сп. в' моѣх. — так се спадкуют: твőў, твоя, є —

свôў, я, є, — як слова прилагател'ні спадкуют се: наш, а, е, ваш, а, е.

III. Указател'ні лычба поед.

1. сп. тоў	тая	тое
2. сп. того	тоѣ	того
3. сп. тому	тôў	тому
4. сп. того, тоў	тую, ту	тое
5. сп. —	—	—
6. сп. тим	тою	тим
7. сп. в' тім	тôў	тім

лычба многа 1. сп. тіѣ. 2. сп. тих. 3. сп. тим. 4. сп. тих, тіѣ, 5. сп. тіѣ. 6. сп. тыми. 7. сп. в' тых — так се спадкуют: тамтоў, тамта, тамтоє, о і тот, а, о. лычба поед.

1. сп. сеў, сесь	сесе, сеся	сесе, се
2. сп. сего	сеѣ	сего
3. сп. сему	сесѣў, сѣў	сему
4. сп. сего, сеў	сесю, сю	сесе, се
5. сп. —	—	—
6. сп. сым	сею, сев	сым
7. сп. в' сѣм	в' сѣў, сесѣй	сѣм

лычба многа 1. сп. сесѣ, сѣ. 2. сп. сых. 3. сп. сым. 4. сп. сых, сесѣ. 5. сп. — 6. сп. сыми. 7. сп. в'сых.

	лычба поед.			лычба многа
1. сп.	вôн	она	оно	оны
2. сп.	него	неѣ	него	ных, іх
3. сп.	нему	нѣў	нему	ным, ім
4. сп.	него	ню	оно	ных
5. сп.	—	—	—	—
6. сп.	ным	нею	ным	ными
7. сп.	в' нѣм	нѣў	нѣм	ных

сам, а, о, — так се спадкує як слова прылагател'ні.

IV. Питаючі. лычба поед.

1. сп. хто?	що?	чиў	чия	чиє?
2. сп. кого?	чого?	чиôго	чиоѣ	чиôго
3. сп. кому?	чому?	чиіому	чиѣў	чиему
4. сп. кого?	що?	чиіого, чиў	чию	чие
5. сп. хто!	що?	чиў	чия	чие
6. сп. ким?	чим?	чиѣм	чиіов, чиєю	чиѣм
7. сп. в' кім?	чім?	чиѣм	чиѣў	чиѣм?

Хто і що немає многоѣ лычби — чиў має в' многôў лычбі 1. сп. чиѣ. 2. сп. чиѣх. 3. сп. чиѣм. 4. сп. чиѣх, чиѣ. 5. сп. чиѣ. 6. сп. чиѣмы. 7. сп. в' чиѣх. Якиў, а, е? і котрыў (оў) а е? так се спадкуют як імена прылагател'ні.

V. Відносытел'ні. Котрыў (оў), а, е — так се спадкує як іме прилагател'не мудрыў, а, е. Що так іде — 1. сп. що. 2. сп. щого. 3. сп. щому. 4. сп. щого. 5. сп. що! 6. сп. що ным. 7. сп. в' що нѣм.

VI. (Непевні) неозначені — нѣхто і нѣц або нѣщо так се спадкуют як хто і що? — нѣчиѵ҃, я, е іде так як питаючиѵ҃, ниѵ҃, я, е? — В' заімках хтокол'век, щокол'век, хтобудь, щобудь, хтось, щось, іно хто і що відмінеютсе: когокол'век(,) комукол'век і т. д. когось, комусь і т. д. решта неозначених: кождыѵ҃, а, е, жаден, такиѵ҃, сякиѵ҃, овакиѵ҃, всѣлякиѵ҃, еншиѵ҃, енакшиѵ҃, а, е відмінеютсе так як імена прилагател'ні.

VII. Возвратител'ниѵ҃ себе, котрим учинок на себе обертаем(,) 1. сп. — 2. сп. себе се. 3. сп. собі, си. 4. сп. себе, се. 5. сп. — 6. сп. собою. 7. сп. в' собі.

Роздѣл V.

О словах часовых.

§. 1. Слово часове е тоѵ҃ вираз(,) що виражае(,) що се дѣя, і час(,) в' котрім се що дѣе н. п. кухарка варит обід — тое слово варыт виражае ту(,) що се дѣе і коли се дѣе (час).

§. 2. Час(,) в' котрім се що дѣе(,) трояки ѵ҃ е. 1. теперішниѵ҃, виражае(,) же се тепер що дѣе. 3. перешлиѵ҃ або минувшиѵ҃, если виражае(,) же тое(,) що се дѣе(,) вже переѵ҃шло, минуло. 3. будущиѵ҃ виражае(,) же се що дѣяти буде.

§. 3. Особи(,) котрі в' часѣ що дѣют(,) сут тры(,) перша я, друга ти, трета вôн, она, оно — в' многôѵ҃ лычбі мы, вы, оны.

§. 4. Тіѣ особы можут бути, або мужескі, або жен'скі, або нѣякі (мужеского, жен'ского, нѣякого роду) н. п. я ішов, ти ішла, оно ішло.

§. 5. Слово се відмінее подлуг розмаѣтих способів (наклоненыѵ҃) — таких способів або наклоненыѵ҃ е тры. 1. спосôб означениѵ҃ (наклоненіе изявител'ное)(,) если особы іх(,) лычба і час означені е н. п. мы пашемо, оны ходыли. 2. спосôб неозначениѵ҃, если анѣ особ, анѣ іх лычби пізнати неможна, н. п. писати, писавши, пишучи, читати, нѣхто ту незнае(,) хто пише, читае, і чи еден чи много. 3. спосôб розказуючиѵ҃ (повелител'ное)(,) если розказ виражае н. п. сѣдаѵ҃, пиши, читаѵ҃.

Увага. Спосôб звезуючиѵ҃ (сослагател'ное) в' нѣмецкôм языку уживаниѵ҃, в' рускôм через спосôб означениѵ҃ се виражае додаючи слова спôѵ҃ні: бим(,) бись, би, аби, коби н. п. ябым му дав волів, кобимы самому непотрібно.

Кромі тих способів е іще в' словах причастіе (імеслôв). Причастіе виробее се зо слôв з' І-шоѣ особы лычби поед. додаючи в' часѣ теперішнôм склады чиѵ҃, ча, че — а в' перешлôм шиѵ҃, ша, е — в' сострадател'нôм ниѵ҃, на, не — н. п. пишу е І-а особа часу тепер. додавши чиѵ҃, ча, че, буде причастіе часу тепер. пишучиѵ҃, ча, че, — в' перешлім часѣ мае я писав — додавши до того шиѵ҃, ша, ше буде причастіе: писавшиѵ҃, а, е, — від способу неозначеного писати відкинувши ти, додае се склады ниѵ҃, на, не і буде причастіе сострадател'не — писаниѵ҃, а е, (іме прилагател'не).

§. 6. Слово часувати значит уміти го закôнчувати подлуг тых розмаѣтих способів, часів, особ, родів і лычб.

§. 7. Рôжні е слова часові 1. слово чинне, дѣѵ҃ствытелне, виражае(,) же особа або річ щось робит (дѣе) н. п. пишу, кôнь тегне,

вöл пасе. 2. слово сострадателне, виражає(,) же єдна річ від другоѣ щось стражде (терпит) доброго або злого, н. п. бувим ган'блениѷ від матеры — сестра була люблена. — Слöв сострадател'них особливих нема в' рускöѷ мові, іно се зо слöв чынних переробеют. 3. слова нѣякі, виражают іно(,) же річ яка є, або єѣ стан, приміот, н. п. білѣє, чорнѣє дерво, тіѣ немогут се перемінети в' сострадател'ні. 4. слово заімкове, чинность на самого дѣющого обертає (возвращає) н. п. бою се, хвалю се. 5. слово безособисте, іно в' третöѷ особі се уживає н. п. днѣє, свитає, темнѣє, гримит. 6. слово посилкове бути єнші слова посилкує н. п. буду видѣти.

§. 8. Слова часові сут несовершенні(,) єсли виражают чинность не зовсѣм іще докöнчену н. п. читавим книжку, писавим лыст — другі є совершенні, котрі чинность зо всѣм закöнчену виражают, н. п. перечитавим кныжку, написавим лыст — часом сут єденственні(,) єсли виражают(,) же се іно раз єдин що стало н. п. ував (! упав) з'коне, встав рано — або виражают(,) же се що часто дѣяло н. п. вставав рано, падав з' коне.

§. 9. Часоване слова посилкового бути. 1. Спосöб означеныѷ — час теперѣшниѷ, лычба поєд. 1. о. я є (єст). 2. о. ты є, 3. о. вöн є, она є, оно є (єст), лычба многа: 1. о. мы є. 2. о. вы є. 3. о. оны є (сут).

Час перешлиѷ. л. п.

1. о. муж. бувим	жен'. булам	нѣяк. булом
2. о. „ бувись	„ булась	„ булось
3. о. „ був	„ була	„ було
	лыч. многа.	
1. о. булысмо	2. о. булысте	3. о. булы.

Час будущиѷ. лыч. поєд.

1. о. буду	2. о. будеш	3. о. буде
	лыбча многа	
1. о. будемо (будем)	2. о. будете	3. о. будут.

Спосöб неозначениѷ, час тепер. бути, будучи, час переш. бувши, час будущ. будущи.

Спосöб розказуючиѷ, лыч. пое. 1. о. нехаѷ буду. 2. о. будь. 3. о. нехаѷ буде, лычба многа: 1. о. (нехаѷ будемо), (буд'мо). 2. о. буд'те. 3. о. нехаѷ будут.

Причастіє (імеслöв) ч. т. (сыѷ, сущыѷ) іно в' славен'скім языку се ужыває — будучиѷ, а, е, час переш. бувшиѷ, а, е, час будущиѷ, — будущиѷ, а, е.

§. 10. Часоване слöв несовершенних.

Слова несовершенні пöдлуг трох форм часуют се. До І. Форми належат слова, котрі у і ю часу тепереш. першоѣ особи лычб. поєд. в' способі неозначенöм на ти перемнієют — належат ту по наѷбöлшоѷ части закöнчені на аю, ию, ыю, єю, ію, бу, ду, ну, зу, су, ту, также єдноскладові на ру перемінеют у на ти а перед р приѷмают е н. п. жру, жерти — пру, перти — тру, терти — мру, мерти. прыклад: маю, мати, даю, дати — мыю, мыти — рыю, рыти — л'лею, л'лети — умѣю, умѣти — с'мію, с'міти — тлѣю, тлѣти — гребу, гребсты — кладу, класти — клену, клести — плину, плисти

або плити — везу, везти — несу, нести — плету, плесты. Увага. Закӧнчені на ну, ду, ту перемінеют н, д і т. на с.

До II. Форми належат(,) котрі у і ю часу теперішного I. особи лыч. поєд. в' способі неозначенім на вати перемінеют — ту належат всѣ закӧнчені на ую і юю н. н. купую, купувати, тан'цюю, тан'цювати.

До III. Форми належат слова, котрі у і ю часу теперѣш. I. о. лыч. поє. в' способі неозначенім на ыти, ити, іти і ѣти перемінеют — ту належат по наўбӧл'шоў части закӧнчені на ею, ою, жу, ру, чу, шу, щу, бю, вю, зю, лю, мю, ню, пю, н. п. клею, ѣти — пою, поѣти — ржу, ржыти — лежу, лежыти — горю, (у) горіти — куру, рыти — ру́чу, ыти — му́чу, ити — страшу, ити — трощу, ити — бю, бити — вю, выти — слезю, ыти — молю, лити — ломю, ити — гоню, ити — пю, пыти — кпю, кпыти.

Увага. Закӧнчені на жу, єсли перед ж мают д(,) в' дал'шӧм часованю викидают ж н. п. суджу, судиш, судити — роджу, родиш, родити — закӧнчені на шу, перемінеют по наўбӧлшоў части ш на с; а закӧнчені на щу, щ, на ст, н. п. ношу, носиш, носити — пощу, постиш, постити, ч на т, н. п. кручу, крутыти. В' I. і III. Формі много неформемне сє часуют, котрых спыс при кӧнци сє положит.

§. 11. Прыклади часованя подлуг трох форм.

I. Ф.	II. Ф.	III. Ф.
I. Способ означениў.		
Час теперішниў — лычба поєдынча		
1. о. маю	купую	лежу
2. о. маєш	купуєш	лежыш
3. о. маю	купуе	лежыт
лычба многа		
1. о. маємо (маєм)	купуємо, єм	лежымо
2. о. маєте	купуєте	лежыте
3. о. мают	купуют	лежат
Час перешлиў — лычба поєдинча		
1. о. муж. мавим(,) я мав	купувавим, (ав)	лежывим, я ив
1. о. жен'. малам „ мала	купувалам, (ла)	лежылам, ла
1. о. нѣяк. малом „ мало	купувалом, (ло)	лежылом, ло
2. о. муж. мавись, ты мав	купувавись, (ав)	лежывись, ив
2. о. жен'. малась „ ла	купувалась, (ла)	лежылась, ла
2. о. нѣяк. малось „ ло	купувалось, (ло)	лежылось, ло
3. о. муж. (вӧн) мав	купував	лежыв
3. о. жен'. (она) мала	купувала	лежыла
3. о. нѣяк. (оно) мало	купувало	лежыло
Час будущиў — лычба поєд.		
1. о. буду / 2. о. будеш / 3. о. буде — мати, знати „ або мав, знав, ла, ло „	купувати „ або купував, ла, ло „	лежыти або лежыв, ла, ло.

Лычба многа

1. о. будемо	мати / знати	„ купувати	„ лежыти
2. о. будете	або	„ або	„ або
3. о. будут	мали / знали	„ купували	„ лежыли

2. Способ неозначениў.

час теп.	мати / знати	купувати	лежыти
„	маючи / знаючи	купуючи	лежычи
час пер.	мавши / знавши	купувавши	лежывши

3. Способ розказуючиў. лычба поед.

1. о.			
2. о.	маў / знаў	купуў	лежы
3. о.	нехаў мае / знае	наў купуе	нехаў лежыт

лычба многа

1. о.	маўмо	купуўмо	лежім
2. о.	маўте	купуўте	лежіт
3. о.	нехаў мают	купуют	лежат

Причастіе. час тепер. лычба поед.

маючиў, а, е, купуючиў, а, е, лежычиў, а, е,
так се спадкуют як імена прилагател'ні.

Час переш.

мавшиў, а, е, купувавшиў, а, е лежывшиў, а, е,
дуже рідко се уживае — натоміст уживае се часто причастіе сострадател'не, або име часове прилагател'не — знаниў, а, е, — купованиў, а, е, — лежыниў, а, е, від того то причастія сострадател'ного всѣ часы сострадател'ноѣ формы се виробеют, додаючи часы слова посилкового бути.

Час тепер.

знаниў, а, е, е купованиў, а, е, е лежыниў, а, е, е

Час переш.

знаниў, а, е був	„ був	„ був	
„ була	„ була	„ була	
„ було	„ було	„ було	

Час будущ.

знаниў, а, е буду	„ буду	„ буду	
„ будеш	„ будеш	„ будеш	
„ буде	„ буде	„ буде	

Способ неознач. бути знаниў, купованиў, лежиниў
способ розказ. 2. о. будь. „ „ „ „
3. о. нехаў буде „ „ „ і т. д.

§. 12. Часоване слӧв совершенних дѣе се по наўбӧл'шоў части подлуг форм слӧв совершенних, особливе тых слӧв совершенних(,) котрї зо слӧв несовершенних через додаток прислӧвцѣв повстают — решта слӧв совершенних ідут подлуг IV. форми собі властивоѣ — до тоѣ IV форми належат всѣ слова закӧн'чені в' будущім часѣ на н у, а в' неозначенӧм способі т и приўмаючі н. п. плюну, плюнути — труну, трунути — крыкну, крыкнути — махну, махнути — кыну, кынути і т. д. Слова совершенні немают часу теперішного. Прыклади часованя слӧв совершенних.

I. ф.	II. ф.
Час перешлиў. лычба поед.	
1. о. накрывим, лам, ом	перетан'цювавим, лам, лом
2. о. накрывись, лась, лось	перетан'цювавись, лась, лось
3. о. накрыв, ла, ло	перетан'цював, ла, ло
лычба многа	
1. о. накрылисмо	перетан'цювалисмо
2. о. накрылисте	перетан'цювалисте
3. о. накрыли	перетан'цювали.
Час будущиў. лычба поед.	
1. о. накрыю	перетан'цюю
2. о. накрыеш	перетан'цюеш
3. о. накрые	перетан'цюе і т. д.

як крыю і тан'цюю, во всѣх решта способах і часах се відмінеют.

III. ф.	IV. ф.
Час перешлиў. лычба поед.	
1. о. відлежывим, лам, лом	плюнувим, лам, лом
2. о. відлежывись, лась, лось	плюнувись, лась, лось
3. о. відлежыв, ла, ло	плюнув, ла, ло.
лычба многа	
1. о. відлежылисмо	плюнулисмо
2. о. відлежылисте	плюнулисте
3. о. відлежыли	плюнулы.
Час будущ. лычба поед.	
відлежу, иш, ит.	плюну, неш, не
лыч. мно. відлежимо, ите, ат	плюнемо, нете, нут
Час тепер.	

Способ неознач.	відлежыти	плюнути
	відлежычи	—
Час переш.	відлежывши	плюнувши
Способ розказуючиў]	1. о. нехаў відлежу	плюну
	2. о. відлеж	плюнь
	3. о. нехаў відлежыт	плюне
многа лычба	1. о. відлежмо	плюн'мо
	2. о. відлежіт	плюн'те
	3. о. нехаў відлежат	плюнут.
Прычастіе.	відлежывшиў, а, е	плюнувшиў, а, е
	відлежыниў, а, е	плюнениў, а, е.

§. 13. Часоване слǒв заімкових дѣє се подлуг тых виложених форм додаючи в' кождім часѣ і способі слǒвце се, н. п. граю се, граеш се, грае се, граемо се, граете се, грают се, час пер. гравим се, гравис се і т. д. час буд. буду се грати, будеш се грати і т. д.

§. 14. Слова безособысті(,) котрих дуже мало в' рускǒѵ мові є, легко часувати подлуг виложених форм, н. п. днѣе, — час пер. днѣло, час буд. буде днѣти(,) спосǒб неознач. днѣти і т. д.

§. 15. Кромі тых слǒв, що се подлуг вишше положених форм часуют, много е в' рускǒѵ мові слǒв нефоремних особлыве в' закǒнченях І-шоѣ і ІІІ-тоѣ форми (в' ІІ-гǒѵ формі нема слǒв нефоремних). — Спыс ѣх ту се кладе:

беру, брати
бору, бороти
біжу, бігчи
веду, вести, вів
возму, взети (соверш.)
вежу, везати
вю, (звиваю) вити
вію, віяти
гну, гнути
горну, горнути
дѣю, дѣяти
жду, ждати
жену, гнати
жну, жити (жати)
зову, зву, звати
колю, колоти
клену, клести
кажу, казати
кладу, класти, клав
краду, красти, крав
краю, краяти
кую, ковати
маю́ (маіом), маѣти
мелю, молоти
мекну, мекнути
мокну, мокнути
могу, можу, могчи
мну, мети
надѣю, надѣяти, (вати)
ору, орати
перу, прати
підоѵму, здоѵму, піднети,
    зднети (соверш.)
печу, печи
пла́чу, пла́кати
плачу́, платыти
плину, плыти, плысти
плещу, плескати
плящу, пляскати
пну (ти), пнути, пети
пору, пороти
полю, полоти
приду, прити
рву, рвати
реку, речи
росту, росты
свищу, свистати
седу, сѣсти, (соверш.)
(сѣдаю, форемне е)
сыпю, сыпати
скачу, скакати
скрегочу, скреготати
скрепчу, скрептати
слину, слинути
спю, спати
стану, стати (соверш.)
стерегу, стережу, стерегчи
стою, стояти
стружу, стругати
сучу, сукати
сѣю, сѣяти
сѣчу, сѣчи
тну, т'ети
цвыту, цвысти
чешу, чесати
щу, сцети
ѣм, ѣсти
ѣду, ѣхати
ѷду, (іду), ѷти, (іти).

§. 16. Слова часові нашоѣ мови стосуют се до особи, ею (! еѣ) роду і лычби, н. п. вǒн пыше, я ѷду, она ѣхала, ты ходыш, теле ска-

кало, люде говорат — іно тогды(,) коли єдно слово до імя збіорового, або до кіл'кох особ се стєгає, не стосує се до лычби, але в' многоў лычбі се кладе. Пан'ство прнѣхали — брат і сестра ўдут до церкви.

Часть (Паўка) II.

О частех мови невідмінеючих се.

Роздѣл I. О предімку (предлозѣ).

§. 1. Предімки звикле стоят перед іміом — і виражают стосунок єдноѣ річи до других н. п. до дому ўшов.

§. 2. Предімок нѣколи се сам невідмінеє, але відмінеє імена (річи, прилагател'ні і лычбові) і заімки, перед котрыми стоѣт — і так: 1. на другиў спадок перемінеют се імена і заімки через предімки без, до, для, коло, кромі, (крöм)(,) від, місто (заміст)(,) оприч, протів, протівко, напротів, н. п. без него до церкви для набожен'ства коло школи ўшов; 2. на 3-тиў спадок через предімок к', ко, н. п. приўшов к' минѣ, абы з' ним ўти до міста; 3. на 4-тиў спадок через н. п. через колоду перескочив.

§. 3.Денекотрі предімки подлуг розмаѣтих питань рöжно перемінеют, і так: а) за перемінеє або в' 4-тиў або в' 6-тиў спадок, питаючи за що? за кого? коли? має 4-тиў спадок н. п. заплаты за роботу — за годыну приўдеш — а пытаючи за ким? за чим? має 6-тиў спадок н. п. ўшов за мною; б) з', зо має 2-гиў спадок на питанє відки? н. п. выўшов з' дому — а на питанє з' ким? має 6-тиў спадок н. п. выўшов з' кумом; в) над, меже, під, перед, або на 4-тиў або на 6 тиў перемінеют, н. п. нема понад мене — надо мною высит — під дуба ўти — під дубом стояти — перед нас поставлено — перед намы стоѣт; г) на, о, по, в', во, у на 4-тиў або на 7-миў спадок, н. п. ўду на гору, на горі стою — о поле пішле, о вовку помовка — по воду ўде, по водѣ пливає, пустив в' шкоду, в' шкодѣ було.

Роздѣл II. О прислöвци (нарѣчію).

§. 1. Прислöвце звикле при словах часових стоѣт, і виражає час, місце і спосöб(,) в' якім се що дѣє, н. п. ту, там, ось, осьде, онде, тутки, тамечки, відси, відтамти, звідтам — виражают місце — нынѣ, завтра, вчера, оногди, все, завсѣди, нѣґди, нѣколи, вечер, рано — виражают час — добре, красно, зле, швидко, хутко і т. д. виражают спосöб(,) в' якім се що дѣє.

Єншыми се пытаємо н. п. як? коли? де? на що? про що? за що? — єншыми заперечиємо, н. п. не — нѣт — нѣґди — нѣколи.

§. 2. Прислöвця є первен'ственні, же від жадного слова непоходєт, н. п. ту, там, де, що — або походячі і зложені, н. п. тутки, тамки, ос'де, прощо, декол'век, якокол'век, дебудь, щобудь і т. д. наўбіл'ше прислöвцѣв походит від імен прилагател'них, н. п. зле, добре, красно, швидко, мило — від, злыў, добриў, красниў, швидкиў, милыў.

§. 3. Як слова прилагател'ні, так від них походячі прислöвця могут се стопнювати н. п. зле, гірше, наўгірше — добре, лѣпше,

наўлѣпше. Прислôвця стоят і при іменах прилагател'них, н. п. некрасныў, дуже добриў.

Роздѣл III. О спôўнику (союзѣ).

§. 1. Спôўник е вираз, що стегае (звезуе) не іно слова, але і цѣлі мысли меже собою, н. п. я і вôн ходылисмо в' дорогу. Хоць не просив, преце му дали.

§. 2. Розмаѣті е спôўники — єдні потверджают, н. п. і, так, также — другі заперечиют, нѣ, анѣ — треті причыну приводет бо (коли), же, би, аби, коби — е і такі(,) по котрих варунок наступае, н. п. єсли, хібаби.

Роздѣл IV. О викрыкнику.

§. 1. Викрыкник е коротен'ке слово, виражае радôсть, жаль, гнѣв або роспач, н. п. га! ну! ах! фе! геў!

§. 2. Викрыкники часто се опускают, особлыве єсли се кого кличе або взивае; і на тоў час кладе се іме в' 5-тім спадку і знак викрыку! н. п. Боже ласкавиў! Хлопче! ходи сюда. Ратуў нас Гд̑и!

Д о д а т о к.

О писовни або належитôм писа́ню.

§. 1. Кожде слово мови можна написати, але аби го зрозуміти(,) що значыт, треба го належыте написати; бо як слово яке недобре вимовлене незрозуміеш, так і зле написане трудно зрозуміти.

§. 2. Науку о писаню подѣлѣм на 3 питань. 1-ше Де класти велыкі писмена (на почитку слôв)? 2-ге Котрыми писменами кожде слово писати? 3-те Де класти знакы писарскі?

§. 3. I. Велыкі писмена мают се класти: а) на почитку кождою (! кождоѣ) мови (кождого писма); б) по кропцѣ, в) на почитку кождого риду, єсли се до складу пише, як в' піснех, коломыўках і енших складаних мовах і писмах, н. п.

Чорні очи як терен(,)
Колиж ми се поберем або

Пречистая Дѣво мати руского краю,
Як на небі, так на земли тя велычаю.
Ти грішныков тяжкоў муки
Через твоѣ збавляеш руки(,)
Недаў пропасти.

г) Імена власні, бога, ангелôв, светых, людеў, міст, сел, рік, гôр і т. д. н. п. Господь, Бог, Гавриіл, С. Петро, Добош, Л'вôв, Бескеди, Днѣстер, Бистрыце, Почаѣв і т. д.; д) Тытули, Уриди, годности н. п. Цѣсар, Папа, Метрополѣта, Біскуп, Єднорал, Князь, Староста, Парох, Мандатор, Вôўт.

В' лыстах повинно се писати велыке писмено на почитку слôв: Отче! (Тату) Мати! (Мамо) Стрыю! Вую! Пане! Добродѣю! Вел'можныў! Ясне Вел'можниў! Ясне Ос'вѣцениў! Ваша(,) Єго Е҄цел'лен'цѣя! Наўяснѣўшиў! і т. д.

§. 4. II. Як писати кожде слово? — Наўперше ту правило повинно бути: Пишы так кожде слово(,) як го люде мудріўші (доброѣ

вимови) вимовлеют. Добре ту уважити потрібно на тіѣ писмена(,) що се подобне вимавлеют: як а і я — ы, и — ӧ і ѣ — е і є — у і ю.

а пише се там(,) де грубо вимовлети потрібно, н. п. пан, аркан.

я там(,) де се мехко вимавлее (ꙗ на початку слӧв(,) ѧ в' середынѣ), н. п. ꙗрыꙋ̆, ꙗк, пѧниꙋ̆, віѧти.

ы пишы там(,) де грубо і довго вимовлеєш і на котроꙋ̆ склад голос впадае, н. п. мы, вы, оны, паны, ланы, малыꙋ̆, дурныꙋ̆, — меновите в' словах часових в' розказуючім способі в' 2-гӧꙋ̆ особі, н. п. іды, пишы, клады, беры! і т. д.

и пишы там(,) де грубо а коротко вимавлееш, н. п. ти! Господи! корови, гуси, скрыпки, велыкиꙋ̆, кариꙋ̆, сывиꙋ̆, добриꙋ̆.

ӧ писати се мае в' словах(,) котрі в' переднӧꙋ̆ або послѣднӧꙋ̆ перемінѣ о мают, н. п. кӧсна, косен — мӧꙋ̆, мого — дӧм, дому — вӧл, вола — кӧнь, коне.

і писати се мае там(,) де се тонко немехко вимовлее, н. п. і, піди, молоді, чорні, білі.

ѣ повинно се іно там писати(,) де се тонко і мехко як пол'ске ji вимовлее, н. п. сѣяти, ѣсти, сѣсти, нѣколи, дѣяти, цѣп.

є пишы там(,) де се мехко (як пол'ске je) вимовлее, е там де твердо, грубо, н. п. Єва, еꙋ̆, седь, сей, с'мѣе се, сесе.

ȣ пишы там, де грубо твердо се вимавлее.

ю де мехко, н. п. лудит, люди — судит, сюды.

ь пише се по согласних, котрі се мехко вимовлеют, звикле іно на кӧн'цы слӧв — в' середынѣ місто ь пише се над согласною (') ѣрчик, н. п. кӧнь, с'міх;

ꙋ̆ іно в' двоегласних се писати мае, н. п. виꙋ̆ды! даꙋ̆.

ѡ пише се на почитку(,) о на кӧн'цы слӧв і в' середынѣ.

Согласні писмена подлуг вимови писати належит — а по наꙋ̆бӧл'шӧꙋ̆ части все еднако вимовлеют се, іно д, з, л, н, с, т і ц, перед мехкыми самогласними я, є, ѣ, ю і перед ь вимовлеют се мехко — перед еншыми самогласными, перед согласными і на кӧн'ци слӧв вимовлеют се твердо, н. п. діꙋ̆, дѣꙋ̆ — лѣзь, лаз(ь) — мӧль, мул — сині, панѣ — цап, цяп.

§. 5. III. Де класти знакы писарскі?

1. Штрих (запятая) (,) кладе се там(,) де читаючи трохи перестати (витхнути) потреба — голос невідмінее.

2. Кропка (точка, пункт) (.) значит(,) же мысль една се скӧн'чыла. Голос по нѣꙋ̆ ныско се спускае, а читаючи треба наꙋ̆довше перестати.

3. Дві кропки (двоеточіе, два пункти) (:) голос по них трохи се спускае, і менше перестае як по кропцѣ — наꙋ̆біл'ше там се кладе, де мае наступыти повість, або де чужі приводимо слова, н. п. Добре то мовет: За мое жито, ще мене быто. — Мовит Христос Спаситель: Молѣт се і неуставаꙋ̆те і т. д.

4. Кропка зо штрихом (штрихпункт) (;) кладе се в' половыци кіл'кох мыслеꙋ̆, если тая(,) що наступае, означие причыну, або виклад яснѣꙋ̆шиꙋ̆ передних мислеꙋ̆, н. п. Нам наꙋ̆лѣпше у природи; Пуща: лӧжко — небо: стрӧп.

5. Знак питаня (?) пише се по запитаню, н. п. чого хочеш? Де ўдеш?

6. Знак викрыку (!) кладе се, коли кого клычем, або в' гнѣві, радости і роспачи.

7. Знак вмістытел'ныў ( ) кладе се пишучи мысл' від передних і наступних ріжну, коли тая тамтым перескаджие, н. п. Прошу я тебе (о щом вже тіл'ко разы просыв)(,) не трать дурно часу.

8. Оѯія (′) штрих кладе се над тою самогласною(,) на котру голос впадае.

9. (¨) Два пункта або і над о кладе се там(,) де се о як і вимовлети повинно, н. п. дӧм (того знаку в' славен'ских кныгах нема).

10 (') ѣрчик, кладе се в' середынѣ особливе над тыми согласными(,) котрі се мехко вимавлети мают, хоць за ными жадне мехке самогласне не стоѣт, але ь стоятиби повинно.

11. (ꙇ) іорчик, в' славен'скім часто уживане заміст ъ(,) котре се особливе на кӧнци слӧв по твердых согласних писати звыкло — в' рускӧм языку іно в' предімках в', к', з' і с' уживаў, н. п. приўшов к' минѣ в' шапцѣ.

12. (˘) знак тоў іно над ў в' двоегласних се кладе, а в' славен'скім над й.

13. Знак роздѣленія (—) або (=) кладе се на кӧн'ци риду, если се цѣле слово в' тім ридѣ помістити неможе і якась паўка того слова до другого риду се переносит. Уживаючи знаку роздѣленія уважити потреба, аби го меже складами а не в' середынѣ складу класти, н. п. хвалите Госпо-да — положеныў ту знак роздѣленія меже складами, спо і да — злеби було писати Госп-ода в' середынѣ складу спо.

Увага. В' славен'ских книжках іще кіл'ка енших знаків уживае се — з' меже тих (҃) титла і (҇) словотитла для скороченя слӧв над словами уживані, і в' руских книжках запроваджені зістали. Титла уживае се наўбіл'ше місто самогласних писем а, е і о, н. п. Црь, заміст Царь. Бга, заміст Бога. Оцъ, заміст Отецъ. Слово титла кладе се заміст о з' денекотрими согласними, меновите з' д, р, с, т, м, н, п, н. п. Хрс, заміст Христос. — Бца, заміст Богородица і т. д. Конец.

16. Просьба львівської консисторії до ґубернії о затвердженне Вагилевичевої граматики з 1846 р. на шкільний підручник.

Unter den größten Hinderni߸en der Einführung und der Reglung des Schulunterrichtes ist der Abgang an Schulbüchern. Um diesem abzuhelfen(,) hat das Consistorium noch im Jahre 1844. an sämmtliche S. D. Aufsichten den Aufruf erlaßen Uibersetzungen und Ausarbeitungen der sämmtlichen vorgeschriebenen Schulbücher zu liefern.

Von den eingelangten Ausarbeitungen ist die vom Johann Wagilewicz verfaßte im Anschluße ·/. mitfolgende Grammatik der ruthenischen Sprache für die unteren Klassen der Volksschulen geeignet befunden.

Eine hohe kk. Landesstelle wird gebethen:

a) diese Grammatik als Schulbuch für die unteren Klassen der Volksschulen vorzuschreiben,

b) die Indrucklegung derselben möglichst bald einzuleiten, und

c) dem Johann Wagilewicz für die Ausarbeitung derselben eine Remunerazion von 100 Fl. Cm. gnädigst anzuweisen.

17. Перемиська консисторія пересилає ґубернії рецензію граматики Вагилевича.

Hochlöbliches k. k. Landes-Gubernium!

Die mit hohem k. k. Gubern. Erlaße vom 21. Junij l. J. Z. 41098 im rückgeschlossenen Manuscripte dem Consistorium zur Begutachtung zugestellte ruthenische Grammatik des Johann Wagilewicz ist, was das System und die innere Anordnung anbelangt, gut, und recht anwendbar, nur die Sprache dieser Grammatik scheint nicht überall die rein ruthenische zu seyn, denn bald ist sie durchwebt mit dem Kirchenslavischen, bald geht sie ins russische über — wie es die in der ruthenischen Sprache beiliegenden Bemerkungen darthun.

Wollte der Author nach diesen Bemerkungen die Korrektur vornehmen, so wäre sein Werkchen eine auch der Sprache nach eine gelungene, dem jetzigen Bedürfnisse einstweilen entsprechende Grammatik.

Geruhe demnach Ein hohes k. k. Landes-Gubernium das obererwähnte Manuscript alsdann bald möglichst in Druck legen zu lassen und die Einführung dieses Elementarbuches schon im angehenden Schuljahre gnädigst besorgen zu wollen. Przemysl am 22 Julij 1848. Sielecki, Diöz. Adiutor.

18. Рецензія Витошинського граматики Вагилевича.

Коротки уваги надъ рукописею: Начал'ныя правила малорусской Грамматики.

Системъ и порядокъ тои грамматики есть добрый и належитый. Мова тои грамматики не есть мова, якою у насъ просвѣщенныи Руссины говорятъ, мова чисто-русска, ино есть переплѣтана церковною и россійскою; такъ на стор. 2 читаемо: „Буквы малорусскія всегда постоянно произносятся" по русски мовится: „все стало (непремѣнно) вымавляются". На сторонѣ 29 стоитъ: „Замѣчается время настоящее" — Руссинъ повѣстъ: Уважаеся часъ теперѣшній; и проч.

Кромѣ того еще и наступующіи уваги учинити маемо:

На сторонѣ 1 стоитъ „гласн(а)я Selbstlaut" коли напротивъ во всѣхъ грамматикахъ Selbstlaut „самогласная" зовеся.

На сторонѣ 5 що до рода именъ существител'ныхъ говоритъ авторъ, що того учитъ употребленіе. На щоже намъ утѣкатися до употребленія, коли Руссины въ тôй рѣчи такъ ясныи и простыи правила маютъ, якими, не знаемо, чи кто иный похвалится. Для того повѣдаемо: „Въ языцѣ русскôмъ мужеского рода суть всѣ имена существител'ныи закôнченыи на ъ и й; на пр. стôлъ, снôпъ, рôй, улей. Жен'ского рода закôнченыи на а, я и ь; на прикладъ: книж-

Da diese Gramatik zum Gebrauche sämmtlicher ruthenischen Volksschulen dienen soll, so hat man sich veranlaßt gefunden, dieselbe vorlaüfig der Begutachtung des Przemysler g. k. Consistoriums zu unterziehen.

Aus dem im Anschluße mitfolgenden Berichte des Przemysler Consistoriums, wolle Euere Excellenz entnehmen, daß dieses Consistorium mit der fräglichen Gramatik(,) was das System und die innere Anordnung betrifft(,) einverstanden ist, und nur den Umstand erhebt, daß die Sprache derselben nicht überall rein ruthenisch sei, und bald mit dem Kirchenslavischen durchwebt ist, bald ins russische übergeht.

Ich nehme mir daher die Freiheit diese Gramatik Euerer Excellenz zur gefälligen Einsichtsnahme mit dem Ersuchen zu übermachen, dieselbe nach dero Ermessen dem Verfasser zur Berichtigung zustellen lassen, oder wie sonst darüber verfügen, und das Ergebniß baldmöglichst anher bekannt geben zu wollen.

Empfangen Euere Excellenz den Ausdruck der ausgezeichneten Hochachtung(,) mit der ich die Ehre habe zu sein, Euerer Excellenz gehorsamer Diener Gołuchowski. Lemberg am 1-t August 1848.

20. Рецензія Антона Петрушевича граматики Вагилевича.

X. Wagilewicz napisał swoje Начальныя правила малорускои Грамматики, językiem czysto ruskim już podług grammatykalnych prawideł wykształconym i obrobionym, że tak powiem, językiem książkowym. X. Witoszynskiemu podobało się nazwać ten język mieszaniną mowy cerk(i)ewnej z rossyjską, z tém twierdzeniem, że to nie jest ten język, którym naši oswieceni Rusini mówią. (?) — W rozkładzie i ułożeniu swojej gramatyki miał X. Wagilewicz na oku uczone dzieła gramatyczne Grecza i Wostokowa(,) najsławniejszych lingwistów Wielko-ruskich. W theoryi słowa odchodźi on nieco od nich, idąc po części za Dobrowskim (Institutiones ling. slav.) w układaniu prawideł tej części gramatyki. Wreście X. Wag. nasladując mniej więcej wspomnionych filologów w budowie swej gramatyki, nie czyni przeto językowi małoruskiemu, jednemu z największych narzeczy mowy ruskiej(,) zadnego ublizenia ani krzywdy, ale oddaje dokładnie wszystkie temu narzeczu własciwe odznaki i pojawy gramatykalne, ktore go znowu od narzecza niemniej liczniejszego Moskiewskiego, tak dobitnie odcechowują. Przy tak wielkiej rozmaitości podnarzeczy języka Małoruskiego i róznej wymowie, starał się ze wszech miar X. Wag. co do jego pisowni (orthografii) o jednostajnosć i pojedynczosć takowej, największych jej zaletach: nietworząc nowych liter, nie kreśkując takowych bez potrzeby, nie opuszczając znich zadną, jako by to małowazną. — Co się tyczy podziału deklinacyi, rzeczówników, przymiotników, zaimków... jako tez ich spadkowania; co się tyczy słowa(,) jego konjugacyi, czasowań... upojedynczył i związlej wyłozył X. Wag. w tém drugiém swém dziele podane gramatykalne prawidła, daleko lepiej, jak w pierwszej, obszerniejszej r. 1845 drukiem w mowie polskiej wydanej małoruskiej gramatyce. W ten więc sposob język narodu naszego ujęty w karby prawideł tej nowo napisanej gramatyki, z porządku juz czwartej, w naszym kraju wydanej. może być pewnym swego dalszego rozwoju i wydoskonalenia się, juz teraz na drodze prawidłowosci zastosowanej zupełnie do własciwej jego przyrody. Nakoniec przyjmując wspomnioną gramatykę do szkoł narodowych, do uzyćia powszechnego, zdoła się usunąc z czasem dotychczasowa niejednostajnosć orthographiczna, i niegramatykalnosć języka ruskiego w wychodzących z druku pismach naszych.

W następujących słowach rozbiorę zarzuty czynione X. Wagilewiczowi przez X. Witoszyńskiego co do niektorych uchibień gramatykalnych. Tak X. Witoszynskiemu niepoduba się nomenklatura gramatykalna juz od wieków na Ruśi przyjęta. Jak wiadomo(,) uzywa juz takowej gramatyka słowiensko-grecka wydana we Lwowie 1591.(,) uzywali jej takze Małorussini w swych słowiensko-ruskich gramatykach L. Zyzania 1596(,) M. Smotryski (1619)(,) Serb Mrazowicz (1794) wydanych. Przyjęta jest ona po czę-

ка, лавка; таблиця, воля; злôсть, мышь; але слова: день, камень, локоть, огень, пень, ремень, ячмень, суть мужеского рода; наконецъ середного рода суть всѣ имена на о, е, и нѣкотрыи на я; на пр. ôкно, шкло; море, лице; имя, теля.

На сторонѣ 7 стоитъ, що „дубъ“ въ 4 падежи мае „дубъ“, а мы твердимó, що не дубъ, нно „дуба“ на пр. стялъ емь дуба, купилъ емь бука, привезъ емь граба — бо въ мовѣ русскôй въ числѣ единственнôмъ и дерева до одушевленныхъ належатъ, а въ числѣ множественнôмъ скланяются якъ неодушевленныи.

На сторонѣ 9 чинитъ авторъ рôжницю межи одушевленными и неодушевленными жен'ского рода, але о тôй рôжници жаденъ иный грамматикъ не знае, бо четвертый падежь чис. множ. рôвнаеся все первому, на пр. идутъ невѣсты, видѣлъ есь невѣсты, а не невѣстъ, якъ авторъ хоче; пасутся коровы, купилъ емь коровы, не коровъ.

На сторонѣ 11. имя въ другôмъ падежи числа единств. мае имени, не имена.

На сторонѣ 16. Имена прилагател'ныи для всѣхъ трохъ родôвъ скланяются въ числѣ множественнôмъ еднако и Руссины рôжницѣ тои не знаютъ, якой авторъ вымагае. Руссинъ мовитъ: малыи люди, малыи невѣсты, малыи дерева — а малыя не мовитъ николи.

На сторонѣ 23. Третій падежь мае быти правил'но „менѣ“ а не мѣнѣ.

На сторонѣ 24. Третій падежь есть „ей“, а не ѣ; 7 падежь „въ нѣй“, а не нѣ.

На сторонѣ 25. стоитъ „нашего“ але Руссинъ не уважаючи на правила церковнои мовы, котрыи по ч, ш, и щ, не о ино е писати кажутъ, мовитъ и пише! нашого, вашому, нашôмъ, вашой и проч.

На сторонѣ 31. говоритъ авторъ, що „даваемъ“ есть причастіе страдател'ное часа прошедшого — у насъ есть то причастіе страдател'ное, але часа теперѣшного и пишеся правил'но „даваемь“.

На сторонѣ 34. стоитъ „чуетъ“! Руссинъ мовитъ „чуе“.

На сторонѣ 39. читаемо „свитатъ“, але такъ инô Лемки говорятъ; каждый иный Руссинъ повѣстъ „свитае“. На тôй самôй сторонѣ видимо также: „Въ малорусскомъ языку“ з пол'ска — Руссинъ буде мовилъ: „Въ малорусскôмъ языцѣ“.

Перемишль 22-о Липця 1848. Вѣтошинскій.

19. Ґубернїя пересилае граматику Вагилевича для передачі авторови до справлення.

Hochwürdigster Herr Erzbischof und Primas!

Unterm 18-t Mai l. J. Z. 503 hat das hiesige g. k. Metropolitan Consistorium ein Manuskript der von Johann Wagilewicz verfaßten Gramatik der ruthenischen Sprache dem Landesgubernium mit der Bitte vorgelegt, dieselbe als Schulbuch für die unteren Klassen der Volksschulen in Druck legen zu lassen, und dem Verfaßer für die Ausarbeitung derselben eine Remuneration von 100 fl. K. W. zu bewilligen.

sci w naszych Bukwarach szkolnych, i tej samej uzywają Wielko-Russini w swych gramatykach. Czyliz by nam dzisiaj wypadało tworzyć nową nomenklaturę gramatykalną, może na kształt polskiej, podrobionej podług łacinskiej i niemieckiej(,) gdyż nasza iest tłumaczeniem greckiej? Tak n. p. гласныя (буква) jest tłumaczeniem greckiego wyrazu το φωνῆεν — od słowa φωνη — гласъ. X. Witoszynski chce użyc wyrazu самогласныя podług niem. słowa Selbstlaut = samogłoska. — Podobnie każe czas terazniejszy nazywać = часъ теперѣшный = zamiast время настоящее — nieuwazając nato(,) ze u Ruśi słowo часъ własciwie oznacza = godźinę (hora) — gdyz napowrót годъ i zdrobniałe година = oznacza rok (annus). — Słowa zas время uzywasię jeszcze do tych czas u prostego ludu, mówi on zepsuto: теперь нато не верѣн'я t. j. время = czas. Wreście odmieniwszy kilka technicznych wyrazów gramatykalnych, wypadałoby juz dla jednostajności (konse) konsekwentnie całą przerobic nomenklaturę dotychczasową.

X. Wituszynski (!) zarzuca X. Wag. ze niepodał wswej krótkiej gramatyce prawideł poznania rodzajow u rzeczowników — lecz takowy z zwyczajnego uzywania rozpoznawac kaze: co tez jak mnie się zdaje(,) zadnej wielkiej trudnosci nieuczyni rodowitemu Rusinowi, dla ktorego ta gramatyka jest napisaną. W obszerniejszej swej gramatyce w polskim języku wydanej podaje autor pewne prawidła w tym przedmioćie, z liczniejszemi przykładami i wyjątkami, z większą dokładnoscią(,) jak takowe X. Witoszynski przedkłada; zkąd wreście sądzić mozna(,) ze X. Witoszynski drukowanej pierwszej gramatyki X. Wag. nieczytał.

Niewszystkie bowiem rzeczówniki konczące się na ъ и й są juz męzkiego rodzaju(,) jak X. Witoszynski mylnie twierdzi, tak n. p. są rodzaju zenskiego — стай, częsć pola z kilka morgów ornego zkładająca się(,) пай(пайка) tak nazywają gorali naśi część przypadającą komu i t. d. jako tez nie wszystkie konczące się na o mają byc jak X. Witoszynski twierdzi rodzaju niejakiego. Tak n. p. są na o konczące się słowa rodzaju męzkiego = вуйко, стрыйко, Бойко. Гринько, Тезко ... i t. d.

W starosłowiańskim języku był 1 i 4 spadek u rzeczównikow męzkich z twardem zakonczeniem tak osob jak rzeczy zawsze jednakowy, pozniej stał się 4 spadek podobny drugiemu ale tylko przy żywotnych rzeczównikach, do ktorych X. Witoszynski nawet imiona drzew policzyc radźi i tak pisać w 4 spadku: дуба, бука — gdyz się mówi стялъ емъ дуба, купилъ емъ бука. Wprawdzie nieco nieprzyjemnie brzmi to w uszach Rusina mówiącego dobrze po polsku, jezeli by słyszał gorala zapytującego: „чы стяти той букъ?" ale przeciez jest to własciwoscią czysto ruskiego języka, którą nawet Wielko-Ruśini wswych grammaty(ka)ch zachowują. Ztej to zapewnie przyczyny przyjął X. Wagilewicz ten zwrót języka ruskiego i do swojej małoruskiej gramatyki.

Podobnie zarzuca Autorowi X. Witoszynski i to bezzasadnie — że czyni roznicę między zywotnemi i niezywotnemi rzeczownikami zeńskiego rodzaju, gdyz o takowej zadny gramatyk niemówi; ze wtakim razie 4 spadek liczby mng. jest zawsze 1-mu podobny. Tak więc X. Witosz. mówić każe: идутъ невѣсти, i zapytywać się także: не видѣлъ есь невѣсты? zamiast невѣстъ. Wprawdzie w polskiej gramatyce nieznachodzimy tej róznicy, lecz nasz naród ruski dotąd takową zachowuje, chociaz takze być moze, że ten w okolicach krytyka, zgadza się w tym razie z polskim językiem. Wrescie ta własność języka naszego iest pilnie zachowana w słowiensko-ruskich księgach(,) jako tez i u Rossian.

Drugi spadek liczby pojedynczej słowa имя pisze X. Wagilewicz имена, jak się zdaje(,) przez omyłkę, gdyz w pierwszej swej gramatyce ma имени tak(,) jak chce X. Witoszyński.

X. Witoszyński mówi(,) że naród nasz dziś nie robi róznicy co do rodzajów w 1 spadku liczby mnogiej przymiotników, lecz to twierdzenie jest tylko szczegółowe, i ogólnie wyrokowane być niemoze, gdy X. Wituszynski (!) cały naród ruski niepodsłuchiwał. X. Wagilewicz zachował te róznice, co jest rzeczą chwalebną, gdyz sama dokładnosc gramatykalna tego wymagała.

Trzeci spadek liczb. pejed. zaimka я pisze X. Wagilewicz podług wymowy мѣнѣ zamiast мене (sic, менѣ), co tez byłoby gramatykaln(i)ej, gdyż е w spadkuwaniu(!) przewaza, na co się też z X. Witoszyńskim zgadzam. Trzeći spadek liczb. pojed. zaimku rodzaju zeńskiego она zaleca X. Witoszynski pisać ей, jak też X. Wagilewicz w pierwszej swej gramatyce pisze, lecz tą razą według narodowej wymowy ѣ w 3-cim spadku używa: — podobnie w 7 spadku tegoż zaimku zamiast нѣ X. Wagilewicza нѣй uzywać każe. Ten sam spadek X. Wagilewicz pisze przez ней —

w pierwszem swem dziele. Mojem zaś zdaniem są to tylko pełne lub skrócone formy zaimku zeńsk. она — jakie tez ma i zaimek męzsk. онъ. Wypadało by takowe następującym sposobem ułozyć:

1. Spadek она
2. „ ея (ей)
3. „ сй (ѣ)
4. „ ею (ю)
5. . . . . . .
6. „ éю
7. „ ней (нѣ)

Na str. 27 a) zamiast filologicznej uwagi, że я kiedyś wymawiano jak мязь, kdyż (!) Celtowie mieli мячъ i t. d. było by w tém dziełku na miejscu to małe spostrzezenie — ze zaimki онъ, она, оно, w swéch skłonieniach z przyimkami, przybierają z początku н (eufoniczne) dla łatwiejszej wymowy n. p. у него — у нихъ; за него, съ нею — z obszerniejszej gram. wyjęte.

X. Wag. gramatykalnie pisze нашего, нашему, zamiast нашого, вашого(,) jak się X. Witoszynskiemu podług wymowy pisać lepiej zdaje; — albowiem to dopusciwszy potrzeba by było pisać іоrо, іому – всіого... o co się jednak X. Wit. niedomaga.

X. Wagil. na str. 31 nazywa даваемъ imiesłowem biernym czasu przeszłego, X. Witosz i ja twierdzimy(,) ze to jest imiesłow bierny czasu terazniejszego. Wszakże X. Wag. sam w swojej druk. gram. str. 122 pisze: „imiesłow bierny czasu terazniejszego tworzy się z pierwszej osoby liczby mnogiej czasu terazniejszego przez dodanie ый zamiast ъ (o) n. p. дѣлаемъ (o) działamy дѣлаемый“;... a nieco nizej: „Imiesłowe (!) bierne czasu przeszłego tworzą się z czasu przeszłego przez przeistaczanie лъ w нныи дѣлалъ działał, дѣланный“. Tak nawet te imiesłowy bierne odznaczają Dobrowski, Kopitar, Hanka... To samo ma sią rozumieć o читаемъ, читанъ.. — i innych w gram. X. Wagalewicza na str. 31.

X. Witoszynski radzi zamiast чуетъ pisać podług miejscowej wymowy чуе, a zamiast свитатъ(,) jak Lemki mowią(,) pisac свитае — lecz zwazywszy tę rozmaitosc wymowy — gdyz jedni mowią свита, drudzy свитае, trzeci свитатъ, poradną by niezawodnie było rzeczą pisać gramatykalnie свитаетъ, чуетъ... Na podstawie wspomnionej wymowy w narzeczu górskim, trzeciej osoby czasu terazniejszego, czasowników zakonczonych na ати и яти, utworzył X. Wag. wswej drugiej gramatyce trzecią formę (спряженіе) dla czasowników, podając to prawidło: ze do trzećiej formy nalezą te czasówniki, ktore w 3 osobie liczby pojed. czasu terazn. konczą się na аетъ и яетъ(,) ale jednak skracają się na атъ и ятъ albo а i я. Trudną jest rzeczą, ażeby tę skróconą wymowę narzecza gorskiego ogólnie przyjęto. Wiadomo jest przytym X. Wag.(,) ze gorali nasi nie tylko 3. osobę(,) ale wszystkie inne skracają i tak mowią, гадамъ, гадашъ, гадатъ, гадаме, гадате(,) гадаутъ... X. Wag. tylko 3 osobę skróconej wymowy przyjmuje, dla czegoż nie wszystkie inne?

Mojem zdaniem przyjąwszy zamiast гадатъ X. Wag. gramatykalne гадаетъ podług pełnej wymowy, (gdyż nawet(,) jak sam X. Wag. twierdzi(,) pełnodzwięczność jest charakterystyką naszego języka); natenczas spadła by ta 3 forma czasownikow z pierwszą чую — i mielibyśmy tylko 2 formy czyli dwie tylko konjugacii, ile tez X. W. w drukowanej swej gramat. uzywa. W oznaczaniu zaś, które czasowniki nalezą do I, a które znowu do II konjugacyi nie radziłbym brac za podstawę tryby bezokoliczne, jak X. Wag. w druk. gram. na str. 80 mowiąc: „ze wszystkie słowa kończące się na ти, чи (гкти — кти) (I klas. Dobrowskiego) na оти, ути, (II klas Dobr.) nalezą do I konjugacyi: kończące się zaś na ити (IV klas. Dobr.) na ѣти. (III klas. Dobr.) i niektóre na ити nalezą do II konjugacyi“; — ponieważ króciej mozna takowy podział uczynić pisząc: ze wszystkie czasowniki(,) które mają w 2 osobie czasu terazniejszego ешъ(,) nalezą do I(,) a ktore zas ишъ(,) do II konjugacyi, co tez dwom formom od X. Wagilewicza w pierwszej gramatyce podanym zupełnie odpowiada. Zwazyć potrzeba jeszcze i tę okoliczność, ze trudno jest podawac dla rozpoznania konjugacyj za podstawę 3. osobę, albowiem ta 3. osoba(,) jak juz wyzej mówiłem(,) róznie bywa wymawiania. Wprawdzie nieosobiste czasowniki niemają 2-giej osoby(,) tylko jedynie 3-cią; ale takowe konczą się zawsze na етъ lub итъ, tak więc е i и oznaczają konjugacyę, do ktorej nalezą, są one jednak przytym wyjątkami.

Ale może kto powie; — wszakze чую ma w imiesłowie biernym czasu przeszłego чутъ, a гадаю гаданъ? Ztąd tylko pokazuje się(,) ze imiesłow wspomniony może się konczyć na нъ lub тъ — tak n. p. плету, ktore słowo czasuje się podług I konjug. чую ma takze w imiesłowie biernym czasu przeszłego плетенъ — Niektóre zas słowa mają wyrazony imiesłow na нъ i тъ jak n. p. бью — біенъ и битъ, jak

też w polskim języku mówi się roztargniony i roztargnięty... Na tej to potrzebnej uwadze zbywa w gramatykach X. Wagilewicza.

Co nakoniec twierdzi X. Witosz.(,) że wyrażenie się X. Wag. na str. 39. „въ малорускомъ языку", jest polonizmem, zamiast, въ малорускомъ языцѣ, niezgadza (się) to z prawdą, gdyż 7 spad. na у znachodzi (się) juz wstaroruskich rękopismach z XII, XIII wieku (cf. Copitara Glag. Cloz. p. 55) — że X. Wag. niezmiękczył к na ц, nieczynią to nie tylko Polacy ale nawet Rossyanie. Wrescie uwaga o przeistaczaniu się liter г. к. х. w 5 i 7 spadku jest potrzebną, na której jednak w tej gramatyce X. W. zbywa.

W (w)stępie o literach na miejscu była by uwaga, że takowe ułozył (około r. 855) Ś. Cyryll z greckich i innych, i że od niego zwą się Cyryliką.

Niebyło by poradniej dla pojedynczości zamiast greckiego oy (ov) przyjąc pojedyncze grażdańskie у.

Na koncu alfabetu dodaje X. Wag. Й. Э. Ю.[1]).

Й = j й rachuje X. Wag. do połsamogłosek ъ i ь — ja zaś trzymam й (j) za spółgłoskę i policzył bym j. do gardłowych spółgłosek.

Ю = jo X. Wag. kładzie й oddzielnie w alfabecie, uzywając czystej samogłoski и kréskowanym sposobem za jot; zatem według tej metody wypadałoby pisać йо, a nie io, gdyż і nienabyło własności joty tylko й. Tak oprocz pojedynczych, czystych samogłosek а, е, и (i), о (ω), оу (ȣ), ѣ mielibyśmy jeszcze złożone samogłoski czyli własciwiej jotowane: ꙗ, ѥ, ю, ѩ, ѭ, do których dodac wypadało by procz io (jo) jeszcze іи (ji). — Wrescie samo ѣ ma byc tylko tytłą złozoną z samogłoski i i połsamogłoski ь przez skrócone pisanie utworzoną ъ ѣ ѣ — podobnie jak щ jest tytłą z dwóch spółgłoskowych liter ш i т $\overset{ш}{т}$. Tak ꙑ odpowiadające greckiemu οι jest raczej dwugłoską jak czystą samogłoską(,) jak sam Wostokow twierdzi.

str. 2. Między płynnemi społgłoskami wypuszczone jest m (м).

do str. 3. е wymawia się takze czasem jak о — np. wsłowach огень (ohoń), ленъ (lon), lecz to rzecz małej wagi.

do str. 8. Niektore słowa zbiorowe mają w 2 i 7 spadku ю lub у naprzykład перецъ 2. spad. перцю tak tez 3 i 7. воскъ 2. 3. 7. spad. воску — podług wymowy ludu.

str. 11. поле w 3 spadku ma miec поли — dlaczegoż nie полю jak море морю? серце — серцю.

str. 12. Tak jak братъ ma братья(,) tak tez листъ, листья, и листи.

str. 17. Wskróconych przymiotnikach drugi (2) spadek liczby pojed. konczy X. Wagilewicz na веселъ — весело — jak własciwie podług reguł wypada wyrzuciwszy z zakonczenia drugiego spadku ого, ог, о samo pozostaje, w 3. ому у zbywa. Wielko-Rusini uzywają w drugim spadku zakończenia aro — więc i tu о podług tej reguły takze w 2 spadku uzywać się powinno, lecz unich przeciez а stoi, jak tez w staroruskim języku.

Ztąd ja wnioskuję(,) że ta (moja) reguła niema tu miejsca, azatem skrocone przymiotniki z twardem lub miękim zakonczeniem rodzaju męzk. konczą się w drugim spadku tak jak rzeczowniki z takiemi zakonczeniami męzkiego rodzaju — i t. d. W ten sposob ma веселъ w 2 spd. весела, а синь w 2 spd. синя. Dlaczego X. Wag. w 2 spad. kładzie сине — tego odgadnąc niemogę.

do str. 22. весь u X. Wag. ma (w) 6 spadku всимъ w rod. męzskim i niejaki(m) — dla czegoz nie всѣмъ — gdyz nawet sam X. Wagilewicz w tymze spadku wliczbie mnogiej pisze всѣми a nie всими, tym bardziej ze X. Wag. na to uwaznym czyni czytelnika(,) ze весь jest złożone z въ i сей.

do str. 26. zamiast сiѣ тiѣ pisałbym 1 spd. liczb. mng. сiи, тiи nietrzymając się miejscowej wymowy zmiękczonej. Wszakże X. Wag. pisze 1. spad. liczby mnog. od zaimku чiй — чiи a nie чiѣ, od мой — мої i t. d. такій — такі.

X. Wag. pisze жона, слозы, пришолъ podług wymowy ludu — czyliż niebyło by lepiej, gramatykalnie, etymologicznie pisac жена, слезы, пришелъ; — tym więcej

---

[1]) Spodziewam się(,) ze łacinskie t uzyte od X. Wagilewicza zamiast cyrylickiego 𝔗 drukiem oddane niebędzie bądz to juz dlatego(,) ze X Wagilewicz zamiast T (wielkie) 𝔗 pisze.

ze X. Wag. pisze słowa огень(,) лень — нашего — нашему etymologicznie(,) nie zas podług wymowy огонь, л'онъ — нашого. Wrescie moznaby w tej gramatyce uczynic uwagę—że е(,) które czasem wymawia się jak ѣ — w niektórych słowach brzmi takze jako о — n. p. w zaimku нашего, нашему — w słowie огень — i t. d.

na str. 13. pisze X. Wag. есть имена. X. Witoszynski poprawia: суть имена. — W prawdzie uzywają tego zwrotu Wielko-Rusini, przyjąwszy go z starosłowienskich ksiąg — yest to własciwie grecizmus, łączą bowiem(,) jak wiadomo(,) Grecy słowo w liczbie pojedynczej położone, z rzeczownikiem mnogiej liczby rodzaju niejakiego.

X. Wag. uzywa zamiast лице, вещь, рѣчь słów особа, речь, бесѣда(,) co mnie się jednak z czystoscią języka ruskiego zgadzać niezdaje.

Przy koncu tego gramatykalnego dziełka pożądaną by była krótka wiadomość o znakach pisarskich i takowych uzywaniu.

Takie to uwagi nasuwały mi sią po przyczytaniu (!) rękopisma Начальныя правила малорусскои Грамматики i tegoz recenzyi przez X. Witoszynskiego. Podając zatem takowe, jako moje własne postrzezenia, w miarę mej niewielkiej biegłosci chociaz w ojczystej mowie, niemam zamiaru, rzecz juz stanowczo rozstrzygac lub wyrokować w tym przedmiocie, którem u nas dopiero dzisiaj nieco zasadniej i pilniej zaczęto zajmowac się. Niemogę jednak na tém miejscu nie przyznać X. Wagilewiczowi wielkich jego zasług, co się tyczy uprawy naszego języka, i filologiczno gramatykalnego rozbioru tegoz tak w tém dziele, jako tez i w przédtém wydanych. A. P.

21. Рецензія Якова Головацького граматики Миколи Щербановського.

Высокопочтеннѣйшое и Высокодостойнѣйшое Духовное Правленіе гр. каѳ. Львовское!

Na вопросъ Высокопочт. и Высокодостойн. Духовного Правленія зъ дня 6-го Іюнія 1849 Ч. 417. въ отношенію граммматики малорусского языка сочиненой Николаемъ Щербановскимъ, чи она такъ(,) якъ есть уложена(,) моглабыся напечатати и къ употребленію училищъ народныхъ предписати, отвѣтствуе ниже пôдписавшійся слѣдующе:

Грамматика сія обôймае коротко выложенû правила словопроизведенія, словосочиненія и правописанія русского языка, и могла бы въ народныхъ училищахъ (особенно въ низшихъ кляссахъ) для обученія молодежи русскому языку употреблена быти, однакже съ тымъ условіемъ, еслибы сочинитель ея исправилъ недостатки, якіи въ нêй такъ въ основанію, яко и въ выведенью правилъ обрѣтаются; а именно:

а) Сочинитель пишучи граммматику мало-русского языка (якъ тое въ заглавію выражено) неразличае докладно тогожъ языка отъ другихъ словенскихъ нарѣчій, але употребляе безъ потребы формы и слова церковно-словенскіи, россійскія, а даже польскіи; н. пр. глаголати, какій, каковый, мылемъ, мылесь, варилемъ, варилесь.

б) Принявши три склоненія пôдля родôвъ и два спряженія необозначилъ образцями ни правилами ясно всѣхъ видôвъ именъ существительныхъ и глаголôвъ; для многихъ рожаêвъ именъ и глаголôвъ ставитъ безъ потребы по килька образцêвъ, для иншихъже ни жадного: н. пр. для именъ существ. середн. рода на мя пріймающихъ вставку — ен — и для глаголôвъ на шипящû согласнû нема ани одного образця. Вообще правила глагола дуже не полно оброблени.

в) Въ правописанію отклонюєся сочинитель въ многихъ случаяхъ отъ обще принятыхъ правилъ, особенно що до употребляньи — ы —, — и —, — і —, ô, ê, що въ учебнôй книжцѣ неповинно бути.

г) Суть такожъ гдекотрî грамматическіи ошибки; н. пр. употребляньe закôнченья — ôвъ въ женьскихъ, а — ъ въ мужескихъ именахъ (въ родит. падежи множ. ч) (слогъ мѣсто слогôвъ) и пр.

Наконецъ встрѣчаєся мѣстцями завѣрное послѣдованьe нѣмецкого словосочиненія, чимъ вкралися германизмы, искажающіи чистоту русского слога.

А такъ изъ горѣ приведеныхъ причинъ и недостаткôвъ немôже бути речена грамматика, такъ якъ єсть сочинена, безъ исправленія въ училищахъ заведена.

При тôмъ всêмъ признати належитъ Сочинителеви честь за єго достохвальную старанность въ составленью того дѣла, и съ жальомъ сказати выпадає, що такъ полезноє дѣло має многіи недостатки, препятствующіи єи до изданія и школьного заведенія; а оразъ радити належитъ авторови, дабы тымъ усерднѣйше поправленьемъ и дополненьемъ тои грамматики занялся, дѣлаючи тымъ народной словесности немалую прислугу. Во Львовѣ дня 20(8) Травня. 1850. — Яковъ Головацкій, професоръ Русского языка при ц. к. Львовскôмъ Всеучилищи.

22. Рецензія Як. Головацького граматики Левицького з 1849 р.

Hochwürdigstes gr. k. Lemberger Metropolitan-Consistorium!

In Erledigung der vom Hochwürdigsten g. k. Metropolitan-Consistorio gestellten Anfrage ddtto 6-en November 1849 Z. $\frac{983}{\text{Schol.}}$ u. 19. Februar l. J. Z. $\frac{155}{\text{Schol.}}$ „ob und in wie ferne die vom provisorischen Lehrer H. Joseph Lewicki in Fragen und Antworten verfaßte Sprachlehre ·/. als Lehrbuch in den Volksschulen vorgeschrieben werden könnte“, hat Gefertigter die Ehre zu erwiedern, daß sich die besagte Grammatik, insofern sie die Grundregeln der ruthenischen Orthographie, Etymologie und Syntax kurz aber recht deutlich darstellet, sich allerdings für die unteren Classen der Volksschulen, für die sie eigentlich berechnet zu seyn scheint, eignen würde, und auch als Lehrbuch, jedoch mit einigen Modifikationen, die nachfolgen werden, vorgeschrieben werden könnte.

Die Bemerkungen, welche Gefertigter über diese Grammatik zu machen hätte, und respective Mängel, die berichtiget werden sollten, wären folgende:

a) Wenn die benannte Sprachlehre für die Volksschulen und namentlich für die untern Classen derselben als Lehrbuch dienen sollte, so wäre der ohnehin sehr mangelhafte IV-e Theil von der Prosodie und Poesie Seite 116—126 ganz überflüßig.

b) Der S. 115 beigelegte kurze Aufsatz, der als Beispiel der ruthenischen Prosa dienen sollte, kann auch wegbleiben, da die Schüler aus den vorgeschriebenen Lesebüchern sich im Lesen und Exponiren recht gut einüben können.

c) Die Note S. 74, 75 u. 76, worin der Verfaßer in einem nicht leidenschaftslosen Tone gegen jene Schriftsteller auffährt, welche die prima persona perfecti in masculino durch — въ nicht — лъ schreiben, paßt kaum in eine Grammatik, desto weniger in ein Lehrbuch, welches für die niederen Schulen bestimmt ist, soll daher in der künftigen Auflage ganz weggelassen werden.

d) Manche Definitionen sind nicht genug deutlich ausgedrückt oder irrig, so ist z. B. die Definition der Orthographie S. 4. zu weitläufig und doch wenig bestimmend, die Definition der ruthenischen Grammatik S. 3. ganz unrichtig.

e) Endlich sollte sich der Autor künftig enthalten Formen, die nicht gebräuchlich sind, in die Paradigmen hineinzumengen; z. B. S. 37. **вчерашнь** ist gar nicht gebräuchlich. — Überhaupt soll der Autor sich nicht so strenge an das Peremyschler Idiom halten, sondern das ganze Gebäude der ruthenischen Sprache, und insbesondere der Provinz, für welche er dieses Buch zunächst geschrieben hat, vor Augen haben.

Was übrigens das System anbelangt, wie der Autor die Nomina und Verba, wie auch andere Redetheile behandelt, so beurkundet dieses die gründliche Kenntniß und richtige Auffaßung der ruthenischen Sprache, deßhalb wäre es sehr erwünscht, wenn der Verfaßer eine neue Auflage, worin die obenangeführten Mängel berichtiget und verbessert wären, veranstallten würde, welche alsdann als ein nützliches Lehrbuch für die erste Classe (und bei dem Mangel einer umfangreicheren Sprachlehre auch einstweilen für die zweite Klasse) eingeführt und vorgeschrieben werden könnte. Für die dritte Klasse ist sie der Form und dem Inhalte nach gar nicht geeignet, da für diese eine umfaßlichere mehr detailirte Grammatik von Nöthen ist. Lemberg am 10. März 1850. — Jakob Głowacki, ord. öff. Profeßor der ruthen. Sprache und Literat. an der kk. Lemberger Univ.

23. Посвята Левицького граматики з 1850 р. епископови Яхимовичеви.

Ваше Преосвященьство! Обстоятельства нашихъ временъ вовели языкъ русскій во училища Галицко-русскія и надали му право розвыватись грамматически, а такимъ образомъ займити почетное мѣсце межи языками: латиньскимъ, греческимъ, нѣмецкимъ та польскимъ. Що языкъ Галицко-русскій, хотя убогій що до Словесности, єсть логическимъ и образованымъ, доводитъ настоящая Грамматика на пытаня и ôтьповѣди розложенна, котру ôдписавшій ся мае честь Вашему Преосвященьству яко Покровителеви народа русского и владѣющему тимъ-же языкомъ во высокôй степени, во знакъ высочайшого почтенія пожертвовати. Пріймѣте прошу Ваше Преосвященьство то малое сочиненіе яко плодъ намъ Всемилостиво Єго Величествомъ подаренныхъ правъ, и будьте увѣренными, що нарôдъ Галицко-русскій не дастъ ся лишити на задѣ, и въ короткôмъ времене стане на рôвнѣ со своими побратымами. Съ высочайшимъ почтеніемъ Вашего Преосвященьства нижайшій слуга и Богомолецъ.

Іерей Іосифъ Лѣвицкій Духовникъ Семінаріи и Пров. Професоръ Богословія душъ Пастырства та языка Русского при Гимназіѣ Перемыскôй.

24. Декотрŷ уваги и поправки (Головацького) до Народопису Словенського Г-на Шафарика.

Стр. 23. Мѣсто „pod Iasynu" читати „pod Iasynow" (mlr. Iasyniw), хотя именно поселенья Руськіи в тим уголовку ще далше за Ясинôв (Köresmezö) сягают, и в самŷм горѣшним Вишеєвѣ (Visò) знаходятся Русине,

Стр. 25. „Čevaky". Того назвища не чув єм нѣгде, хотя роспытовав ємся за него, та нѣхто ми не вмѣв уповѣсти. „Doły" такожь незнакома назва. — „Гривняки". То лишень прѣзвиско мѣщан Зыдачевских, яке им звычайно сусѣде селяне прикладают, як и по других мѣстах. Так Миколаѣвских мѣщан прозывают „Копачŷ", Соколôвских (из Соколôвки мѣстечка Золочевск. обвода) „Валюхи" и пр. Є то прôзвиска мѣстни а не имена племен.

Стр. 72. Карпаторусине нѣкде ö (нѣмецк.) вмѣсто о не говорят, але завсѣгды і, часом грубше у, або як на угорськім Верховинѣ кажут „ü" (нѣм.) ui „müst, muist", ба и просто must. (мостъ).

В Галицко-угорскôй Руси розличаємо два рôзнорѣчія Малоруськои бесѣды, котрою в Галиччинѣ нынѣшнôй лише маліи окрайки притыкаючія к Волыню и Подôлю говорят, и то точно так(,) як на Волынѣ або на Подôлю.

1. Галицькоє або Наднѣстрянскоє рôзнорѣчіе говорится по всѣм порѣчію Днѣстра (= Flussgebieth) и занимає еще Гуцулôв и Буковину. Оно любуєся особенно в вузких самоголосных е, је, у, вмѣсто, о, а, ја. — Знаки: 1) є и е вм. я, а. — а) По ж, ч, ш, щ, жети, чєс, шєпка, щєстьє (žěty, žäty и пр.) вмѣсто жати — b) је, ě, (є) вм. ја, а (я): тєжко, веремнє, насѣньє (ср. серб. тешко, време); пшеницє, мѣрницє, pšenycje. (У Гуцулôв як в церк. пшеница, пшеницу).

2. Вм. моєю душею, доброю головою скорочено моєв душев, добров головов, mojeu dušeu (ср. ческо-словен.).

3. ы и е вм. о, и (укр.): лыжка, блыха, дрыза (малорусск. ложка —); вôкенце, пôдешва, vikence — (вôконце, пôдошва); седѣти, серота, детина, менѣ, єден, оден (сидѣти, сирота, один —).

4. Вм. украинского ходять — роблять, ходьє, робьє, (ср. Слов. chodja).

5. Вм. Той, та, те, сей, сія, сєє, тотот, тота, тото, сєс, сєся, сєсе (ср. Болгр. сос — ат, — от).

6. Вм. Выграти, выбити говорят мягко vibraty, vibyty (только Покутяне и Гуцулы).

7. Мягке т перетворяется в мягке к, кѣсто, кѣло, вм. тѣсто, тѣло (kjisto, kjiło, ср. серб. ћ. (також у Покутян и Гуцул.).

8. Вм. я, ты, вôн був, мы, вы були, був єм, був єсь, були сьмо(,) були сьте (У Гуцулôв вм. був єм кажут був сме, (ср. gsem).

Гôрским рôзнорѣчіем говорится вôд жерел Свѣчи на запад геть скрôзь горами, такожь по всѣй Угорскій Руси, а по сѣм боцѣ по над горѣшным Стрыём и Днѣстром и долѣв по цѣлѣсеньким порѣчію Сяна. — Тото рôзнорѣчіе любуеся дуже у широким **ja** (я), и заховало при **р** полуголосну **ъ** чи **ь**.

1. Вм. **а** уживае я: чяс, шяпка, рябый, рясный, насѣнья, тьяжко.

2. В творит. пад. мае: **ов, ев**, або роспрягае на **оу, еу** (ou, eu) руко-**у**, душе **у**.

3. Заховуе полуголосну **ъ** чи **ь**: **др**-ва, **др**-жит, **тр**-пит, **р**-щеный, вы-**р**-ста (хрещеный, выхреста), гр-кій теперь; в односложных: дънь, пънь (ср. Серб. и церк.).

4. Розличае **ы** вôд **и**; для того мае быв, была, было, бывши, бывало вм. був.

5. Любит **дж** вм. **ж**. ме**дж**е, чу**дж**ый; а в глаголах хо**дж**у, ну**дж**у спôльно из Галицьким рôзнорѣчіем.

6. Вм. добре, зле (в нарѣчіях) подобно церк. по нашому выговору добр**ѣ**, зл**ѣ**: сѣдѣти, дѣтина, мѣнѣ (dobri, źli, śidity, dityna).

7. Вм. спѣвае, просихае (укр. спѣвà, просихà) каже: спѣвàт, просихàт.

8. Вм. Ма**емо**, буде**мо** або ма**ем**, буд**ем** говорится: буде**ме**, ма**еме** (ср. срб.); вм. ход**ѣмо**, нес**ѣмо** або ход**ѣм**, нес**ѣм** говорит: ходь**ме**, несь**ме**.

25. Перший нарис звучні Головацького.

Основа Писменницѣ южно-руського нарѣчія.

Глава первая о Буквахъ.

§. Число и виговорь букв.

К довершенному вираженію южно-руського нарѣчія в письмѣ нужно 32 окромих знаків або букв. Почерк и виговор их в зрівнаню з другими Словенскими азбуками слѣдующий (тут подана на двох сторінках табличка такої будови):

Южно-руска азбука		Великоруска (Московска)	Сербска		Хорватска	Польска	Ческа
Почерк	Наймено-ване[1]		Вука	Прочих	Дра Гая		

Примѣтка 1. Русине подобним як то способом и церковні книги (в Словенским язицѣ) читают, про те и виговорь декотрих букв відмѣнний від точного старо-болгарского виговора, и клонит ся зовсѣм до народного руського строю. Найменоване букв Словенских також у наших відличне від прізви Сербского и Велико-руского способа, вітак наські з давних давен зовут: а аз (,) к бу́ки

[1]) а, бе, ве, га, де, е, же, зе, і, и, ка, ел, ем, ен, о, пе, ер, ес, те, у, еф, ха, це, че, ша, шча, ѣрь, я (ja), е (je), ѣ (ji), ìо, ё (jo), ю, ju.

(buky) (,) в вѣди (widy) (,) г глаголь (hłahil) (,) д добрò, є ест (jest (,) ж живѣте (żywite) (,) ѕ зелò (zeło) (,) з земля, и, и (у) (,) ї іже (iże) (,) к кáко (,) л лю́де (,) м мислѣте (myslite) або мишлѣте, н наш, о он, п покій, р ерцù або ирцù (rcy) (,) с слóво, т твéрдо, оу оникỳ або уявкỳ, ѹ, у, ук, ф ферт, х хѣрь (chir') (,) ѿ от (,) ц ци (су) (,) ч черь, ш ша, щ ща, ъ іор, ы іорй, ь ѣрь (jir') або єрь, ѣ ять, ю ю, ѫ юс, ѡ о, ѩ ѧ, я, ѯ кси, ѱ псалòм або псй, ѳ фтита, ѵ ижиця. — Из сих слѣдующі букви южні Русине вимовляют онакше як давніѣ бай нинѣшні Болгаре, пак нинѣшні Сербове и Велико-рускіѣ (Москалѣ). — Така розличність вимови звичайно водится при всѣх мертвих або полумертвих язиках, які напримѣр латинский, або давний греческий. — Вітак г вимовляє Русин як поль. або ческ. h, коли Вел. Рус, Сербин, Боуґарин як поль. g — е Велико-Рус по л, н як є и мягчит сіѣ согласні а Русин нѣт — ѕ вимовлялось в давнім Боуґарским як поль. dz, нинѣшне волоске ѕ (dzało). и виговорує Русин як ы (,) поль. y — прочі як і. ї в Русина гомонит як і (,) але не змягчає передидущоѣ (,) евангеліє, спасеніє. о и ѡ, оу и ѹ в Русина еднаково голосят (,) хотя в Болгарщинѣ (нѣ) відличались — х сербове читают як руськ. г, поль. ческ. h (,) а мы як ch. щ голосило у давній Болгарщинѣ як нинѣ в Сербів як шт. Ми з Великорусью читаєм як шч, поль. szcz, ческ. šč. ъ межи двома согласними висловувалось як è — у нас и в Москвѣ переоначено на о (,) у Сербів часто на а. ы Сербове вимовляют як поль. ческ. і — ми зарімно з Москвою як у, — ь теперь лишь змягчує (,) колись у Болгарів гомонѣло як è — ѣ ми читаємо як ji або дуже мяхке, високе і (,) другі як je. Ѳ вимовляємо як фт, ft, Росс. ф, Сербове з Болг. як т, латин. th.

Прим. 2. Приложене тутки найменоване букв нове — прийняте воно и уживане по школах Московских и Сербских, для того шо лекше и спосібнѣйше до науки дѣтий — и радісмо про те(,) шоби и внас у науцѣ заведене було.

Обяснєнія до виговора букв.

А, по ж, ч, ш, и щ в піднарѣчію Галицким вимовляют як е або є, н. жаба, жаль, час, шапка, щасте висловлюют: жеба, жель, чес, шепка, щесте. В истинѣ тут я як звичайно в галицким піднарѣчію перетворує ся на є. На відвороть декуда на Волиню и в части Галиччини від Волиньскои границѣ люблят висловлювати и там я, де по тотожности (analog) церковн. россій. и поль. мают е, н. пр. здоровля, род. здоровля, щастя — сѣмя — Лемки либонь по ж, ч, ш, щ, вимовляют досадно як я. Левіцкій у своѣй Грам. значит таке а двома точками ä.

В гомонит у нас подобно як у (ў), там деся самогласна на в спирає, на приклад: дѣвка, лавка, став, кров, Леськів, читай як дѣўка, лаўка, стаў, кроў, Леськіў — а нѣколи як россійске в=ф або польске w=f, для того Лев. велит через в писати минувшое времня, писав = писаў, и скороченій творительний падеж моєв душев = моєў душеў. З начала слів в часто переходит в ў, напримѣр: внук, впасти, вчора, говорят: унук, упасти, учора.

Г, вимовляє ся во всѣх руских (Словенских), також из Словенским обряком (! обрядом) з греческого перейняти(х) в декотрих пізнѣще з чужиня зафалених словах — як ческ. або й польское **h**, н. пр. голова, горло, ангел, Євангеліє, Григорій, Гаврило, грамота, Циган. — Часом заступає го **g**, н. пр. на Підгірю леgѣнь, gелетка, зиgлик, замѣсть łegiń (мадяр. legény), geletka, по украѣнски dzygłyk. Декуда з Польщини лише зайшло **g** на мѣсто **h**, и оба уживаются, як: господар, господиня, господарство, гадати, гзитися, гонта, грона, гуздратися. — Замѣсть укр. грона (поль. grona) ближче Уграм Русине кажут, грозло або грозно (,) відси прийшло грозинки, або розинки.

Або через **к** заступити дастся, як: кречный, нѣкди, рѣзка (,) сердека — канюка — або зовсѣм викидается в словѣ дуля (gdula).

Дуже рѣдко таки голос **g** придержуєся, а то йно в сих словах: газда, газдиня, газдівство, газдовати, ганок, гантовати, ганч, гара, гарнець, гатунок — гвалт, гварнагати, гдирати — гез, гезень, гелетка (gелетка) (,) герелиця, герега — гзитися — гмирати, Гмитро (Дмитро), гой, грейцар, господар — арство — иня, гонта, гонталь(,) грона — грис — грун, грунок, грунт — гула, гуля, зигар — дзиглик, дригати, дриг — гринджоли, мангѣрь (магір), легінь, легарь, н ѣ г д и, п р е н ѣ г д и, огир, регезуля, сердега, фига, шварготати. — Из сего бачимо, що дуже рѣдко тот голос встрѣчає ся в бесѣдѣ южно-рускій — и то йно найгустѣйше в сторонах сусѣдних Мадярам, Волохам або Ляхам, від котрих має бути перехопленний; проте можна би ся обійти без окремоѣ на него букви, хибаб може **г** яким значком начеркнути. — В давнѣщих писмах южно-руских XIV и XV вѣка писано чужі слова через **кг**: К г а ш т о в т, Ш в и д р и к г а й л о, так и Зизаній в своєй граматицѣ 15.., так тепер радит Павловскій 1818. — Пізнѣще видумано **ґ** — котре находим у Смотриского Граматицѣ и в Духовних книгах.

Е, виговоруєся як пол. ческ. **е** — декуда на Украинѣ и в Галиччинѣ замѣнюют го через іо: н е г о — н і о г о, в с е — в с і о, лен — ліон (ксендз, ксіондз). Значят тоте **е** точками ё, але лутче булоби по вимовѣ придержати **іо**, сли би хто схотѣў зовсѣм держатися помѣстноѣ вимови.

Ж, вимовяє ся в Галиччинѣ нерѣдко як **дж**, **dż** — серб. **џ** в первім лицѣ настоящого времени в произходних — котрѣ в корени **д** мают н. пр. с а д = с а д ж у, с а д ж а, х о д — х о д ж у — и прислівках т а д ж е, а д ж е. В началѣ для притиску: д ж е р е л о, д ж е в о р о н о к, джуравель на Підгірю и в декотрих чужих: д ж о р л я, д ж у г л я, к р ы н д ж о л и.

З голосит в декотрих словах з притиском як **дз**, поль. **dz** або греч. **ζ** н. пр. г е д з, г е д з е н ь, г у д з, г у д з и к, д з в і н, д з в е н ь, д з в о н и т и, д з в ѣ р, д з в ѣ з д а, д з и м а, д з е л е н и й, д з е н ь, д з е р н о, д з и г а р, д з и г л и к (укр.), д з ѣ н ь, р о д з и н к и и живцем з Польщини взяте ксендз, ксіондз. — Є то лише помѣстне произношенє, в загалѣ вимовляє ся чисто як **з**. — Опроче в южноруским нарѣчію мѣсцями всѣ сичучі согласні звичайно твердѣще виговорують:

так ж як дж, з як дз, а навѣт с декуда Украѣнцѣ говорят тс або ц (,) так замѣсть село кажут тсело або цело, замѣсть сей — цей.

И висловує ся у Русинів посередно межи глухим російским ы (,) польс. у а тонким росс. и (,) поль. і, однак завше грубше як сербское и (,) ческ. у. О тім найлутше переконати ся можно прислухавши ся доброму виговору Русина в словах: вибити а вити, билиця а бити, могила, дим, владика, дикий, язик, зима, лико, лице, лисий, лис, злий, лизати, липа, лист, мило, кли, кликати, милий, миля, нинѣ, книга, пил, пила, ридати, риба, рихлий, риза, сир, сипати, ситий, син, сила, сирота, синий, сито, сивий, тин, мотика, стид, тис, тихій, стигати, и проч. Во всѣх сих словах один и той самий чути голос, не вважавши на то, що в більшій половинѣ сих слів Вел. Россіяне виговорюют як ы а в другій як і — подобнож и в Церковнім и польским языцѣ. — Лемки відличають голос и від грубшого ы. — А на угорскій Руси либонь чи не всюди наше и виговоруєся грубше як ы.

І, вимовляємо подобно як Росс. и, і, або нѣби наше ѣ з тою відмѣною, що тоте і не мягчит передидущоѣ согласноѣ, як ѣ — стоѣт там (,) де Русине звичайно змѣняют о других Словен на і н. пр. біг — бога, тілько.

Т перед є и ѣ вимовляют Покутяне подобно якоби до змягченого к — кежко = тежко, кѣло = тѣло.

У спливає часом з передстоючею самогласною и творитниби двоегласную в тих случаях (,) де ино словенское л у нас на у переобразуєся н. пр. воўк, шоўк, паў, спѣваў. Шось подібного надибаєм в Хорватским и Краинским нарѣчію — в Галицким нарѣчію в творителнім падежѣ на мѣсци ю спливає у з передидучим о, або е, н. пр. моеў, душеў, рукоў, моею, рукою.

Щ можнаби розпрягчи в его первѣстки шч, сч, зч.

Ь лише мягчит передидущі согласні н. пр. день, зять, сіль — бѣльмо, жолудь. —

я, є, ѣ, іо, ю є лише самогласні а, е, і, о, у, с попережающим мяхким і, й, (j) або ь(,) (,) вітак вони перед ними стоящі д, ж, з, л, н, р, с, т, ц, ч, ш, щ змягчают так(,) що ледви чути і, й (,) то по других согласних добре значно й (j) земля. ѣ наймякше, найтонше изо всѣх самогласних мягчит всякую передстоящу согласну: бѣлий, вѣтер.

а Самогласні рѣдко Русин в началѣ слова виговорує чисто, але завсѣди придає в, г, або й (,) н. пр. Антін = Янтін, Атанас — Гатанас, атаман = ватаман.

е на чистое е жадне слово руске не починаєся — Ева — Иван (Іван) Йван — хоть кажут Иван, Исус (чисто).

о Орѣх = ворѣх, горѣх (,) воко — онде = гонде, возьде.

у Вухо — вуглѣ — вурда — юрда. Можна и чути чисте у. Мѣщане в Галиччинѣ вимавляют ж як з (,) жаба, заба(,) ш як с (,) шапка, сапка (,) ч як ц (,) чоло, цоло (,) щ як сц, щастє, сцастє.

§. Розділеніе букв.

Букви поділяются на самогласні: а, е, и, і, о, у, я, є, ѣ, їо, ю и согласні: б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.

Самогласні опять можно передѣлити на:

тверді або чисті { грубі а, о, у, тонкі е, і, и,
и мякі { грубі я, їо, ю, тонкі є, ѣ.

Согласні дадут ся подѣлити на:

(губовѣ) губнії: в, ф; б, п; м
язикові: н, л, р,
сичущѣ: з, ж; с, ш (щ): ц, ч;
(зубовѣ) зубнії: д, т,
гортаннѣ: г, х, к.

§. Перетворуване букв.

А. Самоголосні.

тверді (грубі) меже собою: а перетворуєся в **о**

паділ = Поділе
памилка = помилити
Алексѣй = Олекса
стану = стояти
покбсъ = пакосы (пізнійше дописано)

а в **у**

мазати = мажу
плакати = плакун

у в **і**

дуброва = діброва (волин.)
замуж = заміж
яструб = ястріб
муст (угер.) = міст

о в **и**

блоха = блиха
дрова = дрива } галицк.
ложка = лижка

у в **и**

слух = слишно
глубокий = глибокий
дуб = дибом (укр.)

е в **о**

огень = огонь
підешва = підошва
жена = жонатый (пізнійше дописано).

Важне є перетворуване **о** на **і** в слѣдующих разах:

1. В односложних именах, н. пр. біб, біг, дім, звін, кіс, лій, міст, ніс, піп, рій, сіль, він, мій, твій, свій, від, під, ві(звати), зі(брати) — **ві**, **ді**, и **зі** ино в сих словах: ві Львовѣ, ді Львова, (ві Львовѣ) и пі в словѣ пітьма. — Женского роду в твор. падежи сли скорочаются, нічь, сіль, сілью, нічью — напротів поўні придерж. о (,) солею, ночею. — Всѣ тіѣ в склоненях прибирают **о**, бобу, бога, звона — вона, воно, мого, твого, свого. — Кріль придержує **і** навѣть в склоненях и зложених, кріля, крілеви, крілѣвна. Виключені тіѣ: бог (при Господь), борщ, вош, воўк, год, гром, доўг, дощ, кров, крок, корчь, лоб, мох, он(де), от — рот, хлоп, шоўк(,) декотрѣ мают и **і** н. пр. гід, грім, ліб, ріт.

2. Декотрі многосложні: ріля, явір, ястріб, загін, здогін, сокіл, родит. явора, загона — вісѣм — восмого — навѣть Господь — господа — хоріш, ластівка (ластовиця), пізний.

3. В родителн. множеств. копà, кіп,ногà, ніг, коса, кіс, пчола, пчіл, воко, вічь, поле, піль, корова, корів (и коров), ноготь — нігтѣ, локоть — ліктѣ.

4. Декотрі происходні: кіся від коса, воля — вільний, пчола — пчілка.

5. Имена на ість, родит. ости: смѣлість (ости), слабість, радість. Виключене: любость.

6. Прѣзвища мужескі — також назвища сел на **ів** родит. **ова** и на івцѣ родит. овец: Грицків, Иванів род. Грицкового, Ивановего, Львів, Яворів, Чернівцѣ, Ивашківцѣ род. Львова, Яворова, Черновець (Чернівцѣв), Ивашковець.

7. Дѣвочі прізви від стану: боднарівна, дяківна, сіѣ придержуют **і** и в складаньох.

8. На Украинѣ замѣсть возьме = візьме, тілько = тілкі (,) кілько = скілкі — на покутью волôмъ (допис. пізнїйше).

Мяхкі межи собою.

я в **є**

теля (укр.) телє (гал.)

ся сє

є в **îо**

моєго = моîого

моєм = моîом

єго = îого

слезы = сльозы (доп. пізн.)

ѣ = **е**

лѣд = леду (лед)

мѣд = меду (мед)

болѣсть = болести

ястрѣб = ястреба

шѣсть = шестий

плѣт = плету

ѣ в **и**

цвѣт = цвиту, цвисти

сѣножать = синожать

сѣдѣти (Лемк.) сидѣти.

§. Перетворуванє согласних.

Губові меже собою:

ф в **хв**

фіст = хвіст

форост = хворост

фалабо = хвалабог'

шафа = шахва

Федори = Хведько

ф в **х**

(куфер) в куфрѣ = в кухрѣ

куфель, куфлик = кухоль, кухлик

хворий = фворий

б в **п**

бчола = пчола

в = **м**

рівний = рімний.

Язикові найбілше в чужих словах:

р в **л**

лицарь = рицарь

левізор = ревізор

на відвороть

білше = бірше

рублений = рубрений

р = **н**

рекрут = некрут

черцѣ (чернец) = ченцѣ

л на **в** або **ў**

а) в именах, де ся самогласна на **л** спирае: н. пр. воўк — шоўк — віў — горѣўка — сопѣўка. Кажут також віл, горѣлка, сопѣлка.

б) в единственним числѣ минувшого времени: (я, ти, він) спѣваў або спѣваўєм — єсь — аў.

Язикові:
д в **т**
рѣдко = рѣтко
швидко = швитко
иду = ити
д = **ж** або в **дж**
судити, суженый, судженый
нудити = нужу, нуджу (родити, ходити, ходжій)
часом на **жд**, як в словах
нужда, ворождувати, страждѣти
т в **ч**
платити = плачу̂
золотити = золочу
а на відворотъ
бочка = полубіток (полубічок
с = **ш**
писати = пишу
кресати = крешу
ц в **ч**
вівця = вівчар
заяць = заячій
с = **х**
волос = волохати
просити = прохати } укр.
колисати = колихати
ск = **щ**
таскати = тащу̂
ст = **щ**
мастити = мащу̂
х = **ш**
вотхий = зветошѣти
хмара = зашмарилося, шмарити
Сичущі: **з** = **ж**
князь = княже
казати = кажу
рѣзати = рѣжу
ж перетворуют мящане (!) гал. на **з**
жаба = заба
жаль = заль
ж в **ш**
тяжко = тяшко
ш в **с**
шапка = сапка
ч = **ц**
чорний = цорний
Гортанні: **г** = **х**
легкий = лехкий
мягкий = мяхкий
г = **к**
нѣгди = нѣкди
канюга = канюка
г = **з** = **ж**
Бог = бозѣ = боже
ріг = розѣ = роже
нога = нозѣ = підноже
лягати = лязь = ляжу
г = **ч**
могу = мочи (могти)
к = **ч**
плакати = плачу
скакати = скачу
х = **с**
муха = мусѣ
ухо = усѣ
Переклад слогів.
говорит = вогорит
медвѣдь = ведьмѣдь
Викидоване букв и слогів.
ж каже, кажут, кае, каут
т ходит, робит, ходи', роби', або робе (,) спѣваєт — спѣває, на укр. ще є спѣва̀ — спѣват угерск.
д здрада, здрадити — зрада, зрадити.
Часом на відворотъ вкладают **д**
зрѣти = вздрѣти
в перед **ст**
встид, встидно, встидатися = стид, стидно, стидатись.

26. З граматичних університетських викладів Головацького.

Предварительныи понятія.

§. 1. О бесѣдѣ вообще.

Даръ бесѣды людскои по предвѣчныхъ законахъ Сотворителя родится изъ органическихъ правилъ чоловѣка: чоловѣкъ говоритъ, бо мыслитъ — розвоемъ мышленья условливаеся и розвитье бесѣды. Мысль переходитъ въ явлѣнье черезъ говоръ — языкъ є

неяко обвитье мысли, тѣлесный обявъ мысли. Розвôй языка показуе завсѣгди певный ступень умственного розвитья. — Чоловѣкъ тилько посередствомъ мовы (якъ справедливо каже В. Гумбольдтъ) становится чоловѣкомъ, съ помочью того дару жизнь розумна одного переходитъ въ житье цѣлого роду. Органическа жизнь чоловѣка, яко духовно-чувственного существа доступае тымъ тилько свого совершеньства, що умъ одного розвиваеся въ умъ всѣхъ и кождого. Але розвитье тое вымагае съ одной стороны для сообщенья, (удѣленья) органа слова, а съ другои для принятія органа слуха, безъ котрыхъ невозможенъ языкъ.

Слово, чи оно выговорено, чи представлено, е тѣломъ понятія; понятіе безъ слова не мае образа, бо собственно не може бути понятіемъ.

Органическое розвитье слова совершаеся въ живôй бесѣдѣ; для того слово (бесѣда), якъ и другіи явлѣнья жизни представляютъся намъ непрерывно являющимъся твореньемъ. Якъ скоро умъ восходитъ на вызшій степень, розвивае такожъ новыи мысли; тогди и мова представляеся якъ бы наново рожающая ôдъ прежнего слова розличающася въ видѣ и понятію.

Въ словѣ, якъ и въ всѣмъ составѣ чоловѣка уважаемъ двѣ стороны: одну внутренную касающуся розумѣнія, а другую внѣшную, тычущуся явленій. Съ тои стороны представляеся языкъ мыслію, а съ сеи множествомъ розличныхъ звукôвъ; тоту назвѣмъ логическою стороною, сесю фонетическою. Якъ чоловѣкъ е совокупнôсть души и тѣла, такъ слово е единство мысли и звука.

Сей двойственный составъ слова представляе намъ и двояке розвитье языка; съ стороны логической языкъ показуе намъ розличныи одношенья понятій, а со стороны фонетической — розличныи ôдношенія звукôвъ.

Далѣй уважавши языкъ яко міръ духовный, міръ мыслей розвивающійся въ словѣ — выражающій дѣйствіе и бытіе міра вещественного находимъ двѣ стихіи глаголъ и имя; той означае дѣйствіе, се бытіе. Кромѣ того розличати треба слова, означающіи понятія или знаменательные[1]) (Begrifswörter), ôдъ словъ означающихъ видъ(,) форму служебными (sic, служебныхъ) (Formwörter). Na сихъ пôдставахъ по правилахъ въ самôмъ языцѣ основаныхъ належитъ при изученію языка слѣдити идею состава, обемлющого весь языкъ и проникающіи всѣ его части.

Беккеръ — Гейзе — Боппъ — Гриммъ. Языкъ изустный, языкъ письменный.

§. 2. О Буквахъ Словено-рускихъ.

Слово може бути або выговорене або знакомъ представлене (написане). Початокъ Алфабетовъ въ цѣлôй Европѣ маемо ôдъ Финикіянъ, народа колись въ своимъ часѣ найпросвѣщеннѣйшого. Ôдъ тыхъ Финикіянъ получили давніи Греки — а ôдъ Грекôвъ Славяне греческого обряду и мы Русины съ ними искусство письма.

---

[1]) Или знам. дописано пізнїйше.

Предки Русинôвъ принявши вѣру Христіянску ôдъ Грекôвъ изъ Царигорода отримали ôдъ нихъ и письмо. Же давнѣйше Словене мали письмо свое руническое(,) маемо много доводôвъ. Такъ Дитмарь згадуе о прибалтійскихъ Словенахъ, що мали свои руны — Арабскіи лѣтописьцѣ X вѣка тоже споминаютъ о давныхъ Русахъ, Черноризець болгарскій Храбръ выразьно каже, що Словене давніи немали книгъ „но чьртами и рѣзами чьтѣху и гатааху погани суще, кръстившежеся римскамы и гръчьскыми писмены нѫждахѫся Словенская рѣчь безъоустроенна". (Іоанъ Екс. Болг. Моск. 824. ст. 189).

No и гадки нема, що тіи буквы руническѣ не були такъ розширенѣ и всюди уживанѣ.

Na початку второй половины IX. вѣка (около 860) Апостолы Словенскѣ Константинъ (нареченый въ монашествѣ Кириломъ) и Методій призванѣ Моравскимъ кн. Ростиславомъ для проповѣд. Евангел. изобрѣли або сложили словенскую азбуку и перевели книги богослужебнія на словенскій языкъ (староболгарскій). Изобрѣтенье азбуки звычайно приписуеся Кирилови, для того и азбука тая звеся кирилицею (кириловскими буквами).

За основаніе и пôдставу принявъ Кирилъ греческій Алфабетъ (якій въ IX. столѣтью уживаный бувъ). Naпередъ принявъ 24 буквъ греческого алфабета, котрѣ всѣ найшли ôдповѣдный голосъ въ словенскôмъ языцѣ або въ новопринятыхъ греческ. словахъ. А же греческа азбука показала ся недостаточна до выраженья всѣхъ голосôвъ въ словенскôй мовѣ(,) не препустивъ для дополненья недостатку того сложныхъ буквъ або надстрочныхъ знакôвъ, якъ то съ алфабетомъ латинскимъ дѣлано, але принявъ на кождый сукромый голосъ особнѣ знаки(,) котрѣ пôсля гебрейского, коптійского и арменск. алфабетôвъ утворивъ. Такимъ дѣломъ повстала азбука словенска такъ докладна и повна — якъ то ученіи Добровскій и Шаф. признаютъ, ба ученый Др. Ейхгофъ каже выразьно, Словенска азбука мае таке богатство, що въ нѣмъ хиба индійскому уступае.

Тіи то буквы пріймили нашѣ праотцѣ Русине изъ торжественнымъ крещеньемъ Руси за Вел. кн. Володиміра (988) и приладили ихъ до свого нарѣчія. — Хотя неперечно ще перше они могли бути частьями уживанѣ, якъ и вѣра христіянска вже давно передъ Володиміромъ розпросторонена була, що особенно о нашôй земли такъ близко сусѣднôй давному велико-моравскому и болгарскому Царству — давнôй діецезіи самого апостола Словенского Методія утвержати належитъ.

Naзвы буквъ составивъ изобрѣтатель словенск. письменъ пôсля греческ. способу алфа, вита и пр. назвавши ихъ словами словенскими азъ, буки, вѣди або съ греческ. яз. фертъ (*φερτε*), хѣрь (*χειρ*) — або просто такъ якъ въ латинск. самымъ голосомъ додавши самогласну и або а, ци, ша, ща.

Словенска азбука въ своей полнотѣ е слѣдующа. (Тут подана азбука).

Сли розглянемося въ порядку буквъ словенскихъ (,) то увидимо, що св. Кирилъ на передъ поставивъ тіи буквы, котрѣ ма-

ютъ ôдповѣдный голосъ въ словенск. языцѣ. — Додатковіи зъ инчихъ азбукъ принятіи або новоизобрѣтенû помѣшавъ въ середину або при кôнци греческой азбуки помѣстивъ а заключивъ четырма буквами греческ.(,) котрû лишь для чужихъ изъ греччины принятыхъ слôвъ и для означеня чиселъ потрѣбнû: ѯ, ѱ, ѳ, ѵ.

Такъ поставивъ межи α и β, б, котре принявъ здается зъ арменск. ⊢ (бьень) одповѣдну лат. b; меже є и ς букву ж изъ коптійск. ϫ жаніа. Потому слѣдуютъ греческ. букви до ω, далѣй за рядомъ ц изъ еврейск. צ (цаде) и ч евр. ק коппа(,) котра въ греческ. означала число 90, и ш, изъ евр. ש шінъ — щ $\overset{\text{ш}}{\text{т}}$.

Букви ѥ, ю, ѩ, ѧ, я суть сложенû съ і и самогласнои — ѣ (ъ) и ы съ ь и ъ и і.

ь и ъ були знаки на означенье полугласныхъ, а именно ь означало коротке е а ъ коротке о. Теперь уживаеся для смягчованья согласнои, а ъ на конци согласныхъ. Въ славянскôмъ языцѣ ужито такъ(,) щобы кожда согласна на кôнци мала ь (,) коли мягка (,) або ъ (,) коли є тверда, що здаєся Кирилъ учинивъ съ послѣдованья арменскому письму, котрого изобрѣтатель такожъ давно съ тои засады выходивъ, що кожде слово довжно кôнчитися або на самогласну або полугласну.

Тутъ о числахъ.

Русине читая тіи самû книги церковно-словенскіи вымовляютъ буквы по своему питомому народному выговору — благо, вѣра, молитва, милосердіе — коли Серб. и Россіяне по своему. Є то давная взаимностъ Слов.(,) котру межи новыми словесностями частію межи Чехами и Словаками находимо: Чехъ вымавляе ř, au, ů, Словакъ тіи саміи буквы по свому r, u, o reka, hlava, dostojnij.

О рускôй азбуцѣ.

Изъ сихъ буквъ въ теперѣшнѣй рущинѣ опускаютъся всѣ майже подвôйніи буквы, ѕ, з, о, ѡ або для выраженья голосовъ руского языка збыточніи знаки, ѫ, ѯ, ѱ, почасти, ѳ, ѵ, оу, ȣ, ѩ, ѧ и зъ двохъ сложена ѿ. — Такъ уживаются въ такъ назнанôй (! названôй) гражданскôй азбуцѣ, котра є токмо заокругленою къ лат. буквамъ приноровленою кирилицею(,) слѣдующіи буквы для означеня членороздѣльныхъ звукôвъ (є зам. ѥ, ю зам. ѭ) а, б, в, г (ґ), д, е, ж, з, и (й), і, к, л, м, н, о (ô), п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, ѣ, є, îo, ю, я, (ѳ, ѵ).

Въ кирилицѣ або церковно-слов. азбуцѣ придержуємо еще декотрû двôйныи буквы оу, у, я, такъ якъ бувало въ старой польщинѣ готскими буквами изображенôй и въ чещинѣ уживано съ початку ŭ, а въ серед. й. — No при розповсюдженю гражданскихъ письменъ и тая недогодностъ усунется.

Якъ церковная (кириловская) азбука въ духовныхъ богослужебныхъ книгахъ уживаеся у всѣхъ Словенъ греческого исповѣданія Сербôвъ, Болгаръ, Русинôвъ и Велико- и Бѣлороссіи, такъ гражданская азбука принята до книгъ свѣтового содержанья у всѣхъ Словенъ восточного исповѣданья, еи уживаютъ Сербове, Болгаре, Великороссія — а навѣть и Волохи. Русине галицкû такожъ ужили

ихъ въ килькохъ сочиненіяхъ въ Вѣдни напечатаныхъ (пô(с)ля уложенья Серббвъ), и здается(,) щобы и бôльше ихъ уживали, кобы книгопечатнѣ нашû таковû посѣдали. Гражданскій почеркъ буквъ уложеный и заведеный въ Россіи Петромъ В., но пôдставу до него уже давнѣйше нашû южніи Русине положили прикроеніемъ кирилицѣ въ Статутѣ Литовскôмъ и изданіяхъ Стрятинскои Балабановскои книгопечатнѣ съ початку XVII. вѣка.

27. Конкурс на українську граматику з 1851 р. Nr. $\frac{2379}{\text{Stud.}}$

Kundmachung.

Das hohe Ministerium des öffentl. Unterrichts hat auf die Abfassung einer ruthenischen Sprachlehre für den hierländigen Volksschulengebrauch, welche den Bedürfnissen der zweiten Classen angepaßt sein soll — eine einfache und klare Zusammenstellung der orthographischen-gramatischen und syntaktischen Regeln, dann der Anfänge der Satzlehre zu enthalten hat und in ihrem Umfange 6 bis 8 Druck Bogen nicht übersteigen darf, einen Preis von dreihundert (300) Gulden C. M. festgesetzt.

Zur näheren Bezeichnung der detaillirten Anordnung der zu verfassenden ruthenischen Sprachlehre, werden folgende Bemerkungen angefügt:

1. Die Sprachlehre ist in der ruthenischen Sprache zu verfassen, es dürfen sich jedoch die Preisbewerber dießfalls an die hie und da im Lokalsprachgebrauche vorkommenden verschiedenen Idiome nicht binden, sondern haben den wahren Geist der ruthenischen Sprache aüfzufassen, und die Schreibart der besseren ruthenischen Schriften, so wie auch jene des Reichsgesetzblatts zu beachten, wobei aber eigene richtige und begründete, dem Sprachgebrauche entnommenen Bemerkungen und Regeln keineswegs ausgeschlossen bleiben.

2. Die Darstellungsweise soll der Fassungskraft der Kinder von 8—12 Jahren entsprechen, welche die Vorkenntniß der einzelnen Grundregeln der Grammatik aus dem dießfälligen, in der ersten Classe erhaltenen Unterricht bereits sich erworben haben.

3. Eine trockene Aufzählung nakter gramatischen Regeln kann nicht genügen, sondern es muß eine methodisch-praktisch durchgeführte Behandlung passender Beispiele den Grundregeln vorangehen.

4. Die Sprachlehre hat ein in sich vollendetes und abgeschlossenes Werk zu bilden, und das ganze Sprachgefüge im Zusammenhange kurz und bindlich, aber faßlich und einleuchtend darzustellen. Es soll daher.

5. die wichtigsten Regeln a. der Lautlehre, b. der Formenlehre, c. der Wortfügung, und d. der Rechtschreibung in sich fassen.

I. Lautlehre.

In dieser soll außer der gehörigen Eintheilung der Vokale und der Konsonanten, welche den Schülern schon aus dem frühern Unterrichte bekannt sein dürfte, hauptsächlich: a. die Erweichung der Konsonante, b. die Verwandlung und Lautsteigerung der Sebst- und Mitlaute, u. s. w. gehörig behandelt werden. — Hieher gehören auch

c. die Hauptregeln der ruthenischen Rechtschreibung mit Berücksichtigung der in dieser Sprache höchst wichtigen, richtigen Betonnung. Behufs der besseren Einübung in der richtigen Aussprache sollen alle Wörter in den angeführten Beispielen gehörig akcentirt werden.

II. Die Formenlehre.

Diese soll in nachstehender Folgenreihe geordnet werden: a. ein ausführlicherer Unterricht vom Satze, mit Auseinandersetzung der verschiedenen Redetheile, b. der Unterricht von dem Hauptworte, die Verschiedenheit der Hauptwörter in Bezug der Art, deren Geschlecht und Zahl, dann die Flexionen in gehörigen Paradigmen, c. das Beiwort, dessen Flexionen und Vergleichungsstuffen, nebenbei das Zahlwort im Anfange, d. das Nebenwort mit seinen Vergleichsstuffen, e. das Personenwort, nach seinen Abtheilungen und Flexionen, f. das Hilfszeitwort, und dessen Konjugation, g. das Zeitwort im Allgemeinen, dessen Arten und Konjugationen, wobei ein besonderes Augenmerk auf das Eigenthümliche der ruthenischen Sprache in Betref dieses Redetheils zu richten ist, h. das Bindewort, i. das Vorwort, und dessen Rektion, k. das Empfindungswort.

III. Die Wortfügung.

Hier sollen: a. Die Hauptmomente von dem einfachen und zusammengesetzten, von dem Haupt- und Nebensatze, wie auch deren wechselseitiges Verhältniß ausführlicher behandet werden, b. die Anweisung der Rektion der Wörter im Satze durch die Zeitwörter, Eigenschaftswörter, und Verhältnißwörter, zuletzt c. die Wortfolge.

IV. Die Rechtschreibung.

Außer dem vorne bei der Lautlehre angedeuteten, soll hier die Interpunktionslehre, wie auch der Gebrauch der großen Anfangsbuchstaben erläutert werden.

6. Es ist das richtige Verhältniß bei der Behandlung einzelner Redetheile zu bewahren, daher nicht ein Theil auf Kosten der anderen überflüßig zu erweitern.

7. Zur Ersparung des Raumes werden bloß die Hauptregeln mit größeren, die Ausnahmen hingegen und die Muster mit kleineren Lettern gedruckt werden.

Die Preiselaborate sind längstens bis Ende November d. J. der Landesschulbehörde mit der Aufschrift „Preiselaborat der ruthenischen Sprachlehre“ einzusenden, sie werden sodann einer Kommission fachverständiger Männer zur Begutachtung übergeben; und mit diesem Gutachten dem hohen Unterrichts Ministerium zur weiteren Entschließung hinsichtlich der Preisbetheilung vorgelegt werden.

Die Preisbewerber haben ihren Namen, Charakter und Wohnort auf dem Elaborate selbst deutlich ersichtlich zu machen, oder, wenn sie es vorziehen, diese Bezeichnung in einem versiegelten Umschlage zugleich mit dem Elaborate einzusenden.

Jene Elaborate, welche des Preises nicht theilhaftig wurden, werden zur Rückstellung an die Bewerber bereit gehalten, oder wenn dieselben auf dem Elaborate ihre Adresse angegeben hätten, ihnen rückgesendet werden. — Von der galizischen ka. kö. Landes-Schulbehörde! Lemberg am 17-t August 1851.

28. Краєва шкільна управа продовжує речинець надсилки конкурсових виробів Жуківському та Головацькому.

N-o 4624.

Obschon der vom h. Unterrichtsministerium festgesetzte Termin zur Überreichung der Preiselaborate einer ruthenischen Sprachlehre für die hierländigen Volksschulen mit Ende v. M. abgelaufen ist, so ist bis zum heutigen Tage gleichwohl nur das beygebogene, 170 §§. umfaßende, und noch nicht vollendete Manuskript einer ruthenischen Sprachlehre von dem provisorischen Professor der ruthenischen Sprache am akademischen Obergymnasium in Lemberg Johann Zukowski bey der Landesschulbehörde eingelangt. — Johann Zukowski bat zugleich, daß ihm gestattet werde, den Rest des Manuscriptes bis Ende d. Mts nachzutragen, eben so hat der Professor der ruthenischen Sprache an der hiesigen Universität, Jakob Głowacki bey der kk. Landesschulbehörde die Bitte gestellt, nachdem er sich ebenfalls um den Preis für die Abfaßung der ruthenischen Sprachlehre zu bewerben Willens ist, daß ihm zur Überreichung seines Elaborats, das nur noch die Reinschrift bedarf, eine Fristerstreckung von 14 Tagen bewilligt werde. Nachdem der von den genannten zwey Kompetenten angeführte Umstand, daß sie durch vielfältige Amtsbeschäftigung an der genauen Zuhaltung des Konkurenztermins gehindert wurden, Beachtung verdient. so findet man sich in Anhoffung der Genehmigung des h. Unterrichtsministeriums bestimmt, ihnen die angesuchten Fristerstreckungen zu bewilligen.

Bey dem besonderen Gewichte jedoch, welches vom dem h. Ministerium auf die beschleunigte Einsendung der geprüften Preiselaborate gelegt worden ist, fordert man das g. k. Konsistorium, dem im Grunde des h. Ministerialerlasses vom 1-t März d. J. 1144 die Prüfung der Elaborate obliegt, auf sich sofort mit der Würdigung des mitgetheilten Manuskripts, nach Umständen mit Benützung der unter der Leitung des Domherrn Kuziemski bestehenden Schulbücherkommission zu beschäftigen, damit das was durch die zugestandenen Fristerstreckungen an Zeit versäumt werden muß, durch beschleunigte Prüfung der Elaborate wieder eingebracht werde.

Die Ergänzung des Manuskripts des Zukowski und das von Glowacki zu überreichende Elaborat werden gleich nach ihrem Einlangen dem hochwürdigen gk. Konsistorium zugestellt werden.

Lemberg am 11. Dezember 1851. Gołuchowski.

29. Гушалевичева оцінка конкурсового виробу Як. Головацького.

Bemerkungen
über das Preiselaborat der ruthenischen Grammatik des ehrewürdigen Herrn Jakob Głowacki k. k. Univers. Profeßors.

Das System, welches der Verfaßer in seinem Preiselaborate bei der Behandlung aller Theile der Grammatik befolgte, entspricht ganz den Bedürfnißen der Kinder, für welche dieses Preiselaborat bestimmt ist. Bei der Durchführung eines jeden Theiles der Grammatik ist

eine strenge Konsequenz, nebenbei bemerkt man die Einfachheit, Verständlichkeit und eine vollständige Sicherheit bei der Aufstellung der allgemeinen Sprachgesetze; die Ausnahmen von diesen sind erschöpft und zweckmäßig an ihrem Orte behandelt. Besonders zeichnet sich die Behandlung jenes Theiles, der in den slavischen Sprachdialekten am meisten verworren ist, nähmlich des Zeitwortes durch Klarheit und Deutlichkeit aus — Dadurch wird nicht gesagt, daß anderen Theilen des Preiselaborates diese wichtige Eigenschaft fehle, sondern man will nur das Verdienst des Verfaßers gehörig würdigen. Im ganzen Elaborate sind ferner die Localismen aufs sorgfältigste vermieden worden, so daß der Verfaßer den allgemeinen Sprachgeist recht auffaßend in jeder Hinsicht der Form und dem Inhalte nach den Forderungen des Programmes entsprach.

J. Guszalewicz Pr. Lehrer der ruthenischen Sprache am k. k. Obergymnasi. bey den Dominikanern.

30. Гушалевичева оцінка конкурсового виробу Ос. Ганїнчака.

Bemerkungen
über das Preiselaborat der ruthenischen Grammatik des Ehrwürdigen Herrn Joseph Haninczak gr. kath. Pfarrers in Jabłonka.

Der Verfaßer beobachtete streng in seinem Elaborate die im Programme aufgestellte Ordnung; allein er befolgte überall die synthetische Methode, welche den Kindern die Erlernung des Gegenstandes erschwert. Er hat fast bei jedem Redetheile, anstatt die Regeln in mehrere Gruppen zusammenzufaßen, dieselben in viele Abtheilungen und Unterabtheilungen zersplittert, wodurch die Kinder nur zum Memoriren angehalten in der gehörigen Auffaßung behindert werden. So werden im II Hauptstücke § 1. zehn, bei der ersten Declination zwölf, von dem Zeitworte 4, 7, 9 u. d. m. solcher Abtheilungen angeführt.

Das System, nach welchem der Verfaßer die Declinationen der Hauptwörter behandelt, ist verworren. Er nahm nicht Rücksicht auf die eigentliche Geschlechts-Termination, die in den slavischen Sprachen bei den Hauptwörtern und verkürzten Beiwörtern von großer Wichtigkeit ist; sondern hat die Anomalia unter die allgemeinen Regeln subsumirt und sie wie regelmäßige behandelt.

Gleich bei der ersten Declination findet dieses Bewandtniß statt, indem daselbst die Anomalia des männlichen Geschlechtes mit dem Ausgange о und є jenen(,) die auf ъ (den eigentlichen männlichen Ausgang) sich endigen, gleichgesetzt werden. Zu dieser Declination sind auch die sächlichen Hauptwörter mit dem Ausgange о und е genommen.

Den Kindern wird schwer, bei solcher Vermengung der Ausgänge zu erkennen, welche Termination das männliche und welche das sächliche Geschlecht anzeigt. Schlüßlich hat der Verfaßer in der Anmerkung zu dieser Declination die Hauptwörter братъ und господь nur in der einfachen Zahl genommen, den Plural aber läßt er nach dem Muster der 3-t Declination, welche erst später den Kindern beigebracht wird, abändern. Es ist pädagogischer, wenn man diese

Hauptwörter in die Ausnahme setzt und sie abgesondert bei der ersten Declination nach einem eigenen Muster behandelt.

Zur zweiten Declination hat der Verfaßer jene Hauptwörter des männlichen und weiblichen Geschlechtes genommen, welche: a) im Genitiv der einfachen, und im Nominativ der vielfachen Zahl auf ы ausgehen, und jene mit dem Ausgange я, welche im Genitiv sing. und im Nominativ plur. auf и oder ѣ ausgehen, so auch jene des sächlichen Geschlechtes mit dem Ausgange а und я(,) welche im Genit. sing. den Zuwachs те und im Nomin. plur. та erhalten. Aus diesem ist klar, wie wenig diese Hauptwörter, besonders die Neutra mit den Masculinis und Femininis in ihrer Abänderung übereinstimmen, daß man sie in eine Declination zusammenstelle. Diese Bemerkung läßt sich auch auf zwei folgende Declinationen anwenden. Die Verworrenheit dieses Declinationssystems der Hauptwörter fließt daraus, indem der Verfaßer nicht begriff, daß die eigentlichen Terminationen des Geschlechtes ъ, ь, й der männlichen, а, я und ія der weiblichen, о, е und іє der sächlichen Hauptwörter seyen. Diese Ausgänge sind das sicherste Kriterium, um das Geschlecht eines Hauptwortes anzugeben. Freilich sind bei allen diesen Ausgängen manche Abweichungen, welche entweder in die Ausnahme genommen oder nach besonderer Declination und besonderem Muster abgeändert werden können; allein man hat dabei den Vortheil, daß man, wie aus dem Vorhergehenden zu ersehen ist, die Kinder nie in Verlegenheit führt, richtig anzugeben, zu welcher Declination ein Hauptwort gehöre und weßen Geschlechtes es sey?

In der Lehre von dem Zeitworte, ging der Verfaßer bei der Bildung der Zeiten von einem falschen Grundsatze aus. Als Hauptzeit, von welcher andere gebildet werden, nahm er den Infinitiv an, und bildet bei der ersten Conjugation die erste Person praesentis durch die Verwandlung des Infinitivausganges ати, яти(,) овати, евати, оти, ѣти, ути, ити, und ыти in den Ausgang der ersten Person singul. аю, ю, ую, юю, ѣю, und ью. Bei der zweiten aber durch die Verwandlung des Infinitivausganges, ати, зти, сти, чи(,) рсти, нути in den Ausgang der ersten Person praesentis у, жу, шу, зу, ду, ку u. d. m. Diese vom Verfaßer angeführte Verwandlung ganzer Sylben in Sylben findet nie in der ruthenischen Sprache statt. Dabei ist dieser Fehler begangen worden, daß es nicht auf das Thema der Zeitwörter, von welchem alle Zeiten, selbst der Infinitiv gebildet werden, gesehen wurde. Nimmt man z. B. den Inf. класти und bildet man unmittelbar von demselben die erste Person praesentis sing.(,) so wird man die ganze Sylbe сти in ду verwandeln müßen, was der Verfaßer wirklich zur Regel aufgestellt hat. Dasselbe wird man thun müßen auch mit andern Infinitivausgängen nur mit Berücksichtigung ihrer Eingenthümlichkeit. Wenn man aber auch das Thema sieht, so fällt die ganze Schwierigkeit bei Bildung aller Zeiten und Arten hinweg. Z. B. von dem Inf. класти ist das Thema клад, aus welchem er durch die Hinzufügung der Sylbe ти und durch die Verwandlung des Mitl. д in с gebildet wird (кладти = класти). Von diesem Inf. laßen sich auf keine Weise andere Zeiten bilden, sondern man muß wieder zum Thema

клад zurückkehren, so z. B. fügt man den Ausgang der 1-t, 2-t Person praes. hinzu, so erhält man das praesens, кладу — ешь, еть u. s. w. Der Verfaßer hat ferner auch die Bildung perfecti falsch aufgestellt. Er behauptet, daß der ganze Infinitivausgang ти in въ (лъ) dann in ла(,) ло verwandelt wird. Das Perfectum aber wird nach der Wegwerfung des Infinitivausganges ти von dem Thema durch die Hinzufügung des л mit der Geschlechtstermination ъ, а und о gebildet.

Das Participium praes. der thätigen Form bildet der Verfaßer von der ersten Person praes. sing. der thätigen Form durch die Hinzufügung des Partizipialausganges чій — чая — чое. Diese bei der ersten Conjugation aufgestellte Regel wird auch auf die 2-te ausgedehnt. Zwar bewährt sie sich bei der ersten Conjugation, welche die 3-te Person plur. praes. act. den Selbstlaut у oder ю hat, allein bei der 2-ten, in welcher die Zeitwörter nach des Verfaßers Elaborate den Vokal а oder я haben, ist sie nicht anwendbar, denn sonst müßte das zum Muster angeführte Verbum сплю, мочу in Part. praes. сплющій — ая — ое(,) могущій — ая — ое haben — was der Verfaßer selbst durch das richtige Conjugiren obbenannter Zeitwörter wiederlegt, indem er die participia спящій — ая — ое, мочащій — ая — ое anführt. Daraus ist ersichtlich, daß es grundsätzlich sey, das Part. praes. von der 3-ten Person plur. derselben Zeit zu bilden.

In der Einleitung ist die Difinition der Grammatik weggelaßen, welche füglich nicht ausbleiben dürfte. Die ersten drey Paragraphe enthalten eine kurz zusammengefaßte Eintheilung der Laute. § 4 enthält die Erweichung der Consonanten. Die in diesem § angeführten Fälle bewähren sich in der Sprache — sie sind kurz und faßlich dargestellt, nur wäre noch hinzuzusetzen, daß der Halblaut ь auch in der Mitte des Wortes z. B. коньми, косонь(ка)ми gebraucht wird.

Im §. 5 wird die abweichende Aussprache der Laute behandelt; hier ist dieses zu bemerken, daß der Selbstlaut nach den Zischenlauten nicht wie и(,) sondern wie е ausgesprochen wird. Die Regel, daß die Wörter, welche im Gen. und den folgenden casibus ѣ behalten, auch im Nom. mit ѣ zu schreiben sind, ist irrig und überflüßig, weil sie schon ihrer Aussprache nach das ѣ überall behalten sollen, so bewährt sich diese Regel nicht in den Exempeln крадѣжь und колодѣзь.

Ebenso ist diese Anmerkung irrig, daß jene Beiwörter durch ѣ zu schreiben sind, die von den Hauptwörtern abgeleitet werden, welche durch ein е, das nach der Aussprache wie ѣ klingt, abgeleitet werden. Uibrigens bewährt sich die angeführte Anmerkung auch nicht allgemein in der Aussprache.

§ 11. enthält die Lehre von der Betonung. Hier läßt sich nur dieses bemerken, daß der Verfaßer dieses anzuführen unterlaßen hat, daß manche Wörter durch die verschiedene Betonung auch andere Bedeutung erhalten, z. B. му́ка Leiden, мука́ Mehl.

Das II Hauptstück enthält die Lehre von den Redetheilen. Hier hat der Verfaßer im § 1. in der Anmerkung das Hauptwort воевода jenen Hauptwörtern beigezählt, welche theils des männlichen theils

des weiblichen Geschlechtes sind; es wird unter andern als Beispiel irrig angeführt, daß es gesagt werden kann: той und тая воевода, indem das citirte Hauptwort selbst der Bedeutung nach nur des männlichen Geschlechtes sey, obgleich es wie староста u. a. den weiblichen Ausgang hat.

Zur 4-ten Declination hat der Verfaßer die Hauptwörter des weiblichen Geschlechtes mit dem Ausgange ь und einige desselben Geschlechtes mit der letzten Sylbe ще, welche im Genit. sing. und im Nom. plur. auf и ausgehen, gezählt. Das erste Muster dieser Declination часть ist des weiblichen, allein das zweite головнще des sächlichen Geschlechtes, wie überhaupt alle Hauptwörter mit dem Ausgange e außer jenen, die eine Weibsperson bezeichnen, neutra sind. Es hat daher der Verfaßer sehr gefehlt, wenn er головище wie ein weibliches Hauptwort declinirt und seinen Fehler als Muster anführt. Головище hat im Genit. головища nicht головищи, im Dat. головищу nicht головищи, im Instrum. головищемъ nicht головищею, im Nom. plur. головища nicht головищи.

Im § 2 des II Hauptstückes ist die Lehre von dem Beiworte gehörig entwickelt. Bei den Zahlwörtern, welche im § 2 behandelt werden, wäre wünschenswerth auch die Buchstabenzahl anzuführen. Die Deklination des Zahlwortes сорокъ, тысячь, міліонъ und der zusammengesetzten Zahlwörter триста, чотыриста fehlt gänzlich. Es war die Sache des Verfaßers wenigstens die Regel anzugeben, wie diese Zahlwörter abgeändert werden sollen.

Die Lehre von den Nebenwörtern enthält § 4. Hier fehlen noch die von dem Mittelworte praesentis der leidenden Form abgeleiteten Nebenwörter z. B. сидьма, сторчма u. d. m.

Im § 5. ist die Lehre von dem Fürworte gehörig und dem Sprachgeiste gemäß dargestellt worden.

Im § 6. Von den Zeitwörtern wird bei der Eintheilung derselben das Wort видъ Form dem Worte гатунокъ Gattung gleichgesetzt. Aus dem wörtlichen Uibersetzen dieser Wörter ins Deutsche ist ersichtlich, daß sie ihrer Bedeutung nach verschieden sind.

In demselben § sub B) scheint der Verfaßer im Gebrauche поединчое число gegen den eigentlichen Ausdruck число единственное sich verstossen zu haben. Ferner sub Г) wird im 3-ten Stücke времений unrichtig als Genitiv plur. gebraucht, — der Genit. plur. von время wird временъ.

Uibrigens wird zum Vortheile des Verfaßers dieses bemerkt, daß im ganzen Elaborate die Darstellungsweise kurz und verständlich sey. Der Styl ist sprachrichtig und bindig, die Orthographie entspricht bis auf angeführte Unrichtigkeiten den Forderungen des Programmes.

J. Guszalewicz prov. Lehr. der ruth. Spr. am k. k. Ob. G. bey den Dom.

31. Гушалевичева оцінка конкурсового виробу Ів. Жуківського.

Bemerkungen
über das Preiselaborat der ruthenischen Grammatik
vom ehrewürdigen Herrn Żukowski.

In der Vorrede rechtfertiget sich der Verfaßer wegen Annahme einer neuen grammat. Terminologie, die in einem Lehrbuche, welches für den öffentlichen Unterricht bestimmt ist, schon aus dem Grunde nicht zu billigen wäre, weil sie unverständlich und nicht etymologisch ist; so z. B. самозвукъ soll nach der Annahme des Verfaßers den Selbstlaut bezeichnen, da es etymologisch Selbstklang bedeutet, — so auch созвукъ heißt Mitklang nicht Mitlaut — имя der Name nicht Substantiv — слово часовое heißt nicht Verbum sondern Stundenwort — und auch andere sind fast alle in demselben Sinne creirt. Daher ist es beßer die bis jetzt üblichen von allen Grammatikern gebrauchten terminologischen Ausdrücke beizubehalten, als neue eigenmächtig zu schaffen. Der Verfaßer führt als einen wichtigen Grund an, daß er die alten üblichen technischen Ausdrücke deßwegen nicht annahm, weil sie ihm zu altslavisch und russisch klingen. Diese Behauptung fällt aber ganz weg, sobald man bedenkt, daß sie schon zwischen dem X und XI Jahrhunderte in Uibersetzung der Grammatik Joannis Damasceni und in allen nachfolgenden Abschriften und Abdrücken dieses Werkes einzig und allein von den Ruthenen gebraucht waren. Zum Beweise deßen dienen auch die ältesten ruthenischen Grammatiken, wie die vom Лаврентій Зизаній (Wilna 1596)(,)vom Meletij Smotryski (in Jewie 1619)(,) welche wieder unverändert behielten. Auch kann der Verfaßer nicht in Abrede stellen, daß die von ihm für unverständlich gehaltene Terminologie sogar von den Schülern der ehemahligen griechisch-slavischen Schule, welche bei dem Lemberger Stauropigian-Institute bestand, in der von ihnen in ruthenischer und griechischer Sprache verfaßten Grammatik (Lemberg 1595 (sic)) gebraucht war. Es wird nicht geleugnet, daß später die Russen und andere Slaven dieselben technischen Ausdrücke zu gebrauchen anfingen, indem sie (wie der Verfaßer selbst wirklich behauptet) aus dem lateinischen übersetzt oder demselben nachgebildet fanden; demnach soll noch diese Bemerkung nicht außer Acht gelaßen werden, das auch die deutschen Sprachbücher die lat. Ausdrücke Substantiv, Adjectiv, Verbum(,) ja sogar Interjection behalten, weil man wohl einsieht, daß die lateinische Technika vollkommen ausgebildet sind. Es wäre daher unpädagogisch den Kindern die Möglichkeit zu nehmen die lat. Terminologie sich in ihrer Muttersprache eigen zu machen und sich für das Studium der lateinischen vorzubereiten, ja es wäre sogar eine schwere Versündigung an der Sprache, wenn man die ganz paßenden schon seit uralter Zeit von den besten Grammatikern angenommenen und auf der klaßischen Sprache ausgebildeten technischen Ausdrücke durch neue unetymologische und unverständliche Terminologie ersetzen würde. — Es ist kein Vorzug (wie der Verfaßer behauptet) des Elaborats, sondern vielmehr eine Veranlaßung zu vielen zwecklosen literarischen Diskußionen.

Was das Elaborat selbst betrifft, so haben sich folgende Bemerkungen herausgestellt:

I. Die Definitionen, Regeln und Ansichten sind an vielen Stellen unrichtig und falsch, oder unbestimmt und dunkel. So wird S. 2 gesagt, daß alle Slaven das cyrillische Alphabet in ihrer Schrift gebrauchten. Es ist eine Zumuthung, die keinen historischen Grund hat. Im § 12. S 7 ist die Regel von dem Gebrauche ъ und ь für das Kind unverständlich; es wird auch in demselben § behauptet, daß ъ im Schreibgebrauche weggelaßen werden kann, was eine neue in der ruthenischen Rechtschreibung vorkommende Erscheinung wäre.

Eben so kommt im § 16. S. 8 wieder eine ganz neue, ausschlüßlich vom Verfaßer aufgestellte Behandlung der halbweichen Konsonanten; unter diesen befinden sich auch л, н, р, бл, пл, фл, мл. Solche Eintheilung bewährt sich nie in der Sprache und fällt dem Kinde schwer zum Erlernen. Höchstens könnte eine solche Hypothese in einer sprachlichen Abhandlung vorkommen, aber schwerlich eine Kritik aushalten.

Aus dem § 19. S. 9 ist nicht ersichtlich, warum л und н nach den Lippenlauten eingeschoben werden.

Im § 26. S. 11 ist die Theorie vom Gebrauche des i einseitig und unvollständig; es ist daselbst das einzige Wort міръ die Welt, welches das i annimmt, weggelaßen. Die Ansicht aber, daß die fremden Wörter z. B. министеръ, магистратъ mit i geschrieben werden, ist falsch, denn nach der besten Rechtschreibung werden die fremden Wörter mit и geschrieben.

Noch unvollständiger ist die Theorie im § 32. S. 13 vom Gebrauche der Selbstlaute и und ы. Der Verfaßer sagt apodictisch, daß man beim Gebrache dieser Vokalen auf das polnische und großrussische Sprachdialekt Rücksicht nehme, bedenkt aber nicht, daß die Schulkinder, für welche dieses Schulbuch bestimmt werden soll, weder des ersten noch des zweyten Dialektes kundig sind. Auch kann diese Ansicht nicht gebilligt werden, daß der Halblaut й vom Verfaßer den Mitlauten beigezählt erscheint.

Im § 66. S. 31 ist die Definition des Subst. zu weit; es heißt: Имя або имя существительное есть слово, котрымъ що существующого назы(и)ваемо. — Man könnte also unter diese Definition auch das Adjectiv und Pronomen leicht subsumiren.

Im § 69. S. 34 ist die Eintheilung der Hauptwörter in одиночныи (vereinsammte) zu gewagt, es wäre beßer, wenn solche Unterabtheilung nicht vorkäme; denn dieselben Hauptwörter werden einmahl родовыи dann одиночныи benannt; — dadurch wird das Kind nur in Verlegenheit geführt, wohl aber keinen sprachlichen Nutzen daraus schöpfen.

Im § 69. S. 35 ist die Mittheilung des Begriffes von den Sammelnamen verwickelt und irrig.

§ 70. S. 35 ist unklar; es heißt: Von den Namen werden andere Namen gebildet; man kann daraus nicht entnehmen(,) von welchen

Namen diese Ableitung geschieht; zwar führt der Verfaßer bald in demselben § an, daß die weiblichen Hauptwörter von den auf einen Konsonant ausgehenden männlichen Hauptwörtern, die eine Person bezeichnen(,) durch die Hinzufügung des Endlautes а, ка, иха, оха, иня und bei jenen, die ein Thier bezeichnen(,) durch die Hinzufügung des Ausganges иця gebildet werden; allein diese Regel kann nicht als allgemein geltende zugelaßen werden, denn sonst müßte братова von братъ, вуйна von вуйко, стрыйна von стрый(,) dann императрица von императоръ, царица von царь als ausgenommen betrachtet, oder in einem besonderen §. behandelt werden.

S. 36. § 71. enthält unter anderen die Regel, daß durch die Hinzufügung der Sylbe ko zu den auf einen Konsonanten ausgehenden Hauptwörtern die augmentativa abgeleitet werden. Diese Regel ließe sich mehr auf die diminutiva anwenden z. B. Иванъ — Иванко — Гринько — Федько.

Im § 76. S. 38. ist die Mittheilung des Begriffes vom Geschlechte der Hauptwörter zu trivial und für das Kinderalter nicht paßend. Ferner ist die Lehre vom Geschlechte der Hauptwörter unklar und unbestimmt, so daß das Kind außer Stand gesetzt wird, mit aller Sicherheit dasselbe zu bestimmen.

§ 86. S. 41. sagt der Verfaßer мающіи въ другом падежи о одинъ складъ больше нежь въ первомъ, суть нѣякого полу н. пр. племя, племени. Nach dieser Regel könnte man auch die Hauptwörter des männlichen Geschlechtes sächlich nennen, denn sie erhalten auch im Genit. sing. eine Sylbe mehr z. B. человѣкъ, человѣка(,) столъ — стола u. s. w. So ist auch in dem § 108. S. 54. die ganze Behauptung, daß die Hauptwörter des sächlichen Geschlechtes mit dem Ausgange e im Genitiv plur. ь haben, irrig und falsch; denn viele haben auch ъ und ей z. B. море — морей nicht морь(,) яйце — яйецъ, сердце — сердецъ.

Im § 110. S. 54 will der Verfaßer die sächlichen Hauptwörter mit dem Ausgange ье in einem besonderen § behandelt wißen, und unterscheidet sie von jenen, die auf іе ausgehen. Im Gegentheile diese beiden Ausgänge sind eins und dasselbe, so sagt man званіе und званье, спасеніе und спасенье.

Im § 129. St. 64 wird grundfalsch behauptet, daß три чверти Dualis sey — es ist die echte vielfache Zahl, eben so auch чотыри колѣсци. Книжци ist kein Dual, sondern der altslavische Plural. Endlich ist auch diese Behauptung nicht zu billigen, daß die Hauptwörter око, ухо und плече nur in der Zweyzahl u. zwar in allen Endungen gebraucht werden; denn selbst das vom Verfaßer angeführte Beispiel mit Ausnahme des Instrumental spricht ganz gegen diese Behauptung.

Im § 193 wird die Declination der persönlichen Fürwörter aufgestellt — es wird der Genitiv sing. von я auch мя, von ты — тя unrichtig gesetzt; denn мя und тя ist der echte verkürzte Accusativ der obbenannten Fürwörter.

In der Bildung der Zeiten in den §§ 231—238 hat der Verfaßer dieselbe Verfahrungsart, wie der Verfaßer des anderen Preiselaborats H. Haninczak — angenommen. Als Hauptzeit(,) von welcher alle anderen gebildet werden, nimmt er den Infinitiv an, und verwandelt den Infinitivausgang in die Ausgänge anderer Zeiten. Diese Verfahrungsart ist in ihrem Grundsatze haltlos in den Bemerkungen des anderen Preiselaborats bewiesen worden.

II. Abgesehen davon, daß die ganze grammat. Terminologie nicht recht aufgefaßt erscheint, sind auch einige Wörter entweder unrichtig gebraucht oder unrichtig verstanden worden, wodurch augenscheinlich sich ein ganz anderer Sinn der Regeln herausstellt. Zum Belege deßen wird Folgendes angeführt:

Bald auf der 1 ten Seite in der Definition der Grammatik gebraucht der Verfaßer unrichtig das Wort право in der Bedeutung regelmäßig; denn es heißt theils das Recht, theils adverbialiter rechts — richtiger wäre правильно regelmäßig von правило Regel, Norm, was auch der Verfaßer selbst bestättigt, indem er правило zur Bezeichnung des Wortes Regel gebraucht.

§ 6. S. 5. сплывающія statt слитыя falsch(,) denn es würde herabfließende nicht zusammenfließende heißen. § 9. S. 6 начинье identisch mit орудіе in der Bedeutung Werkzeug, начинье bedeutet aber das Geschirr. § 62. S. 27. значокъ дѣлящій wird grundfalsch Beistrich genannt; wörtlich bedeutet es das trennende Zeichen. § 67. S. 32. wird оттягнути in der Bedeutung abstrahiren statt отвлечи gebraucht(,) оттягнути aber heißt abziehen — hiemit оттягненіи abgezogene nicht abstracte — чинность ist der ruthenische Sprache fremd, eigentlich bedeutet es дѣйствіе. § 67. statt латво leicht beßer легко. Die als Exempel angeführten triviellen Ausdrücke wären wegzulaßen. S. 112. § 216. statt всполни глаголы ist richtiger общіи, statt доконани und недоконани — совершеннаго u. несовершеннаго вида gebrauchen. S. 119. § 227. часъ теперѣшный heißt die jetzige Stunde — die gegenwärtige Zeit heißt время настоящое. S. 136. § 246. wird смыслъ сносящій in der Bedeutung leidende Form gebraucht, was eigentlich in der ruthenischen Sprache: zusammentragender Sinn oder in einer anderen Bedeutung ertragender Sinn heißt. Leidende Form heißt видъ страдательный; thätige Form видъ дѣйствительний. — § 249. statt разовое вспомагательное слово ist однократный вспомагательный глаголъ zu gebrauchen. S. 141. § 253. sub d ist die Bedeutung der Wörter видъ часу теперѣшного unklar; wörtlich soll es Form der jetzigen Zeit heißen.

III. Hinsichtlich der Behandlung des Stoffes kann nicht gesagt werden, daß der Verfaßer seine Aufgabe glücklich gelöset hat. Er verfolgte zwar die im Programme vorgezeichnete Bahn, aber er hob zu oft einiges hervor, was für das Kinderalter entweder nicht begreiflich oder vom geringen sprachlichen Nutzen oder durch die Versündigung an der natürlichen Logik ganz verworren und unsystematisch ist.

So z. B. die Anmerkung zum § 6. S. 5. konnte in einer Grammatik für Kinder wegbleiben. Die Lehre von der Betonung wird an zwei Orten behandelt, einmall in dem §§ 55—59. S. 22 bald nach der

Lautlehre, dann nach der Declination der Hauptwörter in den §§ 131—135. inclusive S. 68. In dem verlautbarten Programme wird aber ausdrücklich die Behandlung dieser Lehre nach der Lautlehre gefordert. Es hat zwar den Anschein, daß der Verfaßer die §. §. nach der Declination ausschlüßig den Substantivis bestimmt hat, allein auch in den nach der Lautlehre angeführten §. §. ist die Betonung größtentheils auf Substantiva beschränkt. Es wäre pädagogischer, wenn man diese Lehre in der ruthenischen Sprachlehre an einer Stelle behandeln würde.

Mehr unzweckmäßig ist die Eintheilung der Hauptwörter in 3 Declinationen. Der Verfaßer stellt im § 93. S. 45. folgende Regel auf: Первымъ способомъ складяютъ ся всѣ имена мужеского(,) женского и нѣякого полу, маючіи въ мовѣ остатный созвукъ твердый, н. пр. кутасъ, тато, сукмана, слово. Wörtlich heißt es: Nach der ersten Weise (denn способъ heißt Weise) werden abgeärdnet alle Namen (Hauptwörter) des männlichen, weiblichen und sächlichen Geschlechtes, welche in der Sprache einen letzten harten Mitlaut haben. Wenn der Verfaßer in seiner Terminologie bei dieser Regel konsequent bleibt, so stellt sich ein offenbarer Widerspruch; denn selbst die angeführten Beispiele wie тато, сукмана und слово gehen nicht auf einen harten Mitlaut, sondern im Gegentheil auf einen Selbstlaut aus.

In dem folgenden § 94. S. 46. wird diese grammatische Unkonsequenz weiter fortgesetzt. Es heißt: Другимъ способомъ складяются также имена мужеского(,) женьского и нѣякого полу, маючи въ мовѣ остатный созвукъ мягкій, примягкій або цъ. — Nach der zweiten Weise werden auch die Hauptwörter des männlichen, weiblichen und sächlichen Geschlechtes abgeändert, welche in der Sprache auf den letzten weichen oder halbweichen Mitlaut oder auf ц ausgehen z. B. дышель, куля, казанье, паничь. — Da auch bei dieser Regel die Beispiele куля, казанье, душа, поле, лице angeführt werden, die auf einen Selbstlaut ausgehen, so stellt sich auch da ein offenbarer Widerspruch.

§ 95. lautet: Третымъ способомъ складяются только имена женьского и мужеского полу, маючіи въ другомъ падежи о оденъ складъ больше. — Nach der dritten Weise werden nur die Hauptwörter des weiblichen und männlichen Geschlechtes abgeändert, welche in der zweyten Endung eine Sylbe mehr erhalten. Die citirte Regel hat diese Eigenschaft, daß sie auch auf zwei vorhergehende vom Verfaßer festgesetzte Declinationen ausgedehet werden kann. Als Beispiele sind кость genit. кости, гость гостя, конь, грошъ. Es ist wahr, daß die angeführten Hauptwörter im Genit. eine Sylbe mehr erhalten, aber dasselbe gilt auch von den Hauptwörtern учитель, мужъ u. s. w. von denen das erste als Muster der ersten Declination angeführt wird; die letzten aber vom Verfaßer selbst der 2-t Declination beigezählt werden. Dieser neu angestellte Versuch ist, wie jeder sprachkundige einsieht, unrichtig. Nach der fleißigen Kombination aller vom Verfaßer angestellten Regel(n) für die Declinationen der Hauptwörter nach ihrem Genus und ihrer Termination,

kommt man nothwendig zu dem Resultate, daß die ganze Behandlung derselben unbestimmt, unklar und unsystematisch sey.

Glücklicher war der Verfaßer in der Behandlung der Beiwörter, Nebenwörter und Zahlwörter.

IV. Es wird noch dieses bemerkt, daß der Verfaßer in seinem Elaborate sich auf die Localisma beschränkend, den Geist der ruthenischen Sprache nicht allseitig auffaßte, wovon fast jede Seite seines Elaborates den sprechendsten Beweis liefert. — S. 1. доходженье ist Localismus — allgemein wird изслѣдованіе gebraucht. S. 3. § 3. назвы statt названія. S. 7. § 13. чути wird an gewißen Orten in der Bedeutung слышати hören gebraucht, eigentlich чути heißt fühlen. S. 20. § 5. складающіися statt составленныи. S. 22. притискъ — гласоудареніе. S. 22. § 57. неприемно statt непріятно. S. 25. § 60. кобы statt еслибы. S. 27. § 63. мешкающіи statt обитающіи — выставляемо statt изображаемъ — мусятъ быти statt должны быти. S. 30. § 63. справивъ statt произвелъ. S. 32 § 67. u. d. m. Dabey muß auch dieses bemerkt werden, daß des Verfaßers Orthographie den im Programme gestellten Forderungen zuwider sey.

Schlüßlich hat sich zum Vortheile des Verfaßers herausgestellt, daß die ganze Lehre von der Syntax nach der Forderung des Programmes ausgearbeitet sey.

J. Guszalewicz, Prov. Lehrer der ruth. Spr. am k. k. Ob. G. bey den Domini.

32. **Комісія для укладання українських шкільних підручників предкладає консисторії конкурсові вироби з їх оцінками.**

Hochwürdigstes Lemberger gkth Metropolitan Consistorium!

Die b. m. von den Hochwürdigen Metropolitan Consistorium zu den Zhlen 1573, 1587 ex aō 1851 dann 161 und 303 ex 1852 der zur Verfassung der ruthenischen Volksbücher ernannten Commission zur Würdigung (der) mitgetheilten Preis-Elaborate einer ruthenis. Grammatik

des Universitäts Professors Jakob Głowacki —

des provisorischen Professors der ruthenischen Sprache am akademischen Obergymnasium in Lemberg Johann Zukowski und

des Jabłonkaer Pfarrers Joseph Haninczak, welche im Anschluße $^1/_3$ vorliegen, wurden von der benannten Commission dem Commissions Mitgliede und Professor der ruthenischen Sprache an dem Lemberger Obergymnasium bei den Dominikanern Johann Guszalewicz zur Zensurirung übergeben.

Der Professor Guszalewicz hat die fräglichen Preiss Elaborate einer strengen Prüfung unterzogen, eine vollständige Zensurirung derselben mit seltenen Fleiße-Gründlichkeit und allseitiger Würdigung durchgeführt, und seine Beobachtungen während der Kommissions-Sitzungen am 26-t und 29-t Jänner — dann 4-t und 19-t Februar und 5 t März l. J. vorgetragen.

Diese über die einzelnen Preis-Elaborate angestellten Bemerkungen folgen im weitern Anschluße $^2/_3$ zur Einsicht mit.

Das Preis-Elaborat des prov. Professors Zukowski enthält viele Neuerungen, manche grammatikalische Unrichtigkeiten, hie und da auch

Anstößigkeiten wie z. B. im § 76. vom Geschlechte(,) strotzt von Lokalismen und entspricht der im Programme gestellten Forderung hinsichtlich der Schreibart nicht.

Das Preiselaborat des Pfarrers Joseph Haninczak führt weder die Deklinazionen noch die Bildung der Zeiten glücklich durch, hat auch viele Unrichtigkeiten, und ist für ein Schulbuch schon deßwegen nicht passend, daß der Verfasser bei den einzelnen Regeln 7—8 ja bis 12 Subeintheilungen ansetzt, wodurch das Memoriren derselben den Kindern nicht blos erschwert, sondern fast unmöglich wird.

Der Universitäts Professor Jakob Głowacki hat die Aufgabe glücklich gelößt, und das von ihm gelieferte Elaborat wurde von der Commission nach einer sehr sorgfältigen allseitigen Prüfung als das allerbest gelungenste, dem vorgezeichneten Programme ganz angemessen und den gestellten Anforderungen vollkommen entsprechende einstimmig erklärt.

Diesem Gutachten der Commission ermangelt der Gefertigte nicht noch beizufügen, daß von den Preis-Bewerbern, weder der prov. Professor Zukowski noch der Pfarrer Haninczak sich auf dem literarischen Felde versucht haben; wo hingegen der Univesitäts Professor Głowacki, welcher bereits mehrere literarische Arbeiten, welche im Drucke erschienen sind, geliefert — auch eine höhere ruthenische Grammatik bereits verfaßt hat, welche Zeuge des Entwurfes der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich Seite 150 als Unterrichtsbuch vorgezeichnet und empfohlen wird.

Dieses liefert den Beweis, daß Głowacki eine gründliche Kenntniß der ruthenischen Sprache besitzt — somit auch im Stande ist eine gediegene Grammatik zu schreiben.

Lemberg am 20-t April 1852. Kuziemski Michael (Дальше його титули).

33. Консисторія пересилає конкурсові вироби краєвій шкільній управі.

Hochlöbliche k. k. Landesschulbehörde!

Die mit den hohen Erlaßen vom 11-ten und 16-ten Dezember 1851, Z. Z. 4624 und 4720, dann 8-ten und 19-ten Jänner und 11-ten Febr. l. J. Z. Z. 100(,) 364 und 788 zur Prüfung mitgetheilten Preis Elaborate einer ruthenischen Sprachlehre für die hierländigen Volksschulen des Universitäts Professors Jacob Głowacki, des provisorischen Professors der ruthenischen Sprache an dem akademischen Ober-Gymnasium in Lemberg Johann Żukowski, und des Jabłonker Pfarrers Joseph Haninczak, wurden vom Consistorium vorläufig der zur Verfaßung der ruthenischen Volksschulbücher bestehenden Kommission zur Beurtheilung und Würdigung zugestellt.

Die besagte Commission hat sich dieser Aufforderung gemäß, der Prüfung und Würdigung der mitgetheilten Preis-Elaborate unterzogen, über jedes Elaborat abgesonderte Bemerkungen verfaßt, und sich einstimmig dahin vereiniget, daß das von dem Universitätsprofessor Jacob Głowacki verfaßte Preis-Elaborat das bestgelungenste ist, und allen

in dem mit dem hohen Erlaße v. 17-ten August 1851. Z. 2379 St. hinausgegebenen Programme gestellten Anforderungen vollkommen entspricht.

In Erwägung dessen, daß diese Preis Elaborate von Fachmännern sehr sorgfältig geprüft und einer strengen Würdigung unterzogen waren, und nach eigener Uiberzeugung, vereiniget sich das Consistorium mit dem Gutachten der benannten Commission, und spricht sich dahin aus, daß unter den mitgetheilten Preis Elaboraten jedes des hierortigen Universitäts-Professors Jacob Głowacki das bestgelungenste ist, und in den hierländigen Volksschulen mit vollkommener Beruhigung und dem zu erwartenden besten Erfolge als Lehrbuch gebraucht werden kann.

Wie wohl aber dieses Preis-Elaborat unstreitig das bestgelungenste ist, kann das Consistorium dennoch auch den beiden andern Preis-Bewerbern die Anerkennung nicht versagen, welche in der kurzen Zeit, welche auf die Einsendung der Elaborate festgesetzt war, eine so schwierige Arbeit zu Stande brachten. Das Consistorium findet sich demnach veranlaßt bei Einer hohen k. k. Landesschulbehörde einzuschreiten, damit nach erfolgter Genehmigung des Preis Elaborates des Professors Głowacki, den beiden andern Mitbewerbern für deren Bereitwilligkeit nach ihren Kräften zur Beförderung des Volksschulunterrichtes beizutragen, die Anerkennung der hohen Regierung zu Theil werde.

Die mitgetheilten drei Preis-Elaborate sammt dem Gutachten der benannten Commission folgen im Anschluße mit. — Lemberg am 27. April 1852. J. Bochenski Weihbischof.

34. Намісництво поручає консисторії зробити уважними народніх учителів на граматику Головацького.

An N-o 5383

das hochwürdige gr. kath. Metrop. Konsistorium hier.

Die von der Matica halicka ruska herausgegebene ruthenische Sprachlehre von Hołowackyj Grammatika ruskoho jazika sostawlenna Jakowom Hołowackim, Lemberg 1849. Gedruckt im stauropigianischen Institute wurde vom hohen Unterrichts-Ministerium zum Lehrgebrauche an Untergymnasien und Unterrealschulen für zuläßig erklärt, vorausgesetzt, daß der Preis eines Exemplares auf 20 Kr. herabgesetzt wird. Wovon das hochwürdige Metrop. Konsistorium im Grunde Erlaßes des hohen Unterrichts Ministeriums vom 28. v. M. Z. 9399 bezüglich auf das Einschreiten vom 30. Mai d. J. Z. 865 mit dem Bemerken benachrichtigt wird, daß sich selbe zum Gebrauche an Volksschulen, nach dem Ausspruche des hohen Unterrichts Ministeriums nicht eigne, um Schülern als Lernbuch in die Hand gegeben zu werden, die Lehrer hingegen darauf aufmerksam zu machen seien.

Was den ruthenischen Sprachunterricht in Volksschulen betrifft, so soll derselbe über Anordnung des hohen Unterrichts Ministeriums in der Weise fortgeführt werden, wie dies im ruthenischen Ersten Sprach und Lesebuche angedeutet wird. Wenn dieses geschieht, so entfällt die

Nothwendigkeit einer abgesonderten ruthenischen Sprachlehre in den Händen der Schüler. Die Lehrer haben sich, um sich die weitere Entwickelung dieser Methode des sprachlehrlichen Unterrichts zu veranschaulichen mit den im deutschen zweiten Sprach- und Lesebuche vorkommenden Sprachübungen vertraut zu machen, worauf sie zu verweisen sind.

Das hochwürdige Metrop. Konsistorium wolle daher auch in dieser Beziehung die weitere Veranlaßung treffen.

Lemberg am 7. Juli 1854. Mosz.

35. **Міністерство просвіти жадає нової перерібки конкурсових еляборатів.**

Z. 56809. Hochwürdiges gr. kth. Metropolitan Consistorium Hier.

Das hohe Ministerium für Kultus und Unterricht hat mit dem Erlaße vom 31-t Oktober d. J. Z. 4710 über die mit Bericht der bestandenen Landesschulbehörde vom 5. Maj 1852 Z. 2453 vorgelegten Preiselaborate einer ruthenischen Sprachlehre für die zweiten Klassen an den hierländigen Volksschulen angeordnet, die gedachten Elaborate mit Rücksicht auf die jüngsten Modifikazionen in der ruthenischen Orthographie für Schulbücher einer neuen Ueberprüfung, wobei überhaupt der gegenwärtige Zustand des ruthenischen Unterrichts an den Volksschulen in Betracht zu ziehen ist, zu unterziehen.

Mit Beziehung auf den Bericht vom 27. April 1852 Z. 701, dessen Beilagen im Anschluße mitfolgen, wird das hochwürdige Konsistorium eingeladen, die Ueberprüfung der fräglichen Preiselaborate nach den Andeutungen des bezogenen h. Ministerial-Erlasses unterzüglich vorzunehmen und das Ergebniß anher vorzulegen.

Lemberg am 16. November 1860.

Miscellanea.

Лопушанський „Святовид“.

Др. Деметрикевич в своїй статї про камінні баби дав реєстрик досї звісних многоголових камінних фіґур на словяньскій

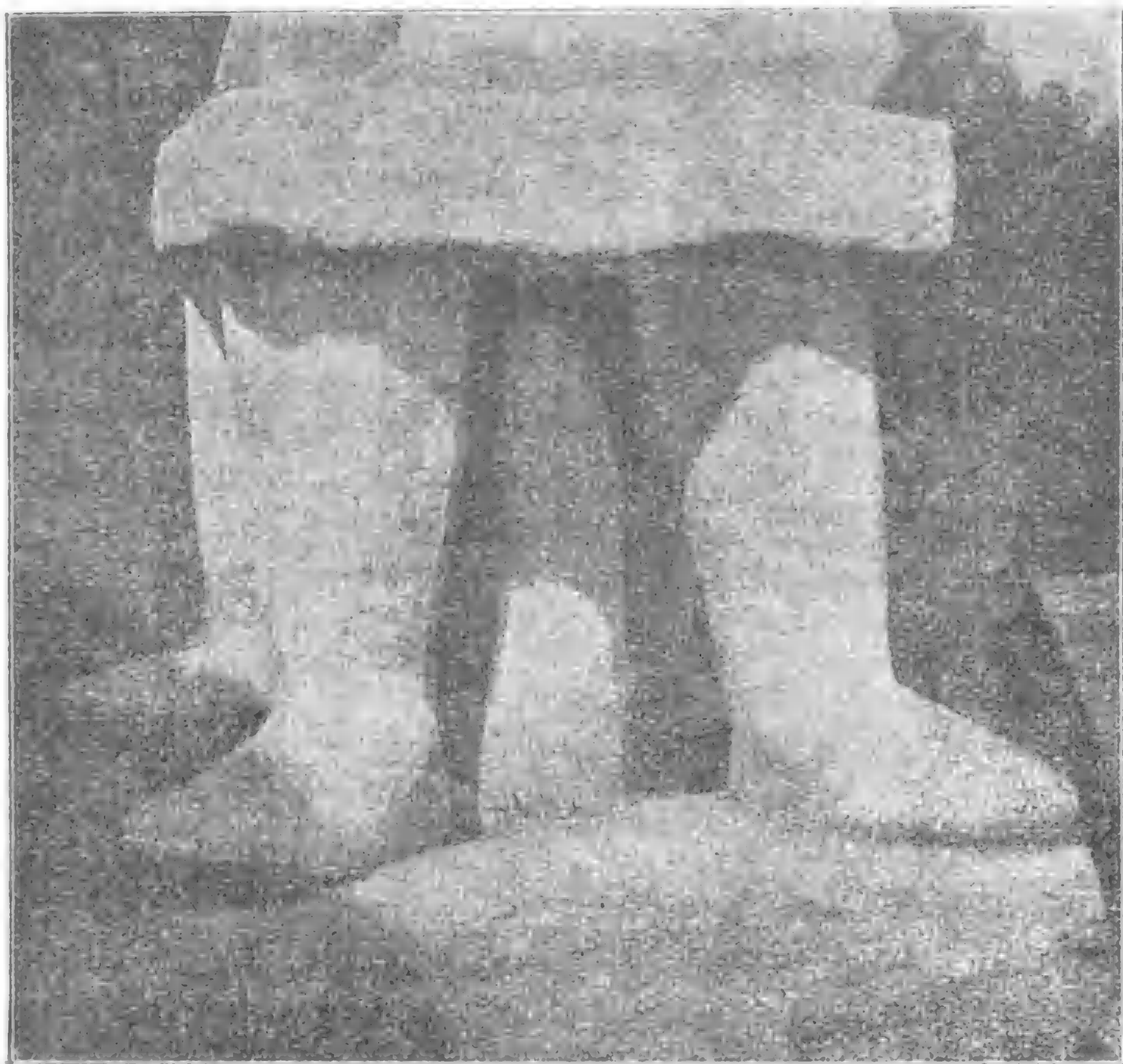

територіі (Sprawozdania akad. umiejętności, 1910, VII). В сїм реєстрику нема фіґури з Лопушної під Рогатином. Наш співробітник д. Вадим Щербаківський, відфотоґрафувавши підчас своєї останньої екскурсії сю фіґуру, звертає на неї увагу

дослїдників. На місцї йому оповіджено, що лїт 50—60 тому піп з Липицї велїв розбити виловлену в ріцї Липицї статую Святовида, котра мала чотири лиця і 4 ноги; але розбивши голови і тулуб велїв на ногах поставити хрест, в знак побіди христової віри над поганством. Сї ноги і тепер стоять в селї і на них хрест каманий. *Ред.*

Один із буковинських духовних antiquae educationis.

Між нашим народом ходить багато оповідань, переважно гумористично-сатиричних, в яких висміваєть ся неукість духовних, виявлювана в ріжних обставинах житя, а в першій мірі в духовних функціях, в яких духовні, як спеціялїсти, повинні імпонувати своїм фаховим знанем простому народови, а не давати ся поучувати. Всїх тих оповідань не буду тут розбирати, бо се переходило би рамки малої замітки, але вкажу бодай кілька таких характеристичнїйших оповідань, надрукованих у моїй збірцї „Галицько-руських анекдотів“[1]), виданих 1899 р.

Під ч. 267 оповідаєть ся, як молодого духовного, що ще не вміє відправляти, поучує старший; молодий не похопившись перекручує слова, з чого виходить комічна ситуація („пять людéй пять тúсяч хлїба зї́ли і ще голоднї́ би́ли).

Під ч. 271 оповідаєть ся, що „за дáвних чис ни сидї́ли ксьондзú в покóях в вили́ких, так як нинї, áле сиді́в в малї хати́нї так, як кáждий хлоп, а попадé ходúла в фóтї так, як кáжда хлóпка“. Очевидно, що й освітою не виріжнювали ся такі духовні багато від свого окруженя.

Під ч. 273 оповідаєть ся про духовного, що „дуже не любив казанє говорити“, бо очевидно не вмів і про те, як він викручував ся від проповідий перед своїми парафіянами.

Під ч. 274 оповідаєть ся про духовного, що не міг знайти тексту євангелія, яке припадало на той день. „Вихóдит на євангéлиє, починáє читáти, áле нич більши ни говорит, лиш: ричé, ричé... Али дєкóви навкýчило сє вже чикáти дальше, питає ксьóндза: Що єї́омосьць ричé? — А він кáжи дєкóви: Пес твою́ мáму волочé. — А дєк тогдú сьпіває: Слáва тебі Ґóсподи!“ Дальше приказує той самий духовний парафіянам пере-

[1]) Пор. Етноґр. Збірник, т. VI.

нести церкву „в таке́ місци, аби ніхто́ не заходи́в“ (бо перше стояла вона при дорозї) і не міг його „обсуджувати“.

Під ч. 275 оповідаєть ся, як дідич і єзуїт кпили собі з невченого попа і як він відплатив ся, зложивши їм простакуватий двостих.

Під ч. 279 оповідаєть ся, як простакуватий духовний відучував парафіян від простакуватости.

Під ч. 295 оповідаєть ся про такого духовного, що стратив рахубу днїв і не знав, коли припадає неділя; тому попросив свого наймита, щоби обчислив її. „Прихо́дит Юрко́ і ка́жи так: В понидїлок займи́в, а в вівто́рок загна́в, а в се́риду згуби́в, а в читве́р шука́в, а в пе́тницю найшо́в, а в субо́ту пригна́в. Ка́жи: Так, то за́втра нидїлє“.

Під ч. 297 оповідаєть ся, як у селї не було духовного і люди „вибира́ли з ми́жи се́би, аби́ котри́й був за кcьо́ндза. І жа́дин ни хтїв. Они́ пішли́ на горо́д тай взе́ли гарбу́з і тєгну́ли вздовш село́м за гарбузо́винє. Пе́рит котро́го ворітьми́ урве́ сє гарбу́з, то той ма́є бу́ти ксьо́ндзом. І урва́в сє пи́рид єдним шивце́м. Прийшли́ до не́го і ви́брали го на ксьо́ндза. А він ни знав чита́ти. А як йшов до це́ркви, то брав с собо́в за́місьть кни́шки ришито́. Як прийшо́в до це́ркви, то рахува́в в ришитї дїрки́ і так вітправе́в: Раз, два, три і так да́лї, аж до сто рахува́в. В три ро́ки з'їхав біскуп, а він зложи́в біскупови три со́тки і біскуп сказа́в: Шину́йти, люди, ксьо́ндза, до́брого ма́єте“.

Під ч. 298 вибирають так само попом коваля, а він рахуючи в решетї діри, співає: „Єдна́ дєра́, друга́-а́-а́ дєра́, трета́-а-а дєра́“, а дяк відповідає йому: „Так як бу́ло все́-е-е!“

Необізнаний з річею міг би подумати, що такі оповіданя се лише злобні видумки людий неприхильних до духовенства; а тимчасом вони оперті на реальних подіях із житя і таких неосвічених або малоосвічених духовних було в нас не мало, особливо в остатнім столїтю істнованя Польщі, яка офіціяльно відносила ся все ворожо до нашого духовенства і тримала умисно його на низькім уровени, щоб воно просвітившись, не вхопило проводу над простим народом. Те саме було також у Буковинї, що оставала під турецьким режімом. Рішучий зворот наступив тут аж по прилученю Галичини й Буковини до Австрії.

Я полишаю Галичину на боцї тому, що понизше подаю документ із Буковини і лише про неї тепер буду говорити.

Буковину прилучено до Австрії як окрему провінцію в маю 1775 р. В тім часї було на Буковинї дві православні епархії: одна сучавська, якої владика пробував у Яссах, а в Сучаві мав лише ґенерального вікарія, друга радовецька. В останнїй стояло духовенство висше і освітою і виповнюванем своїх обовязків, „тут мусїли всї священники уміти читати і писати і відповідно до свого стану заховувати ся“ [1]), про що дбав епархіяльний владика Херескул. В 1781 р. зрезиґнував ясський владика із юрісдікції над буковинськими громадами, що належали до нього, в заміну за громади радовецької епархії, що належали до Молдавії, і з Буковини утворено одну суцільну епархію, яку підчинено православному сербському митрополитови в Карлівцях. В 1782 р. відступив владика Херескул усї добра радовецької епархії цїсареви в заміну за визначене відповідної дотації. Із тих дібр і монастирських дібр, які позносив Йосиф II 1873 р., утворено окремий релїґійний фонд, що істнує до нинї і покриває не лише всї видатки на духовенство і дяків, але удержує школи, признає стипендії і т. и. При його помочи піднесло ся також духовенство зі своєї первістної примітивности.

При прилученю Буковини до Австрії в нїй так як би не було шкіл, з виїмком владичої в Радівцях і митрополичої в Сучаві та в кількох селах. „Але тоті школи ледви чи заслугують на імя шкіл. В них учили на церковних книгах читати, дещо писати, рахувати і співу церковного. Служили вони головно на те, аби сяк так достарчити кандидатів до стану духовного, а походили здаєть ся з часів князя Конст. Маврокордата, котрий наказав, аби не висвячувати таких людий на священників, що не вміють читати і писати. Найлїпша з них була ще здаєть ся монастирська школа в Путнї, а яка там була наука, про се довідуємо ся припадково із свідоцтва, виставленого 1-го квітня 1788 ігуменом сего монастиря Георгієви Балошескулови (пізнїйшому владицї буковинському), що він від свого 5-го до 12-го року учив ся там часослова, псалтирі, октоіха, молдавського і руського катехізму, писати листи по волоськи, співати після грецького напіву, граматики, землеписи після книжки Буфіє, переложеної владикою Амфілохієм, реторики, про схізму церковну із книги „Камень преткновенія“, листу архіеп. Евгенія, історії церковної від початків христіянства аж до 9-го віку і до синоду фльорентійського після Ев-

[1]) Др. С. Смаль-Стоцький, Буковинська Русь, ст. 64.

севія і инших істориків, наконець скороченої Плятонської теольоґії".[1]) Загал тодішнього буковинського духовенства знав одначе лише читати церковні книги; „писати не всї священики знали, хиба настоятелї, тай то пр. вікарій митрополита і ігумен монастиря в Св. Ілії, Макарій, не умів нї писати, нї читати".[2]) Не диво, що тодї трафляли ся такі сцени, яку бачив у Дорнї ґен. Енценберґ у серпни 1779 р.: протопопа казав закувати двох попів задля якось малої провини в зелїза і сам бив їх власноручно.[3])

Супроти того видало правительство 1786 р. „Anordnung zur Regulirung des Geistlichen, Kirchen- und Schulwesens in der Bukowina", в якім вставило навіть такий параґраф, що відносив ся до приватного житя духовенства: „Das Viehtreiben auf die Märkte und Messen, die Bestellung des Fuhrwesens in Person und jede Bemerkung mit knechtischer Verrichtung muss unterlassen und weder der Weinhandel selbst ausgeübt, noch ein Wirtshaus besucht werden".[4])

На підставі сього розпорядженя заведено також першу школу для духовенства, т. зв. Clerikalschule. Зразу була вона в Сучаві, а 1789 р. перенесено її до Черновець. До 1788 р. була вона лише одноклясова, а від жовтня т. р. триклясова. „Найбільша часть кандидатів вступила до тої школи уміючи лише читати, писати і уживати книг церковних, инші покінчили триклясову школу нормальну і знали проте всї 4 рахункові операції. Між усїма був лиш один (Іван Никифорович), що укінчив 2 клясї ґімназіяльні в Бучачи".[5]) В 1791 р. видало правительство розпорядженє, що кандидати до сеї школи мусять мати укінчену нормальну школу; від 1810 р. приймано до неї вже лиш укінчених ґімназистів. В 1818 р. правительство закрило сю школу, а на її місце постановило заснувати богословський заклад, який задля ріжних перешкод був отворений аж у вересни 1827 р. До нього приймано вже лише тих кандидатів, що укінчили ґімназію і тодїшню фільософію. В 1828 р. засновано також духовну семінарію. Епископом був тодї як раз той Балошескул, якого свідоцтво читали ми повисше, а якого документ надрукований знов дальше. Отсей богословський заклад устояв ся аж до 1875 р., в якім перемінено його в богословський факультет новооснованого унїверситету в Чернівцях.

---

[1]) Тамже, ст. 25—26. [2]) Тамже, ст. 27. [3]) Тамже ст. 69.
[4]) Тамже ст. 68. [5]) Тамже, ст. 70.

Хоч як бачимо австрійське правительство старало ся від разу про піднесенє загальної освіти духовенства, то ся зміна мусїла відбувати ся дуже поволи, коли ще в 1827 р. — отже роцї заснованя богословського закладу вже дїйсно як висшої школи — епископ суспендує пароха клїводиньского Івана Гнїдого за те, що він не уміє нї читати, нї відправляти духовних функцій. Зжалївшись одначе над ним, а властиво над його родиною, відкликує суспензію під умовою, що парох навчить ся усього того, чого не знає, а що мусить знати, та кладе йому в учителїв і доглядачів сотрудника, який вийшов уже очевидно з нової школи і мав висші студії, а навіть дяка, що очевидно також більше знав від свого пароха. Отсей документ подаю в цїлости, як характеристичний культурний образок із третьої десятки лїт XIX столїтя. Завважу при тім, що хоч тодї в школї панувала вже на Буковинї денаціоналїзацийна система (Буковину прилучено 1786 р. як осібний округ до Галичини, а її школи піддано під власть польської консисторії у Львові, яка зараз розпочала свої польонїзацийні загони на Русинів, побіч місцевих румунїзацийних і ґерманїзацийних; при Галичинї була Буковина аж до 1850 р.), то буковиньска тодїшня консисторія і епископ порозумівали ся зі своїми підвладними Русинами в тодїшнїй руській мові, а не румуньскій, як се заведено пізнїйше. Сей факт має бодай історичне своє значінє, тому згадую тут про нього. Документ, який тут друкую, змінивши інтерпункцію та деякі великі букви на малі, переховуєть ся тепер у бібліотецї Наук. Тов. ім. Шевченка.

№ 2637.

Copia.

Свѧще́никꙋ Іѡаннꙋ Хнѣдо́мꙋ ѿ соверше́нїѧ свѧщенни́ческихъ слꙋ́жбъ запрѣщенномꙋ парохꙋ Кливодинскомꙋ.

Хота̀ є҆сѝ за твоѐ невѣ́жество и҆ небреже́нїе въ слꙋже́нїи, чте́нїи, и҆ въ пѣ́нїи боже́ственныхъ слꙋ́жбъ ѿ соверше́нїѧ ст҃ыѧ Литꙋргїи и҆ и҆́нныхъ свѧщеннических слꙋжбъ, на́ми да́же до тѣ́хъ по́ръ запрѣще́нъ бы́лъ, доко́лѣ въ чте́нїи и҆ въ соверше́нїи свѧщенни́ческихъ слꙋ́жбъ до́брѣ ни ѡ҆бꙋчи́ш сѧ; и҆ хота̀ во вре́мени запрѣще́нїѧ твоегѡ̀ ѿ четы́рехъ мѣ́сѧцей сѣдѧчи въ своемъ до́мѣ ни ма́ло въ свѧщенни́ческомъ слꙋже́нїи, по ѡ҆бвѧзанном ѡ҆бѣтова́нїи твоемъ ни ѡ҆бꙋчи́л сѧ є҆сѝ, то́лко чре́зъ де́сѧть дне́й своегѡ̀ здѣ́ пребыва́нїѧ, нищаднимъ трꙋдомъ преподо́бнаго і҆еромона́ха и҆ пе́рвагѡ зде́шнагѡ капелѧ́на А҆нтоно́вича, є҆два̀

ектенїи на оутренни и на вечерни средно читати можешъ; и того ради надлежало бы ся, чтобъ еси наймнѣе шесть мѣсяцей, а найпаче до того времени здѣ въ церковномъ шбоученїи пребывалъ, доколѣ не наоучиш ся добрѣ, подъ шзїю, безъ погрѣшности, и безъ приткновенїя читати и святую Литургїю со всякимъ вниманїемъ, съ страхъ Божїимъ, якоже и инныя священническїя службы съ коснимъ и съ разолѣтнымъ чтенїемъ шправляти. Однакожъ мы, зрѣнїемъ на твое шскудное состоянїе и шкрестность, и на дѣти твоя, яже добрѣ воспитати доложенъ еси, а найпаче взирая на шбѣтованїе твое, еже самъ къ намъ съ плачемъ являеши, яко всячески силовати ся будешъ, да до трехъ мѣсяцей всѣ службы священическїя и стую божественную Литургїю, по тупиконѣ нашей православной восточной церкви, безъ погрѣшности, не проглотающе и не прикусующе ни единаго слова, подъ шзїю, и косно, да всякое слово разумѣетъ ся, шправляти наоучиш ся, даемъ тебѣ, въ надеждѣ, что нешмѣнно вышше помянутая шбъвязующая тя исполнишъ — наше архїерейское благословенїе къ совершенїю божественной Литургїи, шбаче же съ таковымъ прилогомъ, яко да

1-вое: стараешъ ся и непрестанно да силуешъ ся всякїя слова молитвъ и иннихъ духовныхъ чтенїй добрѣ слѣбѣзувати, безъ присѣченїя словъ и безъ погрѣшности вѣмовляти;

2-рое: всѣ на оутренни, на Литургїи, и на вечерни оустановленїи молитви, ектенїи, возгласи и стыя еvагелїя день или два дни предъ служенїем добрѣ да оутверждаеши, иже бы еси возмоглъ подъ шзїю, безъ всякой погрѣшности и безъ присѣцанїя словъ, не скоря ся, съ береженїемъ запятыя, точки съ запятою, двоеточей и точки, въ церквѣ предъ Богомъ въ присутствїи народа смѣло читати и поющая тамо гласомъ возвишати, идѣже надобность благоговѣннаго пѣнїя требуетъ;

3-тое: приготовляющу ся же тебѣ днемъ или двома днями къ служенїю стой божественной Литургїи, да прїимешъ въ пособїе себѣ, на лучшее шбученїе въ служенїи стыхъ божественныхъ службъ, тамошняго викарїуса Ѳеѡдора Хнѣдого и тамошняго благоговѣннаго даскала Михайла Тарновїецкаго, предъ которими назирателями и правило къ служенїю, сїрѣчь: канонъ, тропарй и молитви, иже въ послѣдованїю къ стому причащенїю оузаконенни суть, безъ ни малаго лишенїя что нибудь ш нихъ, разолѣтно и ни борзя ся да читаешъ;

4-тое: въ недѣлю или въ свято, въ яже съготовишъ ся литургисати, да пребываеши ш оутра даже до совершенїя Ли-

тѵргїи въ цéрквѣ, ꙗ́ко да присно въ бытности твоéй цѣла оу́треннѧ ѿправлѧ́етъ сѧ и҆ да навикнеши тѵпикóна церкóвнаго и҆ да вѣси сáмъ, и҆дѣ́же нáдобно є҆́стъ котóрѹю є҆ктенї́ю, вóзгласи и҆ли и҆́нно что читáти и҆ли пѣ́ти, приготовлѧ́ще сѧ и҆ съ совѣ́стїю къ стрáшномѹ прикасáнїю божéственнимъ тáйнамъ;

5-тое: въ день, въ ѿньже викáрїѹсъ лѵтѹргисáти бѹ́детъ, рáвнѣ ѿ оу́тра дáже до скончéнїѧ божéственной лѵтѹргїи съ благоговѣ́нїемъ въ цéрквѣ да пребываеши и҆ да ѹ҆важáеши, что, кáко и҆ котóрое за котóримъ слѣ́дѹетъ, шептанїѧ же прївáтнїи въ цéрквѣ да никáко твóрѧт сѧ;

6-тое: въ цéрквѣ стыѧ и҆кóни кадѧ̀, да ни скориш ъ сѧ, но да съ благоговѣ́нїемъ въ тїи стрáнни да ѿбращáешъ сѧ, въ и҆̀же по оу҆становлéнномѹ ѡ҆бы́чаю надлежитъ и҆ всѧ предъпрїѧтїѧ твоѧ̀ да съ разсѹждéнїемъ бѹ́дѹтъ, и҆́бо въ с҃томъ писáнїи писанно є҆́стъ: „Прóклѧтъ всѧ́къ творѧ́й дѣ́ло Бж҃їе съ пренебрежéнїемъ“ и҆ тáко всѧкомѹ добромѹ хрїстїѧнинѹ надлежит сѧ болѣ́е пещи́ сѧ дѹ́шѹ, нéжели за тѣ́ло, и҆́бо сáмъ Спаситель стымъ еѵаггелистомъ Матѳéемъ въ главѣ́ 6-той, стї́хѹ 33-томъ глагóлетъ: „И҆щите прежде Црствїѧ Бж҃їѧ и҆ прáвды є҆гѡ̀ и҆ сїѧ̀ всѧ̀ приложатсѧ вамъ“;

7-мое: разноглáсїе и҆ козлоглáсїе да залишишъ и҆ всѧ́кїѧ чтéнїѧ и҆ пѣ́нїѧ дѹховнаѧ съ сладкопѣ́нїемъ совершáти да силѹешъ сѧ;

8-мое: себѣ́ сáмомѹ по всѧ дни̑ наймнѣ́е молитвы оу́треннѧ и҆ вечéрнѧѧ съ надлежáщими канóни за спасéнїе свое и҆ за вéсь свóй дóмъ по дóлжности свѧщенни́ческой къ дóбромѹ примѣ́рѹ всѣ́хъ видѧ́щихъ тѧ хрїстїѧнъ да читáеши;

9-тое: да старáешъ сѧ и҆ да си́лѹешъ сѧ вс ѣ молитвы и҆ фóрмы с҃тыхъ тайнъ, и҆́же къ совершéнїю и҆́хъ свѧщенни́ческомѹ дарѹ придáнни сѹ́тъ, сї́рѣчь: крещéнїе, и҆сповѣ́данїе, вѣнчáнїе и҆ маслосвѧ́тїе (и҆́же сїе послѣ́дное соборно съ седмими и҆ли наймнѣ́е съ трéми свѧщéнниками совершáетъ сѧ), тáкожде молéбени, молитвы, и҆́же по предáнїю с҃тыхъ ѿц҃ъ въ нáшей цéрквѣ ѹ҆законéнни сѹ́тъ, то є҆́сть: акаѳисти, параклиси, канонъ покаѧ́нный, ѡ҆свѧщенїе воды̀, молитвы женѣ̀ въ пéрвый дéнь рождéнїѧ ѡ҆трочáти є҆ѧ̀, молитвы во є҆́же назнаминáти ѡ҆трочѧ̀ въ ѡ҆смый дéнь рождéнїѧ егó, молитвы на ѡ҆свѧщéнїе домóвъ и҆ проч. и҆ прочаѧ, ꙗ҆́коже въ Трéбницѣ ꙗ҆влѧ́ютъ сѧ, дóбрѣ и ꙗ҆́коже вышше глагола сѧ, подъ ѡ҆ѯі́ю, безъ погрѣ́шности и҆ безъ присѣчéнїѧ словъ читáти. И҆ до того̀ врéмени, докóлѣ сїи вышше помѧнѹ́тїи дóбрѣ по семъ нáшемъ заповѣ́данїю читáти ни на-

ѹ҆чишъ сѧ, и҆ здѣ̀ про́бꙋ ни ѹ҆чи́нишъ, да ни де́рзнешъ и҆̑хъ въ потре́бахъ пароχі҆ѧ́лныхъ соверша́ти.

Ни слѣ́дꙋющꙋ же тебѣ̀ по се́мъ на́шимъ наставле́нїи, ѹ҆чꙋждишъ сѧ совсе́мъ и҆ чи́на свѧще́нни́ческаго, и҆бо подъ си́мъ же число́мъ заповѣ́даемъ протопрезвѵ́терю мѣ́ста, тамошнемꙋ ви-ка́рїꙋсꙋ и҆ да́скалꙋ, ꙗ҆ко да ѿ непрестꙋпле́нномъ и҆сполне́нїи сего̀ на́шего заповѣ́данїѧ да бдѧтъ и҆ завсегда̀ по четыренадесѧтихъ дне́й на́мъ достовѣ́рнїи ра́порти по со́вѣсти да дѣ́лаютъ.

Въ Черновцахъ 15-го ѡ҆ктоврїѧ, 1827.

(печатка) Ісаі҆є Балошескꙋл m. p. єпⷭ҇ко́пъ.

Подав *Вол. Гнатюк.*

Уривок граматики Ів. Лаврівського.

В часї, коли складала ся уже ся частина моеї статї „Студії над галицько-українськими граматиками XIX в.“, яка займаєть ся 40 рр., передав менї ласкаво др. В. Щурат граматичні матеріяли Івана Лаврівського з крилошанської біблїотеки в Перемишлї. На сї матеріяли складають ся: двайцять аркушів конкурсового виробу з 1840 або 1841 р. „Грамматіка Ѧзыка Нѣме́цкагѡ длѧ Дѣтей Рꙋскихъ ѹ҆чащихсѧ въ Шко́лахъ Тривіѧл'ныхъ и Парохіалныхъ“, три аркуші, здаєть ся, викладів граматики церковно-славянської мови в порівнанню з живою галицько-українською і десять аркушів граматики живої мови. З „Граматики нїмецької мови“ зазначу хиба терміни: и҆спитованіе слѡвъ (етимольоґія), совокꙋпле́ніе слѡвъ, голосъ, бꙋква (лѣтера), а҆лфа́бетъ, самого́лоска, дво́го́лоска, спӧвго́лоска, си́лѧба (едно- дво- три- многоси́лѧбныи сло́ва), сло́ва поеди́нчіи, складаныи, початко́выи, похо́дныи, предскла́дныи, концо́выи си́лѧбы, тонъ бе́сѣдный, сло́вный, бе́сѣда (рꙋска), часть бе́сѣды, и҆мѧ сꙋщ҇ствител'ное, прелагател'ное, числи́тел'ное, мѣстоиме́ніе (заимѧ, займокъ), глаго́лъ (сло́во часо́ве, часо́вникъ), нарѣ́чіе (присло́вокъ), предло́гъ (преди́мокъ), сою́зъ (спо́йникъ), междо́метіе (сло́во чꙋтѧ), ро́дникъ докла́дный, недокла́дный, ча́сти бе́сѣды склаҥѧемыи, несклаҥѧемыи, и҆мѧ вла́сное, ѡ҆бщее (нарица́тел'ное), ро̄дъ мꙋжескій, жен'скій, вещній, число̀ є҆динственное, множестве́нное, падежъ (именител'ный і т. д.), склоне́ніе. Анахронїзмом грішить такий погляд Лаврівського: „Ѧзыкъ рꙋскій є҆стъ двоѧкій. а. Церко́вный, который завираесѧ въ книгахъ церко́вныхъ и҆ въ котоpо́мъ сꙋтъ сло́ва задавне́наѧ, тепе́ръ ве бесѣдѣ наро́дной неꙋжи-

ва́нага. н. п. клевре́тъ, ꙁ҃біе и т. д. Ѣ. Наро́дный, котори́мъ въ Галичинѣ бол'ше ꙗ҆къ два мілі́оны людей бесѣдꙋе, и҆ которо́го сло́ва въ некото́рыхъ склоне́ніꙗхъ и҆ па́дежехъ рожнꙗ́тся ѿ ты́хже ꙗ҆зы́ка церко́внагѡ“. Не тілько отся теорія, але й мова виписки дає наглядне свідоцтво, яку то мову підтягає Лаврівський під три деклїнації, одну на кождий рід. Се мішанина церковно-славянської, польської і живої української мови. Така сама язикова сумішка лягла також в основу викладів чи може й приготовлюваного підручника граматики церковно-славянської й української мови; в уривкови з деклїнацією прикметника розріжнені дві відміни сеї части мови: безъ ѹ҆сѣче́ніꙗ и҆ со оу҆сѣче́ніемъ, и҆ли сокраще́ніемъ въ концо́выхъ лѣ́терахъ.

Як граматична термінольоґія повищих двох уривків, так і третього під сильним впливом польської граматичної термінольоґії. На сїй рукописи є в трьох місцях дата: „Dnia 3-o Lipca 1826“; дальше 4 й 5 липня. Нема сумнїву, що се частина тої граматики, про яку писав в 1822 р. Лаврівський Востокову, себто граматики „Языка карпато-русскаго съ его діалектическими отличіями“. Тому хочби вже з сеї причини з усього граматичного матеріялу Лаврівського заслугує отся частина на увагу.

Захований уривок рукописи зачинає партія граматики про числївники, докладнїйше їх ґрупа „помножники або оумножител'ники“. Такими є: обое, ше́стиро, се́миро, ѻ҆́смиро, дивꙗтеро, дисꙗ́теро, два́йцѣтеро, трійцꙗтеро, пꙗдесꙗтеро, шѻ́стдесꙗтеро, сѣмдесꙗтеро, вѻ́смдесꙗтеро; або: ѥднокротный, тріѻкротный, ѥдинайцѣтерокротный, два́йцѥтерокротный, пꙗдесꙗтокротный, стокротный (панъ); або: два ѣхъ, десꙗть ѣхъ, тисꙗча ѣхъ; або вкінцї: двѻ́йко, двоѣчко, трійко, троѣчко, чвѻ́рко, пꙗтѣчко, шѻ́стѣчко, се́мичко, осме́ричко, девꙗте́ричко і т. д. Вони „кѻ́(н)цꙋютъ сꙗ ꙗкъ бесѣдоголовники Рѣчистого Роджаю на о“. „Стосꙋнковники“, що означають відношеннє осіб і річий до себе, кінчать ся на ꙗкій або ѣстый: ѥднакій, ѥднокакій, ѥденайцетеракій, дванайцетеракій, двайцетеракій, двѣсторакій, двоѣстый, троѣстый, четверистый. Відміняють ся як „преметники на ый и ій“. „Подѣлники“ означають подїл межи особами або річами: поединчій, подвѻ́йный, потрѻ́йный, почвѻ́рный, пошѻ́стный, подисꙗтный; часом кладеть ся „передѣмокъ по зъ первотниками“: по тріѻхъ кѻ́сцꙗхъ, по читерохъ, по пꙗтіѻхъ плꙋгахъ, по шестіѻхъ, по осміѻхъ, по дивꙗтіѻхъ, по дисꙗтіѻхъ і т. д.; часом ставить ся по „зъ порꙗдниками“ сер. р.: по перше, по дрꙋге, по третѥ, по дивꙗте, по дисꙗте, по ѥдинайцѣте, по сетне, по сотне, по двꙋсетне. Заміснь по перше уживаєть ся „на самъ передъ“. „Присловники

личбовыѣ находет'ся три юдинѣ, кроть, разъ, разы". Кроть е „властивѣ калѣчнымъ бесѣдоголовникомъ(,) бо мае въ множницѣ кроти" (кроти раховати), одначе лучить ся з головними числівниками (трикроть). „Разъ" кладеть ся з головними й порядковими числівниками: разъ юденъ, чтыри разы, пят' разы, пят' разъ, юдинайц'е разъ, двайцеть разы, перший разъ, дрѹгій разъ, сетный, сотный разъ. Відміняеть ся якъ „дōмъ". „Оуломки личбовыѣ" отсі: пōвъ, половина, чверть, чвертка, пōвъ чвертки, полѹчвертокъ, пōвтора, пōвтретя і т. д. „Пōвъ" уважаеть ся невідмінним іменником і кладеть ся „з' власникомъ" (пōвъ кōрця, пōвъ до третюѣ). „Половйна, половинка, чверть, чвертка сѹтъ форемныѣ бесѣдоголовники жен'ского Роджаю и кō(н)цѣють ся подлѹгъ дрѹгого кōндованя" (чверть лōкт'е, чвертка кōрчика), а „пōвчвертки" не відміняеть ся. „Полѹчвертокъ" е іменником першої деклінації. „Пōвтора складаеся зъ пōвъ и зъ якого порядника жен'скаго Роджаю и лѹчится зъ якимъ бесѣдоголовникомъ во власницѣ положеннымъ" (пōвторы кварты, ничъ ты не векѹращъ зъ тым' пōвпята талярoмъ). Часом виражаеть ся дроби порядковими числівниками жіночого роду (часть третя), а „видти повстають складаныѣ оуломки" (двѣтретѣ, зъ двосетныхъ частей). „Пара" е правильним іменником другої деклїнації (втѣкъ зъ паровъ кōнми). Є ще „оуломковыѣ бесѣдоголовники" й відміняють ся після другої деклїнації: юднос(т)ка, двōйка, чвирка, вōсимка, въ картахъ крал'ка, дванайцетка і т. д. Є також числівникові іменники муж. р.: десятникъ, сотникъ, пōвторакъ, пятакъ, шостакъ битый, осмакъ, тринасникъ, сороковець, полѹсетокъ, полѹмацокъ. „Складаныѣ личбовники" можуть означати а) міру: трōйкѹтъ, пят'окѹтъ, шестюкѹтъ, многокѹтъ, четвероrранъ, шестиrранъ, осмѣрка, вōс'мѣрка, четверобōкъ, шестобōкъ, многобōкъ (і прикметники: тройкѹтный, четвероrранястый, шестеробокій); б) час: дворочный, юднолѣтный, довголѣтный, многолѣтный, пōвгодинный, юднодневый, юдноденный, двотызнювый, юдномѣсячный, пōвмѣсячный, цѣломѣсячный, чтыричасовый. Звідси повстають „бесѣдоголовники часоличбовыѣ": рѣчнякъ, рōчнячокъ, дворѣчнякъ, марчакъ, осѣнякъ, третины, девятины, сорокоѹстъ.

Неозначені числа е двоякі „(п)ōвнеозначеныѣ ал'бо цѣлкомъ не означеныѣ". До перших належать: кōлка, кōл'канайцеть, кол'кадесять, зкōл'кадесять, кōлка сотъ, кōлкатисячъ, кōл'катисячей, кōл'канайцет' тисячъ, кō(л')ка кроть тисячъ, кōлка мѣлюонōвъ, зкōлка, кōл'коро, зкōлкоро (лѹдій, быдла), кōлканайц'етеро, кōлкадесятеро, кōлкоракій, кōлканайцѣтый, кōлкадесятый, кōлкасотный, кол'катисячный; цілком незначені такі: вшытокъ, вшытка, вшытко; весь,

всѧ, всю; многоракій, кôлкій, тôл'кій, каждый, а, е, свôй, своѧкъ, жаденъ, а, е, никто, кôлко, тôл'ко, много, ꙗкъ много, сила, ꙗкъ сила, щось, ктось, ничъ; мало, мен'ше, наймен'ше; много, бôлше, найбôл'ше; трохи, трошки, трошечки, капка, капинка, цѧтъ, ани цѧтꙋчки, одробина, одробинка, ани одробины, ани одробинки, цѧта, цѧтка, цѧ́тꙋчка, досить, надто, ажъ надто, жмéнѧ, жмѣн'ка, жменючка.

Дальше подана відміна числівників: кôлка, кôлканайцеть, кôл'канайцѣтеро, нико, щось і ничъ. Відміна переведена цілими реченнями, прим. кôлканайцѣтеро ал'бо кôлкадесѧтеро гꙋсѧтъ сѧ пасло, кôлканайцѣтерохъ, кôлкадесѧтерохъ гꙋсѧтъ пера сꙋтъ бѣлыѣ і т. д. Види: кôл'канайцѧтюхъ, кôлканайцѣтюмъ, кôлканайцѣтюма — показують, що форми народні. В числівнику „кôл'катисѧчъ" відміняеть ся тілько „тисѧчъ" (з' кôлкатисѧчъ людми не зачынай), але при відміні „кôл'ка мѣлѣонôвъ" деклїнують ся обі части. Від „ничъ" 3 відм. ничемꙋ, хоч 6 і 7 відм. правильні „ничôмъ" (ѡ ничôмъ не мыслитъ(,) ѥнѡ ѡ грошехъ).

Третій „роздѣл'никъ" обіймає виклад „ѿ заименникахъ". „Заименники сꙋтъ бесѣдочáсти(,) котрѣ кладꙋтсѧ замѣстъ бесѣдоголовникôвъ". Вони є „вôсмеракиѣ": ѣстотныѣ (ѣстотники), показꙋючыѣ (показал'ники), привлащател'ныѣ (привлащател'ники), видѡсобнѧючыѣ (видособнителѣ), видносѧчыѣ або видносныѣ (видносники), питал'ныѣ (питал'ники), видповѣтныѣ (видповѣтники) й непевныѣ (непевники). Особовий заіменник називаєть ся також „осôбникъ". Такими є: ꙗ, ты, себе або сѧ, с'е. Я відміняєть ся: мене, мѧ (хоче вид мѧ видерти), менѣ, минѣ, мѣнѣ, ми, мѣ, мене, мѧ, мнѧ, ме, мновъ, мною, мнѣ, менѣ, мѣ. „Множникъ" мы, як і вы, не відбігають від загальної відміни. Ты (вашець) має дальші відмінки: тебе, тѧ (хоче вид тѧ взѧ́ти), тобѣ, ти, тебе, тѧ, тѥ, тобовъ, тобою, тобѣ, ти, тебѣ. Не має множини: себе, сѧ, с'е, се, са, собѣ, си, сой (возь сой хлѣба), себé, сѧ, се, с'е, собовъ, собою, собѣ, си, собѣ.

„Поединникъ" вказуючого заіменника: тотъ, той, тота, тaѧ, тото, тое, то має в 2 відм. жін. р. тоѣ, в 3 і 7 тôй, той, в 4 тотꙋ, тꙋю, в 6 товъ, тóю, в 7 відм. муж. й сер. р. тôмъ, темъ. „Множникъ" на всі три роди має в 1, 4 і 5 відм. тоты, тыѣ, тіи, в 6 ты́ми, ти́ми, в 7 тыхъ, ти́ми (?). Так само відміняють ся: тамтотъ, тотъ тамъ, тотъ самый, тотъ самъ. Спільні види на муж. і сер. р. має ѡвôнъ, вôнъ, оно, воно, в 2 відм. одн. ѥго, негѡ, нюгѡ, гѡ, в 3 ѥмꙋ, мꙋ, в 6 нимъ і 7 нїомъ; 4 відм. на муж. р. ѥго, нюго, го, а на сер. р. ѥго, нюго, не. Она, вона має в 2 відм. ѥѣ, нюѣ, ѣи, ѣѣи, 3 відм. ѣй, а дальше ю, ню, нювъ, нюй. Множина на всї

три роди: они, ѣхъ, нихъ, ѣмъ, ѣхъ, ними, нихъ. Нашъ мае в 2 відм. нашогѡ, нашоѣ, в 3 нашомȣ, нашемȣ, нашо̑й, нашой, в 6 нашымъ, нашовъ, в 7 нашо̑мъ, нашо̑й, а в мн. нашѣ, нашыхъ, нашымъ, нашыхъ, нашн, наши, нашими, нашыхъ. Від присвоюючого заіменника мо̑й, мой, мсѧ, ма, мое зазначу види: 2 відм. могѡ, моей, моѣй, моѣ, могѡ, моегѡ, 3 відм. мо́мȣ, моѣй, 6 і 7 відм. муж. й сер. р. моѣмъ, жін. р. 6 відм. моıо̑въ, 7 моѣй; мн. моѣ, моѣхъ, моѣмъ і т. д. Тим способом „ко̑нцȣесѧ": тво̑й, сво̑й, свойскій, вашецѣнъ. Від самъ, сама, само 2 відм. жін. р. самоѣ, 3 само̑й, 6 самовъ, само́ю, 7 само̑й, само́й подібно як для муж. й сер. р. само̑мъ, само́мъ; мн. сами (selbst), самыѣ (allein), самыхъ і т. д. Народня також відміна відносного заіменника: который, котрый, котораѧ, котора, которе, которое, котрое, котре, прим. котороѣ, котроѣ, которо̑й, котро̑й, мн. которыѣ, котрыѣ, котрѣ. Що, шо деклїнуеть ся цїкаво: чого, шого̀, щомȣ, шомȣ, що, шо, щıо̑мъ, чимъ, шымъ, щıо̑мъ, чо̑мъ, шо̑мъ.

„Що бере ся пѧтерако": а) як „збиралникъ" зам. котрый, прим. всѣ, що ѣхъ там' было(,) поме́рли; б) до означення часу замісць каждый, прим. що двѣ годины, що пѧт' днıо̑въ; в) часом лучить ся із заіменниками: тотъ, ово̑нъ, ты й уживаеть ся замісць котрый, прим. тотъ(,) що бывъ въ насъ вчера(,) днесь вмеръ — тота(,) що вчера прѧла, оукрала гро́шѣ; г) часом опускаеть ся тотъ „въ перемѣнныхъ ко̑нцıо̑припа́дкахъ", пр. видѣвıемъ невѣ́стȣ(,) що полотно вкра́ла; д) деколи лучить ся з указуючим заіменником ово̑нъ у скісних відмінках і повстае спеціяльний рід „ко̑нцова́нѧ": що гѡ, що ıей, що мȣ, що ѣй, що го, що ю, що нимъ, що нıо̑въ, що ѡ нıо̑й, що ѣхъ, що ѣмъ, що ними, що ѡ нихъ.

По відмінї питайного заіменника „кто" наступае „чій, чıѧ, чіе": чıо́гѡ, чıей, чıеѣ, чıо̑мȣ, чіе́мȣ, чıо̑й, чію, чиѣмъ, чиıо̑м', чиѣй, чиıо̑й, мн. чиѣ, чиѣхъ, чиѣмъ, чиѣми, чиѣхъ. Так само відміняеть ся: ничій, ни́чıѧ, ничіе або нѣчій, нѣчıѧ, нѣчıе. Инші питайні заіменники такі: що, котрый, ıакій, ıакій то, щозаıеденъ, ктожъ то, що то, ци котрый, ци ıакій, по чемȣ, по чомȣ, що по то̑мъ (настȣпило), длѧ чого, чого (плачешъ), чемȣ або чемъ (нейдешъ), зъ чого (зробишъ), витъ чого, въ чимъ, на чимъ, чимъ (зробишъ), по чо̑мъ, по чимъ (познаешъ). Денекотрый, денекотра, денекотре й некоторый, некотора, некоторе (мн. денекотрыѣ, некоторыѣ) відміняеть ся як котрый зглядно который. То само треба сказати про відміну неозначених заіменників: котрыйсь, котрысь, котрась, котресь і ıакійсь, ıакась, ıакоесь, ıакесь, мн. котрѣсь, котрыѣсь, ıакиѣсь, ıакѣсь.

„Часовникъ юстъ бесѣдочáсть(,) выражаючаѧ чинность, станъ алъбо терпѣне ıакоѣ ѡсобы алъбо рѣчи разом з' означен'емъ часꙋ“. Способів чотири: ознаймꙋючій (ознаймител'), розказꙋючій (розказáтель), спаѧючій (споѣтель), прим. кобымъ мавъ гроши(,) то бымъ село кꙋпивъ, і безъвыразный (безвыра́жникъ). Часів чотири: теперѣшный (теперишникъ), перешлый (перейшовникъ), давноперешлый і бꙋдꙋчій (бꙋдꙋчникъ). Осіб три, а родів чотири: мꙋжескій, женскій, рѣчистый і спольный. Дієслова розпадають ся на кілька ґруп: чинныѣ (чинники), станныѣ (станники), наворотныѣ (наворотники), які знову ділять ся на чи́нонаворотники (подвóшꙋсѧ) і стáннонаворотники (зеленѣюсѧ), дальше дієслова частовыѣ (частовники) і зачынаючыѣ (зачинáтники). Инші поділи дієслів на: поюдинчыѣ (юдинники) і складаныѣ (зложенники), і се двозложеныѣ (перерꙋбáти) і многѡзложенныѣ (поперерꙋбовáти), первотныѣ (первотники) і походныѣ (походники), особистыѣ і безъособистыѣ, сворныѣ (свóрники), несворныѣ (несвóрники) і недостатныѣ (недостатники). Неправильні є: або юдночасовники (идꙋ) або двочасовники (стрѣливъ, стрѣлю).

Конюґацій чотири: „до першого особовáнѧ“ належуть дієслова на ꙋ і ю з окінченнем у 2 ос. ешъ і юшъ, до другої конюґації з окінченнем ишъ, до третьої неправильні (ѣмъ, юстемъ), а до четвертої „недостатники“ (идꙋ). „Посадовникомъ“ дієслова є 1 ос. теп. ч. (пи́шꙋ), а в „недостаточникахъ“ буд. ч. (стрѣлю). Конюґацію починають „посилковники“. Від юстемъ теп. ч. юстесь, юстъ, юстесмы, юс'мы, юс'мо, юстес'те, юс'те, сꙋтъ; мин. ч. бывюмъ, быламъ, ломъ, бывюсь, лась, лось, бывъ, ла, ло, былисмо, сме, с'те, были; буд. ч. бꙋ́дꙋ, бꙋдешъ, бꙋ́де, емо, еме, ете, ꙋтъ. Приказ. сп. лагоднѣ бꙋди, гроз'но бꙋдь, з' налѣганіємъ бꙋдь же, 3 ос. нех' бꙋ́де, мн. бꙋдьмо, бꙋдьме, бꙋдьте, нех' бꙋ́дꙋтъ. Дієім. бы́ти, бы́ло бы́ти; словопоходникъ теперішній бꙋдꙋчій, аѧ, а, ю, минув. бывшій, а, е, былый, а, е, бывый, ла, ле; ıакосникъ тепер. бꙋдꙋ́чи, минув. бы́вши; безъособистникъ минув. бы́ло, а часоголовникъ бы́т'е.

Подібно творить види й від маю: мавюмъ, ламъ, ломъ, бꙋдꙋ мавъ, мати, май, майже, мáти, было мáти, мáючый, а, е, мавшій, а, е, маючи, мавши, мáло, мáн'е, мат'е (що по томъ мáню, коли не юго), маесѧ, мавсѧ, маласѧ, малосѧ, бꙋдесѧ мáти. Могꙋ́, мóжꙋ відміняеть ся: можемо, ме, могꙋтъ і можꙋтъ, могюмъ, моглам', ломъ, моглис'мо, ме, бꙋдꙋ мочи́, могъ, можи, жъ, мозь, же, нех' може, можмо, ме, мозмо, можте, мозте, нех' мóжꙋтъ, мочи, было мочи, могꙋчій, можꙋчій, могшій, могꙋчи, можꙋчи, могши, мóжна, можéн'е, може ся, могсѧ, моглаеѧ, моглосѧ, бꙋдесѧ мочи́. Хóчꙋ

відміняєть ся подвійно, хочешъ, хочемо, ме, хотѧтъ, хочꙋтъ і хцꙋ, хцешъ, хце, хцемо, хце́те, хцꙋтъ; мин. ч. хотѣвѥмъ і хтѣвѥмъ; буд. ч. бꙋдꙋ хотѣти й хтѣти; прик. сп. хочи, хочъ, же, нех' хо́че, хочмо, хочте, нех' хотѧ́тъ і хци, нехай хце, хцѣймо, хцѣйте, нехай хцꙋтъ; а инші види: хотѣти, бы́ло хотѣти, хтѣти, было хтѣти, хотѧчый, а, е, хтѧчый, а, е, хотѣвшій, а, е, хтѣвшій, а, е, хотѧчи, хтѧ́чи, хотѣвши, хтѣвши, хочесѧ і хцесѧ, хтѣлосѧ, бꙋдесѧ хтѣти, хотѣн'е й хцен'е.

Взірцями першої конюґації: гнꙋ, чꙋю, читаю; їх відміну аж до видів: гнен'е, чꙋт'е й чита́н'е можна уявити собі на основі дотеперішнїх заміток про помічні дїєслова. Підставовою формою для творення усїх часів є теп. ч.; „зтого ро́дитсѧ перей(шо)вникъ третіѡѣ осо́бы зденекотрыми перемѣнами самого́лосокъ и всп҃вго́лосокъ маючи на кѡ҃нци въ"; з третьої особи мин. ч. творить ся дїєіменник переміною въ на ти, сти або чи. Переміни в самозвуках і співзвуках відбувають ся у минувшинї такі: ꙋ на въ (гнꙋ), на ъ (трѧсꙋ), авъ (ссꙋ), ѧвъ (мнꙋ), дꙋ на ѧвъ (прѧдꙋ́), жꙋ на гавъ (стрꙋжꙋ), на завъ (ли́жꙋ), чꙋ на кавъ (пла́чꙋ) або тѣвъ (хо́чꙋ), нꙋ на авъ (жнꙋ), на ѧвъ (тнꙋ́), шꙋ на савъ (кре́шꙋ), на хавъ (бре́шꙋ), щꙋ на ставъ (сви́щꙋ), на скавъ (пле́щꙋ); ю на въ (пѣю), на ивъ (бю), на овъ (ко́лю), на вавъ (даю), на ѧвъ (сѣю), на авъ (ба́брю), ꙋю на овавъ (кꙋпꙋю), ѣю на ѧвъ (лѣю). Неправильними є: берꙋ, бравъ, бра́ти; бѣжꙋ́, бѣгъ, бѣ́чи; ведꙋ, вѣвъ, вести; везꙋ, вѣзъ, ве́зти; влекꙋ, влечꙋ, влѣкъ, влечи́; гребꙋ, грѣбъ, гре́бсти; гне́тꙋ, гнѣтъ, гне́сти; грѧзнꙋ, грѧзъ, грѧзти; грызꙋ, грызъ, гры́зти; дрꙋ, деръ, де́рти, дере́ти; зовꙋ, звавъ, зва́ти; идꙋ, ишовъ, ити́; киснꙋ, кисъ, ки́снꙋти; кладꙋ, клавъ, класти; клѧнꙋ, клѧвъ, клѧ́сти; крадꙋ, кравъ, кра́сти; мрꙋ, меръ, мерти, мере́ти; несꙋ, нѣсъ, не́сти; па́хнꙋ, пахъ, па́хнꙋти; пекꙋ, печꙋ, пѣкъ, печи́; плетꙋ, плѣвъ, пле́сти; плывꙋ, плывъ, плы́сти; стерегꙋ, стережꙋ, стерѣгъ, стеречи; стригꙋ, стрижꙋ, стрыгъ, стры́чи; тѧгнꙋ, тѧгъ, тѧгнꙋ́ти; трꙋ, теръ, те́рти, терети; цвитꙋ, цвивъ, цвити; хꙋ́днꙋ, хꙋдъ, хꙋднꙋти; хцꙋ, хтѣвъ, хтѣти; ѣдꙋ, ѣхавъ, ѣхати.

До другої конюґації належуть дїєслова, що мають в 2 ос. одн. теп. ч. ишъ (множꙋ, чиню), ѣшъ (стою); 3 ос. мн. можꙋтъ, чинютъ, стоютъ; прик. сп. множи, множѣтъ і множте, чинь, ст҃ой; дїєсловні іменники: множен'е, чинен'е, стоѧн'е. Дїєслова другої відміни перемінюють у минувшинї: жꙋ на жавъ (дрежꙋ), на живъ (слꙋжꙋ), на зивъ (гро́жꙋ), джꙋ на дивъ (бꙋ́джꙋ), на дѣвъ (сѣджꙋ), чꙋ на чавъ (бечꙋ), на чивъ (лѣ́чꙋ), на тивъ (плачꙋ́), на тѣвъ (лечꙋ), шꙋ на сивъ (мѣ́шꙋ), на сѣвъ (мꙋ́шꙋ), щꙋ на щавъ

(трищ8), на щивъ (нйщ8), на стивъ (крещ8), на стѣвъ (шелещ8); ю на авъ (спю), на ѧвъ (стою), на ивъ (чиню), на ѣвъ (пою), лю на авъ (ло́млю), на ивъ (щеплю) і ѣвъ (скомлю).

Уривок граматики кінчить ся третьою конюґацією себто „незбповныхъ часо̑вникѡвъ" зі взірцями: запн8, ск8ю. Відміна народня, галицька діялектична, як і попередніх конюґацій. При зложенню прибирають дієслова отсї „предѣмки": в (впйш8), воз' (во́зм8), витъ (ви(т)дамъ), вы (вы́пиш8), до (допйш8), за (запйш8), з (зѣмъ, зобач8), зо̑ (зо̑пю), зна (зна́йд8), на (напйш8), надъ (надлѣю), о (окр8ч8), об (обѣд8), по (подамъ), по̑ (по̑бю), по̑дъ (по̑допюси, по̑дпйш8сѧ), пере (перепйш8), при (прибю), роз (розда́мъ), рос (роспиш8), с (схо́джѕ8) й ѹ (ѹпю́сѧ). Зложені дієслова підлягають таким перемінам, як і „первотники" на 8 першої конюґації. „Первотники терпѧтъ наст8п8ючыѣ пере́мѣны": до 8 додаєть ся въ (пхн8), 8 переходить на авъ (по̑зв8), д8 на авъ (впа́д8), на ѣвъ (сюд8), н8 на авъ (зачн8, стан8 та зложені). Неправильними є: по̑допюси, по̑дпйвъ си, по̑дпитиси; втек8, втѣкн8, втѣкъ, втѣкн8ти; повергн8, пове́ргъ, пове́речи; выйд8, вы́йшовъ, выйти; во́зм8, взѧвъ, взѧти; вмр8, вмеръ, вме́рти; зы́йд8, зы́йшовъ, зы́йти; змог8, змо̑гъ, змочи; знайд8, знайшовъ, знайти; зпрѧг8, зпрѧж8, спрѧгъ, спрѧгчй; запр8, запе́ръ, запе́рти, заперети; им8, ѧвъ, ѧти; надыйд8, нады́йшовъ, нады́йти; по̑йм8, по̑ѧвъ, по̑ѧти; по̑д8, по̑шовъ, по̑ти; по̑чн8, почя́въ, поча́ти; постерег8, постереж8, постерѣгъ, постеречи; рекн8, рек8, реч8, рѣкъ, рекъ, речй; розыйд8сѧ, розыйшовсѧ, розыйтисѧ; оумр8, оуме́ръ, оуме́рти.

Чому в половині 20 рр. писав Лаврівський граматику народньої мови, а на переломі 30 і 40 рр. замінив народню мову на макаронїзм, не вмію напевно пояснити. Можна припустити, що відіграла тут свою ролю емуляція Лаврівського з Могильницьким, що вже в 1823 р. скінчив свою граматику, в якій залюбки підмічував прикмети народньої мови. Подав *М. Возняк.*

Наукова хроніка.

З новійших публікацій Буковини.

Dr. Raimund Friedr. Kaindl. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Auf Veranlassung der Czernowitzer Stadtgemeinde. Чернівці, Пардіні, 1908, 4°, ст. XIV+231.

Ся публікація видана з нагоди 500-літної річниці першої згадки Чернівців в історичних жерелах. Коли повстало місто Чернівці і хто його заложив, про се не маємо ніяких відомостий. Вправді найдено на теріторії теперішного міста декілька камінних виробів із неолітичної доби, одначе із сих находок не можна робити виводу на істноване оселї. Навпаки, із найдених досі останків старинних осель бачимо, що їх закладано радше на північнім, рівнім березї Прута, ніж на гористо-лїсистім полудневім. Воскресенська лїтопись вичисляє між руськими містами Чернвъскій търгъ, що відповідало би теперішній навві столицї Буковини, однак із сього спису не робить автор зовсім справедливо ніякого заключеня про час повстаня міста, бо в нїм наведені міста із ріжних часів. Проте першою документальною звісткою про істноване Чернівців зостаєть ся відома вже давно грамота молдавського воєводи Олександра I з 8-го жовтня 1408 р., в якій воєвода назначував львівським купцям мито від товарів при перевозї через поодинокі міста. Сю грамоту видав проф. Калужняцький в „Akta grodzkie i ziemskie" т. VII, однак її орігінал тепер десь затратив ся. Хоча Чернівці лежали на торговельнім шляху між Сучавою і Львовом, на місци переправи через Прут, все таки не розвинули ся за молдавських часів до сього, щоб самим стати торговельним містом. Під тим зглядом лишала ся теперішна столиця Буковини довгі часи позаду сусїдних осель Ленківців і Шипинців, в яких

відбували ся торги на молдавські і польські товари. В політичній части історії оповідає відтак автор докладно про відомі вже з иньших праць війни і походи військ, на скільки вони дотикали Чернівців і околиці.

Більш інтересна і богата невідомими досї подробицями та частина праці, котра присвячена внутрішній історії Чернівців. Від кінця XV в. були Чернівці столицею окремого округа молдавської держави. Начальники того округа мали титул старостів, потім в другій половині XVIII в. звали ся исправниками. Між ними наводить автор чимало імен родин, які ще й досї живуть на буковинській Руси. Як начальники граничного округа брали черновецькі старости часто участь в міждержавних переспра̂вах, особливо з Польщею, і через се їх становиско було дуже важне; вони виконували також судейську власть і завідували стяганем податків. З иньших воєводських урядників в Чернівцях згадує проф. Кайндль митників, що збирали мито від товарів. В Чернівцях та дооколичних селах був розложений віддїл граничної сторожи т. зв. калараші. Начальники тої пограничної сторожі носили титул „великих капітанів Чернівців і Кіцманя". Чернівці було за молдавської доби вільне місто, тоб-то не підлягало ніякому дідичови анї монастиреви, лише самому воєводі. До теріторії міста належало також кілька дооколичних сіл, не лише теперішні передмістя, але й Денисівка і Жучка. Управа міста спочивала в руках „шолтуса" (= sołtys) і 12 радних. Місто не визначало ся величиною; з оповіданя єзуіта Босковича, що переїздив в р. 1762 через Чернівці, довідуємо ся, що місто числило тоді 200 домів, тоб-то около 1000 душ. Із ріжних даних, які наводить автор, бачимо, що місто мало за молдавських часів русько-румунський характер. Між шолтусами і радними стрічаємо самі руські і румунські імена. Боскович згадує, що тут мешкали самі „схизматицькі Греки", тоб-то населенє православної віри — а також і Жиди. Нїмцї, які нинї є пануючим елементом в Чернівцях, зайшли сюда доперва за австрійського правлїня; перед р. 1763 було тут всього на все дві німецькі родини. З політичної історії Чернівців по австрійській окупації не стрічаємо нічого замітного; навіть памятний 1848-ий рік не викликав тут живійшого руху і покінчив ся устроєнем кількох „котячих музик" нелюбленим урядникам. Із довгої хроніки ріжних цісарських візит, пожеж, нападів сараначі, виливів і т. и., які реєструє автор, випадає згадати про з'їзд цісаря Франца I з російським царем Олександром I, який відбув ся в Чернівцях в жовтни 1823 р. і перехід російських військ в маю 1849 на Угорщину.

Дуже основно обговорені ріжні періпетії, які переходила мійська господарка і управа аж до уреґульованя маґістрату в р. 1832, коли то на першого посадника (бурмістра) покликано з Моравії Франца Лї-

гоцького, та до надання Чернівцям повної міської самоуправи 8 марта 1864. В р. 1822 заложено „Золоту книгу“ мешканців міста, котрі мали право горожанства; кождий із записаних мусів заплатити 12 зл. такси і зложити приписану присягу; тепер записують у „золоту книгу“ лише імена почесних горожан. Мешканці передмість не мали рівних прав з міщанами і вважали ся підданими міста; доперва ґуберніяльний декрет з 19 вересня 1847 зрівнав їх з міщанами. Чимало інтересних подробиць стрічаємо також при огляді перших проб поліцийних приписів для удержаня ладу і спокою в місті, та початків гіґієнічно-санітарних заряджень. За се фінансова господарка міста змальована лише поверховно і без відповідного освітленя. Теріторіяльний розвій міста, поданий у передпослїднім роздїлї має лише льокальне значінє, тому не зупиняємо ся на нім довше. Із порівнаня статистичних дат про розділ населеня після віри і народности від р. 1857 бачимо, що найсильнїйший приріст в містї виказують Жиди і Поляки, найслабший Румуни. Одначе в останнім десятилїтю змінив ся той приріст в некористь Поляків. Оглядом культурних відносин кінчить проф. Кайндль свою інтересну студію.

Переходячи до осуду сеї працї як цілости мусимо зазначити, що се перша і одинока проба моноґрафічного оброблення історії Чернівців і вже через те саме заслуга автора ясна і неоспорима. До того умови, серед яких приходить ся працювати історикови Буковини, дуже невідрадні із-за браку жерел. Державний архів молдавського воєводства, котрий міг би тут бути найважнїйшим жерелом, десь зовсїм занапастив ся; мабуть знївечено його за часів Фанаріотів. Краєвий архів і міський ще зовсїм не упорядковані і хіснованє ними незвичайно утруднене. Тому приходить ся визбирувати окрушини історичних жерел, як лїтописи, записки, грамоти по ріжних закутинах краю і за границею. Так прийшло ся авторови писати історію Чернівців. Знаючи се, можна доперва оцїнити, скільки труду мусів вложити, заки вспів подати все те, що в отсїй моноґрафії находимо. Про деякі погляди наведені тут можна би спорити. Прим. годї говорити аподиктично, що Буковина належала до римської провінції Дакії, тому що досї не найдено тут нї одного слїду римського панованя (укріплень, осель, доріг). Що до відмінних поглядів автора на первісні границї молдавської держави від поглядів висказаних нами у окремій розвідцї, прийдеть ся заждати на заповіджені проф. Кайндлем нові докази. При згадках про козацькі напади на Буковину пропущено походи Наливайка і Лободи (1593—4). Тяжко згодити ся в поясненем деяких топоґрафічних назв. Чому назви Жучка і „Denisiuka“ мають вказувати на болотнистий терен, годї зрозуміти. Вправдї Вікенгавзер виводив назву „Denisiuka“ аж з турецького, але проф. Кайндль, знаючи українську мову, міг легко догадати ся, що се прямо Денисівка (від

імени Денис), як сю частину Ленківців народ досї зове. Або коли вже яке село назване від слова луг, то лише Лужани, а не Ленківцї, які утворені мабуть від імени особового. Але се тільки дрібницї, які не уймають вартости працї автора. З окрема згадати треба, що книжка прикрашена 105 незвичайно інтересними ілюстраціями.

Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums 16 Jahrg., Чернівцї, 1909, 4⁰, ст. 63.

Се орґан товариства, яке числить тепер 142 членів із ріжних кругів інтеліґенції і займаєть ся історичним, археольоґічним і етноґрафічним розслїдом Буковини. В останнім річнику поміщені отсї розвідки:

Dr. Janen J. Nistor. Zur moldauisch-pokutischen Grenzfrage (ст. 3—16)[1].

Зараз на початку своєї розвідки ставить автор тезу, що границя Молдавії від Покутя була вже за часів першого воєводи з родини Мушатів (Петра I, 1378—93) тотожна із теперішною буковинсько-галицькою границею. Цїла ся розвідка дуже баламутна, бо д. Ністор не здає собі справи, що границя ся кілька разів пересувала ся то в хосен Молдавії, то знова в хосен Польщі і тому дати із рр. 1395—1433 не можуть рішати про границї із часу перед 1395-им роком і навідворот, та що по р. 1433-ім границя йшла знова куди инде. З окрема полємізує автор против тих дослїдників (між иншим і против моєї розвідки на сю тему в Наук. Збірн. в честь проф. Грушевського), котрі оселю Потік із грамоти р. 1433 ідентифікують з селом Чорний Потік коло Онута і польсько-молдавську границю із того часу тягнуть від Кулачина на півн. схід, а не, як автор хоче, просто на північ до Боточиск (коло Городенки). Однак позитивних доказів на підкріплене своєї теорії не дає д. Ністор ніяких, бо то, що в грамотї воєв. Іллї з р. 1435-го виступає Витовт Репужинський як молдавський боярин, ще не доказує, що село Репужинцї саме тодї належало до Молдавії (що належало перед р. 1433, се я як раз доказував). З другого боку не усунув автор арґументів, які промовляють за границею Куличин-Чорний Потік, бо толковане слів з грамоти р. 1451 „селища пустая, що сут на граници“ в той спосіб, що селище Umkocio, die gemeine Mark, oder kurz die Feldmark, also nicht zu ersehen, dass in der Urkunde nicht von der Landesgrenze sondern von der Feldmark der genannten Dörfer die Rede ist, є лїнґвістичним і льоґічним фокусом і вказує на повне незнане мови грамоти. Бож селище ніколи не має значіня Feldmark, а навіть слова „границя“ не можна ідентифікувати з Feldmark, бо на

[1]) Появила ся статя й окремою відбиткою. Чернівцї 1909, ст. 16, 8⁰.

се мають молдавські грамоти зовсім окреме слово: „хотар“. Що знова село Онут було давною оселею, се відомо й без карколомних доказів автора, от хоч би й з волинсько-галицької лїтописи, де се село згадуєть ся, але для установленя границї не має ся справа нїякого значіня. А хоч би й автор був правий і границя в 1433 р. йшла на село Поточиска, то із сього зовсїм не виходить, що ся лїнія була границею за Петра I Мушата, бо грамота з р. 1433 установляє нову границю. Що до границї на полудни від Прута, то автор кладе її на долину Черемоша, знова ігноруючи всїлякі переміни, які тут були. З фактом, що Банилів і Міліїв згадують ся в рр. 1445—57 в актах ґродських, як посїлість Бучацьких, дає собі легко раду, пояснюючи, що сї села були власністю польського короля на Молдавії. Вже лишаючи на боцї таку правну неімовірність, як істноване королївщин в чужій державі, вкажемо на виразне зазначене судових книг, що ті села лежали in districtu Sniathinensi. Вкінци, як завершене цїлої розвідки пишаєть ся таке етимольоґізоване як то, що „Покуте“ се край „по Кути“ (село Старі Кути). Статя д. Нїстора не приносить проте нїчого нового і до питаня про молд.-польську границю вносить богато непорозумінь і баламуцтва.

Друга статя: Dr. R. F. Kaindl. Die Bukowina im Jahre 1809 (ст. 17—25)[1]. Як відомо, в памятнім 1809 р. була Австрія загрожена не лише зі заходу, від Наполеона, але й зі сходу, від Варшавської републїки і від Росиї. По походї арх. Фердинанда на Варшаву вдерли ся ворожі війська в Галичину. Слабі відділи австрійської армії у східній Галичинї мусїли подати ся в зад і боронили лїнії Днїстра. З початком червня почала ся завзята боротьба сього війська з польськими інсурґентами коло Залїщик. Щоби скріпити сили реґулярного війська, рішило ся правительство покликати населене до военної служби. Плян ополченя зладив стаціонований в Чернівцях майор Кукс, а головно-командуючий архикнязь Фердинанд одобрив його письмом з Войнїча з 9 червня. Невабаром видано в Чернівцях відозву, зладжену в нїмецькій, руській і волоській мові, яка закликала буковинське населене до оружа. Автор статї оповідає про судьбу відділу добровольців, який зібрав ся на сей поклик і про заслуги шляхтича Михайла Калмуцького у сїм дїлї. Сю справу обговорювали вже І. Ончул і Др. Веренка в окремих розвідках; проф. Кайндль додає дещо нового на основі матеріялів по Вікенгавзері та актів із черновецької мійської реґістратури і міністерства внутрішних справ.

---

[1]) Друковано первісно в „Wiener Zeitung“, передруковано в „Czernowitzer Zeitung“, ч. 127. Статя появила ся теж окремою відбиткою. Чернівцї 1909, ст. 11, 8°.

Статя: Dr. J. Polek, Zur Frage der Errichtung eines röm.-kath. Bistums in der Bukowina (ст. 26—51)[1]) торкаєть ся доволї актуальної справи, бо саме тепер роблять буковинські Нїмцї стараня за основанєм окремого католицького епископства для Буковини, думаючи таким чином охоронити ся перед польонїзацією, яку веде насилане із Галичини духовенство. Отсю полїтично-національну тенденцію статї зазначує і сам автор у кінцевім (IV-ім) роздїлї. По короткім історичнім огляді невдалих проб шireня католицизму в Молдавії, в якім згадує про основанє епископства в Серетї (1370), в Баї (1420) і Бакові (1607), розводить ся автор ширше над розвоєм католицької церкви на Буковинї за часів австрійського пановання. Попри повторенє річий, відомих вже з давнїйших розвідок сього-ж автора (як Anfänge der deutschen Besiedelung, Josefs II Reisen nach der Bukowina, Die magyarischen Ansiedlungen in d. B.) і проф. Кайндля (Das Ansiedlungswesen in d. B.), находимо тут декілька нових подробиць, поданих на основі актів реґістратури буковинського правлїня. Інтересний статистичний виказ католиків в поодиноких буковинських громадах з р. 1786, з якого виходить, що загальне число католиків виносило тодї 3609 душ, з чого 2136, отже коло 60%, припадало на мадярські кольонії. Тодї не було ще нї одної католицької парохії в краю, а духовні потреби вірних заспокоювало військове духовенство. Доперва в тімже роцї основано перші парохії і заразом почали ся переговори що до справи церковної юрисдикції над тими парохіями. Адмінїстративне прилученє Буковини до Галичини спричинило пїдданє католицької церкви на Буковинї пїд львівське архіепископство, до котрого Буковина належить до нинї. Тепер є на Буковинї 28 римо-кат. парохій, подїлених на три деканати: черновецький, сучавський і радовецький. Число римо-католиків зростає швидше, нїж загальне число населеня і виносить по обчисленю переписи з 1900 р. 86.656, з чого 50.670 признало ся до нїмецької, 26.800 до польської і 9.180 до мадярської народности. Зі свого боку мусимо зазначити, що в першій частинї розвідки д. Полека находимо вискази, на які годї згодити ся. І так оселї Команешти, Коман і т. и. зовсїм не доказують, що Половцї (Кумани) заселювали колись Буковину, а лише що найбільше, що тотї села були половецькими кольонїями серед иньшого (славянського) населеня. Буковина не могла належати до заснованого в 1227 р. епископства Мільковії, бо воно було призначене виключно для половецьких земель, а Буковина належала тодї до галицького князївства. Щоби Степан, наслїдник Ляцка, був перед тим воєводою шипинської землї, се не лише недоказане, але й неімовірне і т. и.

---

[1]) Появило ся окремою відбиткою. Чернівцї, 1909, ст. 28, 8°.

Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Heft XI. Die Ergebnisse der Volks- und Viehzählung vom 31. Dezember 1900 im Herzogtume Bukowina. Veröffentlicht von Anton Zachar, Чернівці, 1907, вел. 8⁰. CCL+77+XLIX+26 ст. Heft XII. Die Hypothekarverschuldung des Grossgrundbesitzes physischer Personen in der Bukowina, des Grundbesitzes in der Landeshauptstadt Czernowitz u. des Kleingrundbesitzes physischer Personen im Gerichtsbezirke Czernowitz, von Dr. M. Litwinowicz, Чернівці, 1907, вел. 8⁰, 93 ст. Heft XIII. Die Bevölkerung des Herzogtums Bukowina nach dem Berufe veröffentlicht von Anton Zachar. Teil I—II. Чернівці, 1908—9, ст. XVIII+225+XIX+326.

XI випуск офіціальної публікації буковинського краєвого статистичного бюра містить доволі припізнене, але незвичайно інтересне і з огляду на надходячу нову перепись актуальне зіставлене вислідів останної переписи населеня Буковини. При тім замітити треба, що видавець не обмежуєть ся на самі комбінації ріжних чисельних даних та всюди подає для порівнаня відповідні дати із переписи в рр. 1880 і 1890-го, а часто й дати із иньших країв австрійської держави. Тут і там стрічаємо річеві замітки і поясненя. Подаємо тут декілька найінтереснійших дат із сеї публікації, тим більше, що сього не зроблено досї ні в буковинській, ні в галицькій пресї. Що до густоти населеня (70 на 1 км^2) здобула собі Буковина в 1900 р. 9-те місце між австрійськими краями (досї займала 10-е, за Істриєю). Найгустійше заселені судові повіти: Кіцмань (125) і Садаґура (123), які густотою населеня перевисшають пересічну густоту Чехії (121), найрідше гірські повіти судові Дорна Ватра (22) і Селетин (13). Приріст населеня в цілім краю за послїдних десять лїт виносить 83.604 (12·9%), при чім природний приріст, через надвишку уроджених над умершими дав 97.218, але через надвишку еміґрації над імміґрацією убуло з того 13.644. Мимо сього з огляду на силу приросту займає Буковина між австрийськими краями третє місце, по Долїшній Австрії (16·5%) і Терстї (13·4%); Галичина мала за той час лише 10·7% приросту. Буковина належить до виїмкових країв, де число мущин більше чим жінок і ся ріжниця все збільшаєть ся. На 1000 мущин було на Буковині жінок в р. 1880: 996, в р. 1890: 993, в р. 1900: 991 (в суд. пов. Селетин і Кімполюнґ се число спадає на 957). В приростї населеня беруть ріжні віроісповіданя нерівну участь. Найсильнїйший приріст за послїдних 20 лїт виказують Жиди (42·6%) і Протестанти, найслабший Православні. Абсолютні числа що до розговірної мови були в 1900 р. ось які: українською мовою говорило 297.798, волоською 229.018, німецькою 159.486, польською 26.857 (сюди зачислено й Словаків, які замешкують декілька сїл). Наслїдком сього, а також ім-

міґрації мали Поляки за останнє десятиліте найсильнійший приріст (29·33%), за ними йде приріст Німців (22·68%) наслїдком сильного приросту жидівського елементу, відтак Українцї (майже 12%) — найслабший приріст був у Волохів (9·6%). Ще лїпший образ сили і розвою поодиноких народностий дасть отсе зіставлене:

На 1000 осіб уживало мови:

	в р. 1890	в р. 1900
української	418	412
волоської	324	317
німецької	208	220
польської	36	37

Отже замітний зріст елементу німецького і польського коштом українського і волоського.

Коли взяти під розвагу розвій головних народностий по поодиноноких повітах, то слїдно, що в чисто українських повітах тратять Українцї свою процентову силу в хосен Німцїв і Поляків, в мішаних, граничних повітах зискують коштом Волохів і Поляків. В столици краю Чернівцях зросла сила українського елементу за останнє 10-літє о 2·2%. На поли осьвіти бачимо хоча невеликий, але трівкий поступ. Число неграмотних (по відшибненю дітий низше 6 лїт) зменшило ся з 419.713 (в 1890 р.) на 386.141 (в 1900 р.), отже о 8%, коли зменшенє числа неграмотних в иньших австрійських краях виносило 11·6%. Найбільше число неграмотних виказують політ. повіти: Вижниця (80%) і Чернівцї (79%); найменше: Чернівцї місто (42%) і Кімполюнґ (66%). Дуже сумною проявою треба вважати се, що ще в р. 1900 на 100 дїтий в шкільнім віцї побирало шкільну науку лиш 53. Не меньше сумне й те, що зі всїх народів в краю осьвіта стоїть найнизше у Українцїв, як слїдно із отсього зіставленя: на 100 осіб даної народности було грамотних: Українцїв 20·4, Волохів 28·4, Поляків 56·3, Німцїв 70·5. Із розділу заг. числа належних до поодиноких народів на ріжні ґрупи що до віку, бачимо, що плідність у буковинських Українцїв зменшаєть ся, між тим коли росте у Німцїв (Жидів) і Волохів. Отся обставина, а до того тенденція звишки еміґрациї над іміґрацією кажуть надїяти ся при сьогорічній переписи нових національних страт.

Зі статистики домашних звірят на Буковинї інтересне порівнане стану із р. 1850/51 з теперішним. Із сього виходить, що лише число коний росте безупинно меньш більш відповідно до зросту населеня. Число рогатої худоби виказує приріст до р. 1880, а за два послїдні десятилїтя доволї сильний спад. Число кіз і овець зменьшуєть ся, починаючи від кінця 60-их років, так само упадає пчільництво, особливо за останнє десятиліте; за те число свиний виказує останними часами дуже великий

приріст (за останне десятиліте 39%). Роздія звірят на поодинокі судові повіти виказує, що найбільше коний є в пов. Радівці і Серет, що в суд. пов. Кімполюнґ є найбільше рогатої худоби, кіз, овець і улиїв, що в кінци найбільше свиний плекають в пов. Серет і Радівці.

Незвичайно інтересна розвідка дра Литвиновича, дала б ясний як не мож на більше образ економічного стану Буковини, коли б обнимала цілу земельну посілість краю. Однак з технічвих причин автор мусів обмежити ся лише на ґрупи подані у заголовку, проте було би дуже бажаним, щоби статистичне бюро подбало о доповнене сеї студії датами із иньших ґруп і повітів. Поки що виберемо кілька дат з отсеї студії.

Загальна сума гіпотекарного довгу буковинської великої посілости виносить 40.740.874 корон капіталу і 27.812 корон річної ренти; колиж інтабульовані ренти скапіталізуємо на 4%, то загальне обдовжене винесе 41,298.114 К. А що ціла велика земельна посілість на Буковині займає 200.690 гектарів, то на кождий гектар випадає 205 К 76 с. довгу. Колиж возьмемо на увагу, що 18% посілости зовсім вільний від довгів, то на гектар обдовженої посілости прийде 241 К довгу. Процент, який довжники обовязані платити, вагаєть ся між 2%—10%; сума проценту плаченого великою табулярною власністю виносить майже 2 міліони К річно, отже майже 12 К від кождого обдовженого гектара. Висота обдовженя землї у ріжних судових повітах дуже неоднакова: найбільша в пов. Заставна (майже 9 міл. К) і Сторожинець (майже 8 міл. К), найменша в пов. Путилів (351.000 К). З зіставленя висоти обдовженя і вартости гіпотеки бачимо, що 18% великої земельної находить ся над берегом руїни. Подібно стоїть справа з обдовженем гіпотек в Чернівцях. Загальна сума довгів виносить тут поверх 34 міліонів К, з чого $24^1/_2$ міл. К припадає на середмісте, решта на правні особи і передмістя. На кождім гектарі тяжить таким робом около 6000 К гіпотекарного довгу. — Особливо сумно представляють ся відносини серед дрібної земельної посілости в черновецькім судовім повіті. Коли у великої земельної посілости на Буковині гіпотекарний довг у приватних осіб виносить лише $^1/_8$ загальної суми довгів, у дрібної зем. посілости черновецького пов. виносить довг у приватних осіб цілу половину довжної суми. Тимто й висота проценту тут значно більша і виносить пересічно 6—9%, для третини довжної суми навіть 10%. На основі відповідних зіставлень доходить автор до висліду, що річний дохід дрібної земельної посілости обтяжений до висоти 99% процентами і рентами, що проте дрібні земельні посідачі удержують ся майже виключно із зарібків, а коли дочислити сюди й кошти затягненя позички (прим. кошта інтабуляції) та проценти проволоки, то вислід буде ще більше невідрадний. Сей вислід здаєть ся нам надто песимістичним хоч

би з огляду на се, що пересічне обдовжене 1 гектара дрібної посїлости виносить лише 106 К 80 с., коли у великої земельної посїлости на цїлій Буковинї доходить, як ми бачили, майже до подвійної висоти, тоб-то 205 К 76 с. Впрочім отся пересїчна сума вагаєть ся по ріжних селах від 63·07 К (в Михальчу) до 301·18 К (в Люді-Гореча) на 1 гектар.

Вкінці незвичайно інтересна студія д. Захара освітлює, як не можна лїпше, економічне, а почасти й культурне жите Буковини. Табелї уложені з подвійним крітерієм: з огляду на рід занятя і на суспільне уверствоване. Перші подають статистику ріжних родів занятя, другі статистику станів в поодиноких занятях. При тім поодинокі роди занятя узглядненi подвійно: як головне і як побічне жерело зарібку. Для лекшого перегляду поділено занятя на 4 відділи: А. Пільне і лїсне ґаздівство, Б. Промисл, В. Торговля і комунїкації, Г. Горожанські і військові уряди та служба, вільні занятя і без занятя. Сї відділи ділять ся потім на 30 ґруп, а ґрупи на 182 родів занятя або зарібкованя. При тім причислено членів родини і службу до занятя господаря, котрий їх удержує. Всї роди занять поділені відтак на пять суспільних верств після отсеї схеми: I. самостійні, II. науково, купецько або технїчно образований персонал, III. робітники, IV. денні наємники, V. помагаючі члени родини. На жаль не прирівнано поодиноких дат із вислїдом переписи з р. 1890, із-за чого студія не дає нам образу розвою занять і суспільного уверствованя. Автор мотивує се тим, що перепись з 1890 р. роблена по иншій методї, а саме не узгляднено в нїй окремо членів родини. Також не подано дат про участь заселюючих край народностий в поодиноких родах занять і суспільних верствах. Виписуємо найзамітнїйші вислїди обчислень. Із загального населеня 730.195 належали до відділу А. 530.374 (72·6%); Б. 82.300 (11·3%) (з того занимали ся виробом частий одїня 16.595, деревним промислом 14.722, будівництвом 14.447 і т. д.); В. 62.544 (8·6%) (з того торговлею товарами 24.845, перевозом 14.530); Г. 54.977 (7·5%) (з того припадає на ріжні уряди 24.054, військо 4.458, особи без занятя 8.842). В другій части сеї публїкації подано вислїди переписи промислових заводів з 3 червня 1902 р. Тут розділено ріжні роди промислу на 25 відділів, 350 ґруп і 10.298 назв після схеми виробленої міністерством торговлї і оголошеної розпорядком з 4 серпня 1899 р., однак з пропущенем вже надто далеко ідучої спеціялізації (прим. відділюваня ковалів підков від инших ковалів і т. и.).

М. Кордуба.

Бібліоґрафія

(Оцінки, реферати, замітки).

Історія політична і суспільно-культурна.

Teodor Wierzbowski — Vade mecum. Podręcznik do studyów archiwalnych dla historyków i prawników polskich. Варшава 1908, стор. VIII+188.

Ся книжочка, перша сього роду в польській літературі, може бути корисна і для наших дослідників, — особливо, що автор звертає увагу на всякі окремішности, які можна стрінути тільки в актовім матеріялї давньої Річипосполитої, а про котрі в західнїх підручниках не можна знайти інформацій. На першім місцї йде альфабетичний спис святих, свят, неділь і святочних днів; уведені тут і всї польські святцї з давних польських календарів. Дальше слїдує 35 календарних таблиць для обчислення днів коло великодня (22 марта — 25 цвітня); дати великодня від 951 до 1800 р. — від 1582 р. в старім і новім стилю; золоті числа, індикти, конкуренти, числа неділь і епакти за 951—1500 рр.; вкінцї староримський і француський революційний календар. Корисна річ також таблиці папів і монархів. В перегляді польських королїв поданий всюди рік родин і смерти, день елекції і коронації. Але можна б закинути деякі недокладности: огляд київських князів дуже поверховний, серія литовських князів кінчить ся 1440 р. (хоч пізнїйше не все була ідентична з серією польських королїв); нема зовсім галицьких князів, анї козацьких гетьманів — хоч се було б потрібне навіть для польського дослідника. Подано теж порядок сенаторів (по ухвалї 1569 р.); спис важнїйших видань, де є викази польських і литовських урядників; дати соймів і провінціональних католицьких синодів; перегляд воєводств і біскупств. З палеоґрафії дістало ся до під-

ручника небагато: скорочення в польсько-латинських рукописах XIV—XVI в. На кінці Vademecum є латинсько-польський словарець давніх термінів, — знов углядкена тут особливо актова терміннольоґія Річипосполитої. В цілости підручник для дослідника хосенний.

Ів. Крипякевич.

Theodorus Wierzbowski — Matricularum regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoniensi asservantur. T. I (1447—1492), Варшава 1905, ст. 4+IV+192; т. II (1492—1501), Варшава 1907, ст. VIII+192; т. III (1501—1506), Варшава 1908, ст. 4+IV+304.

„Метрики" (metrices, властиво matriculae) королївства се були книги, де записували ся всї акти, що виходили з королївської канцелярії під іменем короля; вписували їх секретарі в повнім текстї або в скороченім витягу. Коли заложено єї книги, не знати; найстарший кодекс, що заховав ся, починаєть ся 1447 р.; всї метрики переховують ся в варшавськім Головнім Архиві. Директор архіва проф. Теодор Вежбовский приступив перед кількома роками до публїковання сих важних актів; дотепер маємо три томи, що обіймають часи королів Казимира, Яна Альберта і Александра, себто 1447—1506 рр. Виданнє сих метрик в цілости було занадто коштовне, бо сей час обіймає вже двайцять книг по 200—400 сторін (в катальозї архіва книги 10—17, 19—22); видавець міг дати тільки реґести. Публїкація уложена хронольоґічно, хоч акти в книгах не все були вписані в порядку; побіч дати і місця виходу кождого документу подано короткий зміст і зазначено імя урядника, який консиґнував акт; при кінцї подано очевидно книгу, в якій акт заховав ся. При кінцї додано хронольоґічний спис старших грамот, що цитують ся в актах; індекси річей, осіб і місць замикають виданнє. Такі реґести не заступлять видання повних актів, але все таки разом з індексами дуже улекшують користуваннє актами, і за се треба бути вдячним видавцеви. В докладнїйші замітки не хочемо входити — треба би пізнати ся близше з самим матеріялом; завважимо одну недокладність: видавець не зазначає ніде, чи акт знаходить ся в книгах в цілости, чи тільки в скороченню — добре було-б се зазначити.

Акти метрики, як се можна бачити вже з реґестів, дають дуже богатий і ріжнородний матеріял до історії Річипосполитої, — а також і для українських земель. Нотувати тут, все що важне і інтересне, — забрало-б немало місця. Даємо тут тільки огляд документів, що відносять ся до церковних і національних відносин на Українї (деякі з них були вже публїковані):

1451 р. 9 вересня. Король Казимир дає Бенедиктинам на будову

кляштора місце на горі коло села Страдче в львівськім повіті, „alias ruthenicum monastyer“ (I ч. 139).

1457 р. 20 падолиста (Рим). Патріярх Григорій поручає кор. Казимирови нововибраного київського митрополита Григорія (I ч. 451).

1458 р. 16 січня. Каликст III іменує галицьким епископом Макарія de Servia, мочаха чину св. Василія з константинопольського монастиря св. Кипріяна (I ч. 473).

1458 р. 16 січня. Каликст III поручає кор. Казимирови нового галицького епископа Макарія (I ч. 474).

1458 р. 27 січня (Рим). Патріярх Григорій просить кор. Казимира, щоби боронив київського митрополита Григорія перед інтрузами (I ч. 478).

1458 р. 31 січня. Кардинал Ісидор поручає кор. Казимирови митр. Григорія (I ч. 479).

1458 р. 11 вересня. Пій II поручає львівському (louidensi?) арцибіскупу і перемиському біскупу, щоби віддано Макарієви, новому галицькому епископови, всї доходи і десятини, що йому належать (I ч. 493).

1458 р. 18 грудня. Пій II поручає кор. Казимирови митр. Григорія (I ч. 504).

1458 р. 20 грудня (Рим). Митр. Григорій, як наслїдник кардинала Ісидора, заявляє кор. Казимирови вірність і послух (I ч. 505).

1459 р. 3 вересня. Пій II просить кор. Казимира, щоби не піддирав Йони, але взяв в опіку митр. Григорія (I ч. 532).

1459 р. 3 вересня. Пій II висилає до кор. Казимира леґата Николая Яґупіті для інформацій в справі руської митрополії (I ч. 533).

1497 р. 13 мая. Ян Альберт рішає спір між Русинами з Перемишля і радою тогож міста (II ч. 722).

1497 р. 6 грудня. Ян Альберт поручає львівському старостї не примушувати до робіт підданих монастиря в Уневі (II ч. 1108).

1497 р. 8 грудня. Ян Альберт рішає спір між Яном Кровіцким деканом і львівською радою з причини торговлї Вірмен і Русинів на передмістю коло костела св. Івана (II ч. 1112).

1497 р. 8 грудня. Ян Альберт рішає спір між львівською радою і Вірменами та Русинами, що торгують у Львові під замком (II ч. 1114).

1498 р. 2 марта. Ян Альберт дає Петру Димидецькому добра шляхотних Гриня, Івана, Василя, Петра, Григорія з Березова в коломийськім окрузї і инші, що перешли на короля „тому, що вони пристали до схизматика Мухи, коли нищив нашї землї (ex eo, quia scismatico Mucha eo tempore, dum terras nostras vastabat, adheserant“ — II ч. 1179).

1502 р. 17 січня. Александер іменує камінецьким намісником дяка

Грицька „ob mores et litteraturae iuxta possessionem ruthenorum copiam atque scientiam“ (III ч. 119).

1502 р. 20 січня. Александер потверджує права і привілеї камінецьких Русинів „sub simili forma“ як католикам і Вірменам (III ч. 132).

1502 р. 20 лютого. Александер потверджує декрет Яна Ольбрахта з 13 мая 1497 р., даний перемиським Русинам в справі приєяги і священня свят (III ч. 265).

1504 р. 6 марта. Александер потверджає лист Володислава з 22 марта 1444 р. з привілеями для грецької церкви (III ч. 1357).

1504 р. 24 жовтня. Александер надає холмське владицтво Іваськови Соснковському (III ч. 1758).

1505 р. 29 мая. Александер потверджає на просьбу холмського владики, Іваська, привілей вольности від присуду урядників з 23 серпня 1444 р. і декрет комісарів в справі медової дані з 2 лютого 1456 р. (III ч. 2246).

1506 р. 29 січня. Александер увільняє попів теребовельського округа від податку 16 гр. (III ч. 2553).

1506 р. 12 лютого. Александер відновляє німецьке право в Сокалї і заряджує, щоби двох радних було православної віри (III ч. 2594).

1506 р. 3 марта. Александер потверджує два листи Льва, князя Руси, sigillo eius subappenso munitas et ruthenicis characteribus scriptas, на села Гдешиці і Биличі; сї листи подали Ян Герборт з Фельштина і Бальтазар Билицький (III ч. 2727).

Ще кілька дрібнійших справ:

Під 1449 р. згадуєть ся при купні сіл Бирча і Липова перемиський епископ Атаназій (I ч. 73). При заведенню німецького права говорить ся про давне руське право в Тисмепичах 1448 р. (I ч. 43), Бібрці 1489 р. (I ч. 2083), Дмитрю 1497 р. (I ч. 741), Білці (III ч. 992). *Ів. Крипякевич.*

Franciszek Jaworski — Lwów stary i wczorajszy. Львів 1910, ст. 480.

Нариси й оповідання, надруковані в сїй збірцї, обіймають хронольоґічно майже цїлу минувшину Львова, — починаючи від XV в. аж до „вчерашнього“ дня. Не є се історичні студії в тіснім значінню сього слова, але легенькі малюнки з житя міщанства, подані в легкій і принадній формі.

На перших сторінках маємо оповіданнє про французького лицаря Ґільберта де Ляпуа, що як посол забрів до Галичини, брав участь в Ягайлових ловах на медведї, мешкав у шатрі „з зеленого листя й ги-

ляк“, а вкінці зайшов до Львова і перебув тут кілька днів на забавах з вірменськими міщанками. Дальше оповідаєть ся романтична історія звісного гуманіста Филипа Калімаха, що знайшов собі у Львові якусь Фаніолю; подібна історія Владислава IV з міщанкою Ядвішкою Лушковскою й знов пригода вірменського арцибіскупа Торосовича з монахинею („амор з пасторалом“)...

Є теж статї з ширшим змістом. „Ребелія“ на Замарстинові — се бурхливий протест сільської людности против надужить львівського патриціяту. На пустих полях коло Львова осадило місто свої села; мешканцї тих сіл з початку мали ріжні полекші і вважали ся якби передміщанами; пізнїйше для збільшення доходів захотїла львівська рада перевести села на панщину — як се було по шляхотських маєтностях. Людність не хотїла піддати ся „панам“: 1604 р. прийшло до великих розрухів. Маґістрат візвав мешканцїв Замарстинова до панщини на річ нового державця, а коли вони відмовили, скликав господарів до ратуша і 50 осіб замкнув до вязницї; оден з радних висловив ся характеристично: „найлїпше з десяток тих хлопів вивішати, то скорше будуть робити й орати, кому місто скаже!“ Розпочав ся процес, комісії, апеляції; побідили сильнїйші — по селах заведено панщину.

Богато місця присвячено львівській археольоґії й топоґрафії. Зібрано інтересні звістки про „низький“ замок, що знаходив ся колись між мурами міста; розділ „підземний Львів“ дає огляд археольоґічних знахідок і розкопок у Львові. Львівське годинникарство оброблене дуже старанно, дістало малу моноґрафію. Дещо маємо про книгарство, літературу й театр. Львівська „улиця“ змальована цїлим рядом побутових картин; передмістя і околицї міста обговорені в останнїм розділї.

Деякі подробицї дотикають ще спеціяльно до житя руського міщанства. При похоронї великого маґістра нїмецького ордена, Тіфена, що умер у Львові 1497 р., згадуєть ся участь Русинів — побіч латинського духовенства й Вірмен (с. 29). Про Богоявленську церкву (стояла при нинїшній ул. Фредра) довідуємо ся, що при нїй були старі надгробні каменї, — пізнїйше їх знищено і віддано на фундамент одної каменицї в сусїдстві (ул. Баторія ч. 36 — пор. с. 62—3); недалеко від сього місця знаходила ся могила, де похоронено козаків, що згинули підчас облоги 1648 р. (с. 64). Згадати треба, що в околицях „Чортівської скали“, на ґрунтах Кривчиць, знаходить ся місце з назвою „Табори“ — тут дійсно мав лежати табор Хмельницького (с. 470). Може з історією руського міщанства звязана й камениця „Клопотівська“ (нинї ул. Сербська ч. 8), якої історія тут описуєть ся — в XVI в. були у Львові міщане Клопоти.

Небезінтересне, що в першій половинї XIX в. в львівськім театрі

досить були модні штуки з української історії, нпр. „Ванда Потоцька або гайдамаки на Україні“ („річ дієть ся у Львові і в ліску св. Софії, вище стрийської рогачки“, „на початку драми показуєть ся страшний образ, що показує скалисте й відлюдне місце, де гайдамаки зі смолоскипами в руках убивають брата глухонїмої“), або „битва під Полтавою“; була також поема про город Ігоря на Чортівській скалї (с. 290, 406, 465).

В цїлости картини д. Яворского дуже займаючі, дають богатий матеріял до історії Львова; шкода, що фелєтонова форма нарисів не дала можности авторови зазначувати жерел, — виданнє на тім тільки скористало би. До працї долучені ілюстрації з давних малюнків та рисунки д. Франца Ковалишина. *Ів. Крипякевич.*

Dr. Miron Korduba — Die Lage der Ukraine und die Politik Mazepas vor der Schlacht bei Poltawa (Bukowiner Post, 1909, ч. 2423—2424).

Автор представляє положенє України перед гетьманованем Мазепи, малює зріст шляхетських тенденцій у козацької старшини і характеризує ненародну полїтику Мазепи, що й була головною причиною невдачі під Полтавою. Попиранє шляхетських інтересів, приятельованє з польськими панами, рішучі оружні виступи проти селян, які бунтували ся проти вкорочуваня своїх свобід і початків панщини, а вкінцї вислугованє московським властям і заводженє московських порядків, щоб удержати ся при власти, підірвали сильно популярність Мазепи і зготовили йому велику силу ворогів не лише на Запорожю, але й на Україні, так що для безпеченства мусїв окружити ся московськими стрільцями. Цїлковито ж знищило Мазепу в очах Українцїв відступне схопленє популярного Палїя.

Збираючи ті і инші ще обставини, приходить автор до висновку, що Мазепа не був нїколи національним героєм; його згадуєть ся лише тому, що з ним звязана остатня проба вибороти Українї повну автономію. *З. Кузеля.*

В. Строевъ — Бироновщина и кабинетъ министровъ. Очеркъ внутренней политики императрицы Анны. Ч. I (1730—1735 г.), Москва 1909, ст. 205. Ч. II, вип. 1, Спб. 1910, ст. 76.

Праця приватного доцента Строєва, як видно з заголовка, торкаєть ся одного з найбільш темних і реакційних періодів російської історії XVIII ст. — часу панованя Анни Іванівни, який по характеристицї поета Майкова, піддержанїй і науковою лїтературою, проходив „среди смятенія и страха, средь казней, пытокъ и опалъ“. Одначе

в супереч дотеперішнім поглядам автор стараєть ся дати инше освітленнє розгляданим часам, через що праця його має аж надто характер „регабілітаційний“ — симптом дуже інтересний в російській історичній науці, який проявляєть ся не тілько в сій, а і в инших новійших працях по історії. Що більше, студія д. Строєва густо-часто пересипана полемічними уступами проти инших поглядів, а в дальшім випуску автор находить можливим полемізувати не тільки проти письменних але і устних реплік пороблених в приводу першої части його праці (в. II, с. 1—10). Се позбавляє працю вимаганої обєктивности і спокою, і загалом обі книжки написані в дуже нерівнім і горячковім тоні; тут перемішано все: особисті мотиви, які склонили його вибрати сю, а не иншу тему, спомини, полеміка і т. д. Се в значній мірі ослабило вартість нових тверджень й приведених в користь тих тверджень арґументів, хоч студія написана на основі архівного матеріялу. Очевидно перед викінченнєм цілої праці (а повинен вийти що найменше ще один випуск) трудно остаточно сказати, на скільки авторови вдало ся перевести доказ правди, а тим самим і дати належну оцінку тій роботі. Одначе на скільки вже тепер видно, то автора хочби самі інтереси полєміки тягнуть дальше в тій регабілїтації, ніж навіть позволяє йому матеріял, яким він оперує. З того виходять суперечности в самій праці між поодинокими твердженнями про одно і те саме питаннє. Напр. обороняючи в дусї загальної регабілїтації правительства Бірона він в першій части говорить, що згаданий діяч зовсім не вмішував ся в внутрішні справи Росії, а тимчасом в другій частині своєї праці (напр. с. 24—26) змушений признати, що напр. хочби в 1736 р. ціла управа замість кабінета спочивала в руках тогож Бірона. Такі самі суперечности виходять у автора, де він загалом говорить про правительство, якого душою він уважає Остермана. Тимчасом Остерман наслїдком своєї спеціяльної тактики нераз цілими роками старав ся держати ся осторонь „кабінета“, спочатку з огляду на присутність в кабінеті Яґужінского, а потім (від 1738 р.) відомого Артемія Волинского. Як сказано, автор оправдуючи (хоч без особливих арґументів) так царицю Анну, як її правительство, ставить ся до нього прихильно головно для того, що воно продовжало „петровскія традиціи съ ихъ культомъ государства, съ ихъ полнымъ порабощеніемъ личности этому культу“ (Ч. I, с. 67). Через те ставить в plus тому правительству його полїтику супроти України, де воно було теж „продолжателемъ традиціи великаго преобразователя, стремившагося уничтожить гетманство. Во всякомъ случае — говорить він дальше — съ государственной точки зрѣнія оно (правительство) было послѣдовательнѣе, нежели правительство Єлизаветы, которая возстановила гетманство изъ простого каприза, въ интересахъ семьи своего фаворита“ (Ч. I,

с. 97—98). Се крім того ще має служити доказом, що правительство не було „німецьке“, як твердили дотеперішні дослідники сього часу, проти чого головно воює автор, бо на його погляд се правительство було вповні національне. Не розяснивши одначе докладно того, що він розуміє під „Біроновщиною“, а так само і відносин „Біроновщини“ до кабінету (мабуть се буде зроблене в дальшім випуску праці), а що найважнійше, не розглянувши історії кабінета за час 17/X 1740—25/XI 1741 р.[1]), коли кабінет дійшов до найбільшого розвою своєї діяльности і сили, автор тим неменше робить загальний висновок — характеристику сеї інституції. При тім не зважаючи на дотеперішні твердження, загальна характеристика кабінету — а він і був правительством — виходить неґативна, хоч автор старає ся звязати сю інституцію з кабінетом Петра. „Кабинетъ министровъ былъ однимъ изъ тѣхъ эфемерныхъ учрежденій, которыя, подобно грибамъ, безъ числа выростаютъ на рыхлой почвѣ русскаго государства XVIII в. Опредѣленной компетенціи онъ не имѣлъ, а поэтому многое зависѣло отъ того, кто въ немъ засѣдалъ въ данное время (Остерманъ, Ягужинскій или Волынскій). Однако созданный по образу Петровскаго кабинета онъ и во второй періодъ сохранилъ черты своего происхожденія“ (Ч. II, с. 65—66). Поминувши те, що ся характеристика не тільки що не виплива з сказаного досї автором про правительство Анни, але навіть почасти всьому тому суперечить, вона на нашу думку не зовсім вірна. Коли дивити ся на кабінет міністрів, як лишень на одну стадію істновання тої самої інституції, що в ріжних часах істнувала під ріжними назвами — за Петра I — кабінет, за Катерини II і Петра II — Верховный тайный совѣтъ, за Анни кабінет міністрів, а почасти за Єлисавети конференція міністрів,— то сам кабінет зовсім не виходить такою ефемерною інституцією, як говорить автор. Навпаки того рода інституція орґанічно була звязана з самодержавною найвисшою властю, як верховний орґан управи тієї власти. Тим поясняєть ся неозначеність компетенції такої інституції як кабінет міністрів: вона могла робити все те, що могла і найвисша власть — монарх, і то або з доручення монарха в кождім випадку, або самостійно, залежно від того, на скільки дотичний пануючий був менше або більше здатний управляти державою.

Тільки про загальний зміст книжки. Що до українських справ, то крім згаданого висше, автор говорить про дві конференції правительства (29/1 і 7/3 1734 р.), на яких розглядано ситуацію витворену на Україні смертю гетьмана Апостола (Ч. I, с. 96—97). Постанови тих конферен-

[1]) Про се напр. Внутренній бытъ русскаго государства съ 17-го октября 1740 года по 25-е ноября 1741 года. Книга вторая. Высшія государственныя учрежденія (кабінет, сенат і синод). Москва, 1886.

ції відомі врештою звідки інде. Дальше з приводу нарад правительства в 1735 р. над поліпшеннєм економічно-фінансового положення Росії і инших з тим звязаних питань подана цікава опінія директора монетної контори і монетних дворів ґр. Ґоловкіна, в якій як не можна краще висвітлено становище міродайних российських чинників супроти України, яку незважаючи на обєдинительну політику вважали чужим орґанізмом і ставили ся до нього вороже, особливо в економічних справах. Між иншим порушивши справу удержування казьонних шинків, Головкін виступає проти того, щоб горівку для згаданих шинків спроваджувано з заграниці і України, „потому что деньги всегда могутъ выходить за границу и въ Малую Россію и оттуда паки въ Россію возвратиться не могутъ, и изъ того немалой вредъ воспослѣдствуетъ, а въ экономіи главный интересъ тотъ, чтобъ чтиться какъ возможно изъ чужихъ государствъ, деньги или серебро въ свое государство присовокуплять насупротивъ того, чтобъ изъ государства деньги не выходили, и того по всякой возможности отвращать“ (Ч. I, с. 124). Таке саме менше-більше становище в сій справі заняв і другий економіст — директор камерколеґії Пустошкін. Як бачимо, Ґоловкін трактував Україну як чужу державу, супроти котрої треба строго придержувати ся в економічних справах тодішніх меркантилїстичних прінціпів. Інтересна теж характеристика дана Остерманом відомому президенту Малоросійської колеґії Велямінову. Намічаючи при орґанізації нового правительства в 1730 р. кандидатів на президентів ріжних колеґій, Остерман при імени Велямінова написав таку увагу: Die Sachen soll er gründlich verstehen. Mit seiner Conduite in der Ukraine ist man nicht sonderlich zufrieden gewesen (Ч. I, приложенія, с. 180). Остерман мав тут на думці надужитя і хабарництво Велямінова на Україні, що врештою йому потім не перешкодило бути президентом зреформованої камер-колеґії. Коли до сього всього додати ще непровірену досї звістку Мініха-сина, що з причини боязни правительства перед замахом ґвардейський ізмайловський полк був набраний з Українців, то буде все, що ми в праці д. Строєва найшли про українські справи. Як на значну вагу українського питання і його хоч і пасивної ролї в полїтицї правительства, з чим годить ся і автор, то звісток про се в його студії не багато, а головно всї вони носять припадковий характер. Загалом для автора становище гетьманщини неясне і при тім нема найменших признак бодай поверховного знайомства його з українською науковою лїтературою. Що гетьманщина навіть тоді входила нераз в комбінації високо-полїтичної натури — як напр. династичну конкуренцію між лїнією Петра I і його брата Івана (напр. процес смоленського ґубернатора кн. Черкаского за його зносини з голь-

штинським двором в 1732—1734 р.[1]) — про се міг автор дізнати ся і з російської літератури. Тоді-б може переміна курсу політики супроти України за Єлисавети не видавала ся лишень звичайним капризом цариці. Тимчасом він сього зовсім не використав. *І. Джиджора.*

М. Рклицкій — Козаки Золотоношскаго уѣзда по даннымъ Румянцевской Описи 1767 года (Оттиск из Статистическаго Ежегодника Полтавскаго Губернскаго Земства на 1909 г.), стор. 126+10 стор. таблиць.

„Генеральна Опись Малоросії“, переведена в 1767—69 рр. з ініціятиви ґенерал-ґубернатора Малоросії ґрафа Румянцева, ще й досі жде дослідників-статистиків. Як детальна і докладна подворна перепись прилученої України, вона дає матеріял високої наукової вартости для статистичної характеристики економічного житя тих часів мало не в усїх його проявах. А тим часом ще й досї сей видатний матеріял — майже мертвий науковий капітал, як що не рахувати тієї воїстину незначної лїтератури про „Генеральну Опись“, котра істнувала до останнїх часів.

Ось через що ми повинні з великою радістю і подякою стрівати всяку наукову працю, що має собі за мету чи подати критично перевірені матеріяли „Описи“, чи змалювати тогочасний суспільно-економічний побут на підставі наукового оброблення сих матеріялів. До таких праць безперечно належить розвідка полтавського статистика М. Рклицького, що вийшла в кінці минулого року в Полтаві під поданою в горі назвою.

Серіозне трактованнє теми, обережність в наукових висновках, знайомість з минулим України, цікавість і важність висновків історико-статистичного досліду д. Рклїцького — все се робить сю працю вартою того, щоб не тільки занотувати її в науковій бібліоґрафії, але і зазнайомити з її змістом і висновками і то не тільки фаховців, але і широкий загал.

Основним джерелом для праці ш. автора були одначе не самі матеріяли „Описи“, не її відомости і сводні таблиці, що лежать в ориґіналї в бібліотецї київського унїверситету, а ті вибірки з матеріялів, котрі в 1883 р. на доручення Полтавського ґубернського земства виготував проф. І. Лучицький під назвою „Матеріалы для исторіи землевладѣнія в Полтавской губерніи в XVIII в.“ Ось через що обектом досліду д. Рклїцького були лише козацькі володїння і двори 4 сотень Переяславського полка — Золотоніської, Гельмязівської, Пещанської та Ліплявої,

[1]) Див. Сношенія князя А. А. Черкасскаго съ гольштинскимъ дворомъ при императрицѣ Аннѣ Іоанновнѣ. Заря, журналъ учено-литературный и политическій, 1870 г. (в додатку „историческіе матеріалы“) кн. 7 (с. 194—234), 8 (с. 255—266), 9 (с. 267—306).

котрі займають нині північну частину Золотоніського повіту, бо тільки для тих сотень і було видруковано відповідні вибірки.

Спробуємо після праці д. Ркліцького змалювати економічний побут козаків Золотоношського повіту в 1767—69 рр.

Господарчою одиницею в ті часи була не родина, не „домохазяйство“, як тепер, а двір, „двороназяйство“, себто певна теріторіяльна одиниця, на котрій жили і господарювали споріднені між собою родини. Правда вже і тоді було чимало дворів, які складали ся з одної родини, а саме 597, що виносить 45% всіх дворів. Всїх таких економічних одиниць було 1338, а в них жило 2759 родин, що складали ся з 13.582 осіб обох полів.

Характерною ознакою всеї тої людности, ознакою, що наложила дуже великий одбиток на все економічне житє тих часів, був невпинний рух народніх мас з одного місця на друге. Для того щоб виявити в цифрах вплив сього чинника на людність 4 сотень, д. Ркліцький уживає доволї дотепного способу, а саме, підрахувавши, скільки було фамілїй дворохазяїв в тих сотнях і скільки родин припадало на ту чи иншу фамілїю, виясняє він процес заселення території. Всїх різних козацьких фамілїй д. Ркліцький нарахував 814. Коли ми всї фамілії поділимо на 3 ґрупи по скількости родин, на новійші (1—2 родини), на середні (3—10 родин) і стародавні (10—25 родин), тодї людність 4 сотень змалюєть ся перед нами так:

	число родин од фамілїй						
	нов.	серед.	старод.	Разом	Теж	в	%
Ліплявська	79	77	0	156	51	49	0
Золотоніська . . .	359	456	21	836	43	54	3
Гельмязівська . . .	426	828	83	1337	32	62	6
Піщанська	108	300	22	430	25	70	5
	972	1661	126	2759	35	60	5

Ся неоднакова давність фамільного складу, а також і той факт, що „опись“ застала чимало зайшлих (тих, що не родили ся в місці перепису) дворохазяїв — 304 (23%) з 520 родинами і 2643 душами в їх, яскраво показують нам, що населення даного району прибувало не стільки шляхом природного приросту, скільки дякуючи іміґрації з инших місцевостей, головно з Полтавщини, трохи з Чернигівщини і навіть з Правобережа, що такий масовий рух обхоплював не самих тільки посполитих, але і козаків, котрі жили в инших, лїпших, економічних умовах.

Всї 1338 дворів з погляду службового складу козаків того часу поділяли ся на двори виборних козаків, себто тих, котрі повинні були відбувати військову службу, і двори „підпомощників“, котрі повинні

були допомагати виборним зброєю, одежою, харчом, кіньми і т. и. В 4 сотнях було дворів таких виборних козаків 437 (33%), що показує нам, що виборні козаки Переяславського полка були доволї заможні (на 1 виб. 2 підпомічника). Але сей поділ був не тільки формально-службовим, а ще й маєтковим: виборні були значно богатші за підпомічників. Так, у перших на 1 двір припадало $5,_5$ волів, $5,_8$ дорослих коней, а ниви було $54,_4$ дня, у других же $2,_3$ вол., $1,_1$ кон. і $19,_3$ дня ниви.

Економічна одиниця часів „Описи", двір, як сказано було вище, складала ся з кількох родин, з варіаціями по окремих селищах од $1,_4$ до 4 родин на 1 двір, по окремих дворах од 1 до 14 родин. Основною причиною, котра впливала на величину дворів, була давність їх істнування: чим новійша була людність, тим менші були двори і навпаки.

Сей самий чинник зовсїм не впливав на величину родини. За сучасних економічних обставин, як довела земська статистика, розміри хлїборобської родини залежать від забезпечення її орною землею. „Опись" показує, що і сей фактор не мав тодї такого впливу, як нинї. І от виявляєть ся дуже цїкава для економічної характеристики тих часів залежність величини родини від забезпечености господарства худобою:

	Чис. родин	Число душ	Голов худоби рогат. і кон.	Пересїчно на 1 родину худоби	Пересїчно на 1 родину душ
Селища, де пересїчна величина родини низша від пересїчної по всїх 4 сотнях	1.451	6.751	7.498	$5,_2$	$4,_7$
Решта селищ	1.308	6.841	8.653	$6,_6$	$5,_2$

Ще більш цїкаві одміни від сучасного знаходимо ми в подїлї людности 1767—69 рр. по віку:

	Молодш. 15 р.	15—60 р.	Старих і калїк	Разом
Чоловіків . . .	3.316	3.127	346	6.789
Жінок	3.372	3.072	389	6.833
	6.688	6.199	735	13.622

Таким чином людність кінця XVIII в. ріжнила ся своїм половим складом, хоч і значно менше ніж нинї: так на 100 чоловіків припадало в ті часи 101 жінки, а в 1885 роцї на територїї тих же 4 сотень на 100 чоловіків приходило ся вже 104 жінки. Далї ся ж таблиця показує нам, що дитячого віку (до 15 р.) було $49,_2$%, старечого $5,_4$%, решти (15—60 р.) було $45,_4$% всеї людности. Особливі ж ріжницї супроти 1885 р. знаходимо ми в подїлї чоловіків по віку; так із 100 чоловіків було:

Дітей молодш. 15 р.	Юнаків і дорослих (15—60 р.)	Старих (60 і біл.)
в 1767 р. $48{,}_8$	$46{,}_1$	$5{,}_1$
молодш. 13 р.	14—59 р.	
в 1885 р. $38{,}_7$	$56{,}_7$	$4{,}_6$

Очевидно, як се встановила нині статистика, причиною таких ріжниць в складі населення після віку в 1767 і 1885 рр. була неоднакова смертність в першій, дитячій, і останній, старечій ґрупах людности, менша в давні часи, коли людність жила в ліпших економічних і санітарно-гіґієнічних умовах, і більша в наші з їх надзвичайно лихими господарчими і санітарними обставинами. Очевидно також і те, що в давні часи, коли людей робочого віку було 46 із сотні чоловічого населення, господарство гірше було забезпечено робочими силами, ніж в наші часи, коли на кожду сотню припадало 57 чоловіків робочого віку.

Всього людности було в 1767 р. в 4 сотнях, разом з 109 наймитами і 79 наймичками, 13.780 душ, коло 1900 р. та ж сама територія мала населення 29.827, с. т. за 133 р. приріст сягав 116%. Як бачимо, приріст сей дуже і дуже малий, що знову стояло в залежности від невпинного народнього руху, еміґрації населення на вільні незайняті землї, котрих сила було тодї навкруги у нас на Українї.

Даючи багатий матеріял до характеристики економічного побуту козацької людности, „Опись“ між иншим містить в собі відомости про оселї й инші будівлї козаків. Всїх осель було 3986, або 44%, инших холодних, будівель 4.981 або 56%. Пересїчно на 1 двір припадало $6{,}_7$ будівлї, в тім числї $3{,}_0$ теплих та $3{,}_7$ холодних; на 1 родину пересїчно припадало $3{,}_2$ будівлї, в тім числї $1{,}_4$ теплих та $1{,}_8$ холодних. Варіяцїї котрі спостерігають ся і забезпечености родин будівлями, знову стоять в залежности від основного економічного фактору тих часів — від худоби, правда, до певної міри також і від лїсу.

Які ріжницї настали нинї в складї будівель, показує нам порівнання відомостей 1767 р. з 1885 р.; на 100 родин припадало:

	1767 р.		1885	
	в абсол.	в %	абсол.	в %
Хиж і хат	143	44	105	32
Комор	37	12	15	4
Клунь	2	1	54	16
Сараїв, хлївів, повіток	140	41	142	43
Сажів	—	—	16	5
	322	100	332	100

Той факт, що в наші часи зросла скількість господарчих будівель, вказує на інтензивнїйшу економічну дїяльність населення нашої доби і на діференціяцію дворів на окремі родини, на окремі „домохазяйства“.

Як же була забезпечена в 1767 р. козацька людність худобою, що грала таку видатну ролю, як ми бачили, в їхньому господарстві, навіть в цілому житю.

Отся таблиця показує нам, скільки і якої худоби було у людности після перепису 1767 р., як було забезпечене населеннє в своїй господарчій діяльности худобою і які ріжниці в сій забезпечености настали нині:

	1767 рік				1885 рік			
	Абсол. числа	в %	На 1 род. що мала худобу	На 100 нал. душ	Абсол. числа	в %	На 1 хаз. що мало худобу	На 100 нал. душ
Волів . . .	4.468	39	1,7	33	4.718	52	1,3	21,5
Коров . .	2.996	32	1,4	27	2.785	31	0,8	12,5
Яловок . .	672							
Коней роб.	3.284	29	1,2	24	1.527	17	0,4	7
Разом вел. худоби . .	11.420	100	4,3	84	9.030	100	2,5	41
Овець і ягнят . . .	24.328	62	9,0	179	16.418	70	4,6	75
Свиней . .	10.224	26	3,3	75	3.720	16	1,1	17
Молод. волів	2.043	5	1,8	35	726	3	0,9	15
Молод. коней	525	1			214	1		
Инших . .	2.213	6			2.390	10		
Разом дрібної худоби	39.333	100	14,6	289	23.648	100	6,6	107

Таким чином, всякою худобою людність 1767 р. була далеко краще забезпечена ніж в 1885 р. Вже се одне показує нам, яке значіннє мало в ті часи скотарство. Коли ж ми порівняємо, скільки худоби припадало на 100 дес. ріллї і на 100 дес. засївку в 1767 і 1885 р., то побачимо, що хлїборобство дуже відставало в 1767 р. від скотарства, не використовуючи робочої сили худоби, що скотарство за часів „Описи“ мало не службове, як нині, а самостійне значіннє в сільському господарстві:

	На 100 дес. ріллї		На 100 дес. засївку	
	1767 р.	1885 р.	1767 р.	1885 р.
Великої худоби . . .	37	40	121	49
В тім числї робочої .	25	28	82	34
Дрібної	127	106	412	128
Разом	164	146	533	177

Відносини скотарства до хлїборобства за часів Румянцівської

Описи і в 1885 р. стає особливо яскравим із отсього порівнання д. Ркліцького: „перше на тисячу козаків припадало 3730 голов всякої худоби, при 610 головах робочої і 690 дес. засївку; в 1885 р. припадало тільки 1480 голов всякої худоби, при 290 гол. робочої, але посївів було 840 дес., с. т. робочої худоби на 1 люд. стало удвоє менше, засївку же на $^1/_5$ більше“.

Таке велике було скотарське господарство в ті часи у козаків. Але і в ті часи не всї козацькі хазяйства були однаково забезпечені худобою, і в ті часи була вже доволї помітна нерівність економічна:

	1767 р. дворів в %	1885 р. хазяйств в %
Не мали ніякої худоби	3,6	17,7
Не мали робочої, або не мали ніякої . . .	13,6	35,9
Мали з робоч. худоби тільки конем (1767 р.), або 1 гол. роб. худоб. (1885 р.) . . .	6,6	8,5
Мали 1—5 волів (1767 р.), 2—6 голов роб. худоб. (1885 р.)	59,9	52,1
Мали 6 і більше волів (1767 р.), 7 і більше голов робоч. худоби	20,8	3,5
Всього з робочою худобою	86,4	64,1

Таким чином, і в ті давні часи було чимало хазяйств убогих. Всїх таких дворів, котрі не мали худоби до хлїборобства, було в 1767 р. 182, а родин в їх 220 (або 8%) з 983 душами. Що се були справжнї пролетарі, видко із розгляду їх заробітку. Здебільшого, жили вони з зажону і заробітку „з серпа“ (129 двор., 155 род.).

Ще більше виступала ся нерівність економічна по окремих сотнях: із 100 родин було бідних (без робочої і всякої худоби), середнїх (до 6 голов) багатих (більше 6 голов):

	Бідних	Середнїх	Багатих	На 100 душ було дес. посїву
в Пещанській	5	46	48	79
„ Гельмязівській . . .	8	50	37	75
„ Лїплявській	6	52	36	68
„ Золотоніській	10	56	30	56

Виявляєть ся отже, що там, де було більше засївку, с. т. там, де було більше розвинене хлїборобство, там було і багатих худобою більше.

Особливо цікавим в сьому явищі є те, що й тут велику ролю зограв невпинний рух людности, брак осїлого житя, котрий спричинив ся до неоднакової економічної діференціяції в ріжних частинах території 4 сотень:

	Всіх дворів абсол.	Родин чис.	Багатих двор.	Багатих род.	Середніх двор.	Середніх род.	Бідних двор.	Бідних род.
				в процентах				
В селищах з люд. недавн. осілости	396	661	13	23	70	65	17	12
В селищах з люд. середн. осілости	544	1195	23	39	64	53	13	8
В селищах з люд. давньої осілости	398	903	25	43	63	51	12	6

Таким чином, ми бачимо, що масовий рух в ті часи мав надзвичайно великий вплив на господарчий лад, на соціяльно-економічну структуру громадянства тих часів, викликаючи те чи инше уґруповання людности по степені заможности в ріжних селищах, в залежности від того, як давно людність стала провадити осіле житє.

З усього вище наведеного про забезпеченість козацької людности худобою ясно, що земля в ті часи служила не так хліборобству, як скотарству.

Придивімо ся ж до земельної власности часів „Ґенеральної Описи".

Що до форми землеволодїння XVIII в., то дані Описи свідчать про те, що пануючою формою була в ті часи приватна власність. Так ріля майже вся була приватною власністю, ліси теж головно становили приватну власність козаків, тим часом коли сїнокосу більше ніж $^4/_5$ було громадською власністю.

Головну вагу в господарстві козаків тоді мала ріля. Її було після „Описи" 40.917 день, або на наші десятини 30.688 дес., котрі належали 1.138 дворам, або 2.519 родинам. Отже на 1 род. припадало 12 дес., тимчасом як через 133 роки, в 1900 р. припадало тільки $6{,}_3$ дес. на одно хазяйство, котре мало рілю. Вся земля кождого двора не була в одному шматку, а була розкидана в кількох місцевостях і урочищах. Ся роздрібненість володїня, або черезполосність, була розповсюджена скрізь, а не тільки в тих селищах, котрі перейшли до трипіля чи двопіля в хліборобстві. Наскільки великою була ся роздрібненість землеволодїння, видко з того, що на 1 двір по всіх 4 сотнях припадало пересічно 15 шматків орного поля, з варіяціями по окремих селищах від 3 до 24 шматків, а на 1 шматок припадало пересічно коло 2 десятин. Другою характерною ознакою володїння орною землею було те, що землю за мало використовувано для хліборобства. Так із 30.688 дес. рілї під засівком було тільки 9.425 дес. або 31%, тим часом коли в 1900 р. було 81%.

Що спричинило ся до такого надзвичайного роздрібнення рілї?

Безперечно, чималу ролю тут грала земельна мобілїзація, котра, як

показує опись, була доволї розповсюджена в формі купна-продажи, застави, обміну на инші речі і т. и. Так із 16.497 земельних шматків було спадкових (45%), придбаних 576 (4%), мішаних 8468 (51%). Ясно, що ті села, в котрих людність давнїйше осїла, процеси земельної мобілїзації повинні були дуже розвинути ся, а через те і повести до більшого роздрібнення володіння:

	Число дворів що мають рілю	Число родин	Число шматків	Пересїчно на 1 дв.	шматків на 1 род.
Молоді села	317	574	3527	11	$6{,}_0$
Середні „	455	1082	6953	15	$6{,}_4$
Давні „	358	851	6017	17	$7{,}_1$

Опріч вище зазначеного, роздрібнення землеволодїння викликало ся також змінами в умовах хлїборобства, переходом від безсистемного хлїборобства до обовязкових змін, до двопіля чи трипіля:

Селища	Число двор.	Число шматк.	Пересїчно шматків на 1 двір
з 0—25% двор. в трипілї	61	202	3
„ 25—50% „ „	147	1429	$9{,}_5$
„ 50—75% „ „	560	8931	16
„ 75—100% „ „	345	5935	17

Переходячи до питання про те, як була поділена загальна сума орної землї поміж окремими дворами, ми повинні насамперед зазначити, що із 1338 дворів зовсїм не мав рілї 201 двір (15%) з 236 родинами та з 1117 душами (8%). Знов і тут ми бачимо, що видатним чинником в утворенню безземельних верств був рух мас з місця на місце. Так із усїх безземельних дворів 96 дворів (48%) з 119 родинами і 579 душами належало зайшлим козакам. Потім в сотнях молодих, як от Лїплявська, де було 51% молодих фамілїй, там і % безземельних був найбільший — 27%; навпаки в Пещанській, де % молодих фамілїй був найменший — 25%, і % безземельних сягав тільки 8.

Отся таблиця малює нам, як була поділена між окремими господарчими ґрупами орна земля в 1767 р. і які зміни настали в сьому поділї в наші часи, в 1900 р.:

Хазяйства (1900) і родини 1767), що мали рілї	Число десят.		На 100 десят. припадає десят.		Родин і хазяйств		
	1767	1900	1767	1900	1767	1900	± в %
Менше 1 дес.	34	311	$0{,}_1$	$0{,}_9$	57	342	+ 500
1—3 „	329	2753	$1{,}_1$	$8{,}_2$	183	1033	+ 465
Разом до 3 дес.	363	3064	$1{,}_2$	$9{,}_1$	240	1375	+ 473

3—6 дес.	1833	5591	6,3	16,6	428	1016	+ 135
6—9 „	3123	4801	10,2	14,3	422	519	+ 23
Разом 3 до 9 дес.	5056	10392	16,5	30,9	850	1535	+ 81
9—15 дес.	7746	6130	25,4	18,4	670	413	— 38
15—50 „	16222	9819	53,1	29,2	728	332	— 54
50 і біл. „	1156	4189	3,8	12,4	19	18	— 5
Разом від 9 дес.	25124	20198	82,3	60,0	1417	763	— 46
Всього	30543	33654	100,0	100,0	2507	3763	+ 50

Надзвичайно цікаві ті висновки, які можна зробити на основі отсих цифр. Як земельна площа, так і скількість господарств особливо збільшила ся у дрібних власників: площа в 8 разів, а число господарств в 6 разів, у середнїх площа в 2 рази, а число господарств в 2,4 рази. Зовсім инше ми бачимо у великих ґруп: площа зменшила ся на 22%, а число господарств в 1½ рази. В сїй останнїй ґрупі, одначе, ми спостерігаємо й инший процес, а саме найвищі елементи її (50 і більше), хоч і зменшили ся в числї господарств (на 5%), проте земельна площа їх зросла мало не в 4 рази.

Основна тенденція сього процесу виступить ще яскравійше, коли навести відомости про скількість господарств (в %) і про пересїчний розмір господарства в 1767 і 1900 рр. по 5 головним економічним ґрупам:

	1767	1900	1767	1900
	% хазяйств		пересїчний розмір в десят.	
Беззмельні і без ріллї	8	22	—	—
Бідні (менше 3 дес.)	9	29	1,5	1,4
Середні (3—9 дес.)	31	33	6,0	5,1
Гарно забезп. (9—50 д.)	51	15,5	17,0	16,3
Багаті (50 і біл.)	1	0,5	61,0	102,0
Разом	100	100	12,2	6,4

Із сих двох вище наведених таблиць ясно, як каже автор, що земельна еволюція козацького землеволодїння відбувала ся вгорі в напрямі концентрації, внизу в напрямі парцеляції.

Таке було володїннє орною землею і його еволюція.

Инакшим застала „Опись" володїннє лїсом і сїнокосом. Так, сїнокосу в приватній власности мали 395 дворів (30%) або 1052 родини (38%); лїсу ж 794 дворів (59%) або 1939 родин (70%). Се показує, що лїс зробив ся приватною власністю ранїйше, нїж сїнокос, що між иншим доводить і еволюція власности на лїс і сїнокос: в 1900 р. сїнокосу в приватній власности мали вже 55% всїх хазяйств в скількости 4433 дес., громадського ж сїнокосу лишило ся 1417 дес., а громадський

ліс лишив ся в 1900 р. тільки в містечку Ліплявому.

Поглянько ж тепер, хто і як порав ся в ті часи коло землї?

„Ґенеральна Опись“ показує нам 4 кляси людий, що працювали в тих часах коло козацького хлїборобства: самостійних господарів і їх помічників, котрі поділяли ся на зажонщиків, підсусїдків і наймитів.

Самостійно працювали коло хлїборобства 1014 дворів (76%), 2322 родини (84%); з зажону жило 219 дворів або 289 родин (11%), отже разом хлїборобської людности було 95% козацького населення. Опріч того підсусїдків було 385 душ обох полів при 126 дворах козаків, та наймитів і наймичок 188 душ при 160 дворах. До сього треба додати, що із 2507 родин, котрі мали рілю, тільки 33 родини (1,3%) не обробляли самі своєї землї, а наймали її з десятини, арендарів же землї було 73 родини (2,9%).

Що ж до того, як були всї робочі руки поділені між окремими сотнями, то треба сказати, що найбільше робочих рук, особливо підсусїдків було в сотнях велико-козацького землеволодіння і небогато в сотнях середнього.

Ми вже знаємо, що під засївком була в 1767 р. лише невелика частина орної землї — 9425 десят., або 31%. Ся пересїчна величина дуже варіювала по окремих сотнях, а ще більше по окремих селищах (від 16% до 51%). Там де землї було багато, там площа засївку була відносно не велика і навпаки.

Коли б ми схотїли вияснити, які причини викликали сї варіяції, то повинні були б знову удати ся до того фактору, величезний вплив котрого на народне господарство ми нераз вже зазначали — до кольонїзаційного українського руху.

Коли возьмемо знову три катеґорії селищ і вирахуємо, скільки приходило ся в кожній катеґорії на 100 хлїборобських родин:

Селища	Десятин ріллі	Скоту робочого	В тім числі волів	Зажонщ.	Підсусїд.	Наймит.	Всього роб.	Десятин посіва	% посівів	Припадало дес. засівку на 100 душ всього населення
в молодих	1353	301	204	85	6	8	99	340	25	51,2
„ середнїх	1340	355	186	56	25	9	90	409	30	69,4
„ давнїх	1271	349	193	47	12	7	66	444	35	74,6

то нам стане цїлком ясним, що основною причиною ріжниць в засївній площі між окремими селищами була давність їх осїлости. В селищах молодих, де було багато орної землї, де разом з тим було багато зайшлого люду, а також і робочої худоби, не встигло щё скласти ся добре хлїборобське господарство, а людність ще не встигла зробити ся хлїбороб-

ською і займала ся головно скотарством. Зовсім инше ми бачимо по селищах старих.

Що до систем хліборобства, то, як ми вже завважали, пануючою (66% дворів) було вже в ті часи трипіле: в 1-й руці було 217 дворів, в 2 руках — 158, в 3-х — 740, разом 1115 дворів.

Сіяли в ті часи, за винятком картоплї, котрої тодї ще людність не знала, майже те саме що й нинї, а саме зі 100 дес. засївку припадало на:

	1767	1900		1767	1900
Жито . . .	26	30	Гречку .	17	19
Пшеницю .	15	16	Просо .	9	9
Ячмінь . .	16	9	Инше .	4	6
Овес . . .	14	11			

Значні зміни, як бачимо, відбули ся головно в засївку жита, що зросли з 26% до 30%, і ячменю, котрі дуже зменшили ся з 15% до 9%.

Опріч вище зазначених відомостей про сїльське господарство, д. Рклїцький подає за „Матеріялами“ проф. Лучицького дані про продажні цїни на ґрунти (садиби) та на орну землю і про цїни на робочі руки, дані надзвичайно цїкаві і характерні.

Так виведена із 298 випадків купна-продажи пересїчна продажна цїна двора була $7_{,17}$ карб., пересїчна ж цїна 1 дес. орного поля, виведена з 45 випадків, рівняла ся 41 коп. Се а також те, що козацька людність часів „Описи“, як відомо, платила чималі грошеві податки і повинности, ясно говорить нам про те, що населеннє тих часів мало доволї значні грошеві фонди, котрі йому давала реалїзація його доходів від хліборобського і головно скотарського господарства.

Ще цікавійші відомости про заробітну плату. Пересїчна річна заробітна плата дорослому робітникови на хазяйській одежі була 2 крб. 84 коп. (з 21 випадку), на своїй 3 крб. (з 8), дорослій робітници на хазяйській одежі 1 крб. 70 коп. (з 14 вип.), малолїткам обох полів 1 крб. 26 коп. (з 32 вип.). Знаходимо ми в „Описи“ чимало й таких випадків, коли робітники, і то не тільки малолїтні, служили лише за одежу і „пропитаніе“ (17), або за самий тільки харч (15).

Коли ми переведемо цїни заробітної плати на хліб, як основний необхідний споживчий продукт, тодї побачимо, що заробітна плата робітника тих часів давала йому змогу купити 30 пудів жита. Тепер нам ясно, який нужденний заробіток мав робітник в ту добу, коли переводила ся Румянцевська перепись, особливо, коли порівняти з заробітною платою 1907 року (річна плата чоловікови 77 крб. 87 коп., жінцї 50 крб. 57 коп., півробітникови 39 крб. 97 коп.), котра давала змогу, напр. дорослому робітникови купити 125 пудів жита.

На сьому власне й кінчить ся цікава праця д. Рклїцького, а далї

йдуть висновки із всього фактичного цифрового матеріялу, невеличку частину котрого ми подали в нашій замітці, а висновків не вважаємо потрібним тут наводити, бо головні з них ми вже зазначили.

М. Порш.

D. Detlefsen — Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius und ihre Quellen (= Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie hrg. von W. Sieglin, XVIII). Берлїн 1909, ст. VI+171. Детлєфзен дуже добрий знавець Плїнія, подає тут звязко результати своїх довголїтних студій над Плїнїєм, обговорює підставні ґеоґрафічні погляди його описів і карт, спиняєть ся над його (ґеоґрафічною) бібліотекою і займаєть ся з окрема його описами країв Европи, Азії, Африки, островів Середземного моря. Не всї одначе частини ґеоґр. описів Плїнїя оброблені тут докладно: особливо дотикає се розділу про Скитів, що має для нас найбільший інтерес.

G. Kisch — Nordsiebenbürgisches Namenbuch (Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. 1907, XXXIV, 1, стор. 1—153). В слівнику подана велика збірка імен власних від найдавнійших часів до нинї на підставі актових студій. Зазначені також назви громад і топоґрафічні матеріяли. Через те має словар велику вартість і для дослідників української кольонїзації і історії в Семигородї (прим. стор. 106 Reussen).

Th. Wotsche — König Sigismund August von Polen und seine evangelischen Hofprediger (Archiv für Reformationsgeschichte 1906, IV, стор. 329—350). Автор представляє відносини короля до своїх проповідників з часу перед вступленем і по вступленю на престол. В додатку 8 листів з кореспонденції кн. Альбрехта пруського з р. 1546—1551.

R. G. Salomon — Eine russische Publikation zur päpstlichen Diplomatik (Neues Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde, 1906/1907, XXXII, стор. 459—75). Обговорюєть ся працю Лїхачева про папу Пія V і його зносини з східною Европою, а головно з Іваном Страшним.

Ph. Hiltebrandt — Die polnische Königswahl von 1697 und die Konversion Augusts des Starken (Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, X, 1907, стор. 152—215). Розвідка написана на підставі нових документів з ватиканського архіву. В додатку опублїковано звідти 11 актів. *З. К.*

Др. К. Лучаківський — До історії видавництва українських шкільних книжок („Наша Школа" 1910, ч. 1, ст. 24—38). Сумну картину нашого середнього шкільництва за останнїх 20 лїт виказує статя чи радше спомини дра Лучаківського. Видавництво укр.

книжок в чужих руках, кстрі не хотять знати потреб і інтересів нї нашого суспільства, нї наших авторів. Малюнок останнїх лїт попереджає автор коротким поглядом на початковий стан видавництва шкільних книжок нашою мовою (від кінця 40 рр. мин. столїтя).

М. Лозинський—Литовське національне відродженне (Лїт.-Н. В., 1910, ч. 6, ст. 488—503; ч. 7, ст. 71—81 і ч. 8, ст. 258—276). Не вважаючи на певне заінтересоване нашої суспільности литовським рухом і на ту сердечну звязь, яка лучить нашу націю з литовською, у нас досї не було звязкого і систематичного нарису литовського нац. відродження. Стаття д. Лозинського заповнює сю прогалину.

І. Кревецький — Справа подїлу Галичини в рр. 1846—50. (З історії боротьби галицьких українців за національно-терїторіяльну автономію). (Лїт.-Н. В. 1910, чч. 10 і 11). Є се популяризація розвідки, що друкована була на сторінках нашого журнала.

Л. Цегельський — Галицьке москвофільство в останнїй його фазї. (Лїт.-Н. В. 1910, ч. 5, ст. 389—406). Серед статей того автора під заг. титулом „З австрійської України“ ся має тривзлїйше значінє і тому ми її тут нотуємо. В сїй статї д. Цегельський спиняєть ся над ґенезою сучасного неомосквофільства, а вкінцї над тими засобами, які прискорять повний занепад його та позбавлять українську націю від внутрішнього боляка.

М. Лозинський — Галицьке москвофільство (Рада, 1910, ч. 75). Просторий фелєтон про сучасне москвофільство в Галичинї з коротким поглядом на його історію.

St. Os...arz — Najnowszy zwrot w moskalofilstwie rusińskiem (Przedświt 1909, ч. 12, ст. 707—717). Статя д. Osarza (Плохоцкого-Василевского), відомого і в рос. публїцистицї, дає досить добрий нарис зародженя і сучасного стану галицького москвофільства з спеціяльним узгляднене́м нової течії в нїм — фракції Дудикевича.

Ю. Романчук — Польщина, русчина і росийщина. (Кілька споминів). (Дїло, 1910, ч. 9). Після коротеньких принагідних споминів з часів молодих лїт автора, коли панувала польщина серед нашої інтеліґенції в Галичинї, переходить він до справи рідної мови в родинї на Українї росийській.

П. Капельгородський — Спогади семинариста (Лїт.-Н. В., 1910, ч. 6, ст. 445—456; ч. 7, ст. 30—44 і ч. 8, ст. 229—240). Цікаві спогади д. Капельгородського дають богато фактів до історії середнього шкільництва на рос. Українї перед революцією. Автор говорить, правда, про духовну семинарію, але все сказане ним можна віднести в рівній мірі і до світських шкіл. Система виховання і освіту-

вання — була одна і полягала не на тім, щоб зробити з дітей будучих свідомих горожан, а лиш слухняні знарядця бюрократичної машини.

Ю. Будяк — Записки учителя. (Літ.-Н. В. 1910, ч. 9, ст. 391—402; ч. 10, ст. 72—83; ч. 11. ст. 265—282; ч. 12, ст. 450—465). Про сї, написані в напів белетристичній формі, спомини була вже згадка в нашій часописі в огляді укр. преси за 1909 р. Для історика нашої нар. школи на рос. Україні дають вони чимало цікавого матеріялу. „Записки" ще не скінчені і в сїм річнику „Літ.-Н. В."; закінченнє їх прийде в р. 1911.

Д. Д. — Микола Костомаров. (Світло, 1910, ч. 4, ст. 19—33). Короткий огляд житя й діяльности з приводу 25-ліття смерти славетного історика.

С. Єфремов — Манівцями (Рада, 1910, ч. 79). З нагоди 25-ліття смерти Костомарова, автор присвячує великий фейлетон оглядови його поглядів на укр. справу і їх хиб. Статя увійшла в брошуру автора „Фатальний вузол".

Н. Василенко — Памяти Н. И. Костомарова, какъ историка. (Кіевская Мысль 1910, чч. 97 и 98). У нас так мало студій з обсягу укр. історіоґрафії, що мимоволї мусиш відмічати й найменьшу статю. З тим більшим правом треба занотувати цікаву статю д. Василенка, яка являєть ся скороченим рефератом, що був читаний на зборах Об-ства Нестора Літописця. Статя д. Василенка найліпше, що маємо після статї проф. М. Грушевського.

Н. Костомаров — Изъ воспоминаній. Арестъ, заключеніе, ссылка. (Вѣстникъ Европы, 1910, кн. 4). А. Костомарова — Н. И. Костомаровъ. — Изъ воспоминаній. (Ibid. кн. 6—9). Е. Юнге — Воспоминанія о Н. И. Костомаровѣ. (Ibid. кн. 11). 25-ліття смерти славетного історика і свого довголїтнього співробітника вшанував „В. Европы" рядом причинків до його біоґрафії. Спогади самого історика торкають ся переломового моменту в життю кирилометодієвців і становлять досї недруковану сторінку його автобіоґрафії. Спомини покійної вже тепер жінки Костомарова торкають ся часів знакомства з нею історика і заручин, так несподївано і фатально перерваних арештом. Д-ка Юнґе на кількох сторінках згадує про своє перебуваннє у Костомарових в Дїдовцях.

О. Михалевич — Спогад про В. Б. Антоновича (Рада, 1910, ч. 55). Спогади з часів унїверситетських про знайомство з Антоновичем.

Листи М. Драгоманова до редакторів росийського социяльно-революцийного виданя „Впередъ" (1876—1878). „Дїло" 1910, чч. 200—232 (і окремо, Львів, 1910, ст. 58, ц. 50 сот.). Під таким титулом д. Мих. Павлик надрукував переписку між Драгомановом і редакторами „Впе-

реда", котра має певний інтерес для історії взаємин між українськими і російським соціялістами й радикалами.

С. Ефремов. — Трудівник передрозсвітної доби. (Рада, 1910, ч. 272). Короткий огляд літературної і суспільної діяльности О. Кониського з приводу десятиліття смерти.

Ф. С—ко — Проф. Михайло Грушевський і його наукова діяльність. (Рада, 1910, чч. 285—287). З приводу 25-ліття літературної праці проф. М. Грушевського д. С—ко робить докладний огляд наукового надбання, яким обдарував шан. ювилят рідну Україну. *В. Д.*

Карел Кадлец — Михайло Грушевський. Переложив за дозволом редакції др. Зенон Кузеля (Каменярі, 1909, ч. 17, ст. 1—3). Переклад статї з „Slovanského Přehledu": подано в нїй огляд житя і діяльности Грушевського. *З. К.*

Мова.

Rocznik slawistyczny wydawany przez Jana Łosia, Leona Mańkowskiego, Kazimierza Nitscha i Jana Rozwadowskiego. Revue slavistique publiée par... Том I—II. Kraków-Cracovie. 1908—1909. 8⁰. Том I. стор. IV+[II]+324; том II, стор. VIII+318.

Від часу великого зросту научної продукції в поодиноких областях знаня, показала ся конечна потреба окремих бібліографічних органів, що реєстрували-б нові книжки і по змозї подавали їх оцінки в короткій і звязкій формі. Славістика довгий час не могла похвалитись подібним видавництвом і вдоволяла ся совісними і богатими показчиками і рецензіями нових книжок, які провадила редакція „Archiv für slavische Philologie". Одначе в 90-их роках (особливо по виході звісного показчика проф. Пастрнка: Bibliographische Übersicht...) рецензійний відділ сеї часописи став сильно малїти, а вкінци зійшов до ряду звичайного відділу для довших рецензій. Тому бракови старали ся кількома наворотами зарадити то чеські, то російські фільольоґи, одначе не могли удержати ся і скоро застановляли свої видавництва. Такими ефемеридами були: Věstník slovanské filologie a starožitností (2 томи, перший за 1900 рік вийшов в 1901 р., другий за 1901 вийшов в 1902 р.), Славяновѣдѣніе въ повременныхъ изданіяхъ (за 1900 рік) і Славяновѣдѣніе в 1901 р. Щойно в остатнїх роках покликано дві бібліографічно-критичні публікації, які мабуть перетревають довше. Се бібліографічні показчики видавані другим відділом руської мови й літератури петербурської Академії Наук при Извѣстіяхъ отд. русс. яз. и слов. під редакцією Бенешевича, Фасмера і Шахматова і виписана в горі бібліографічно-критична часопись „Rocznik slavistyczny".

Rocznik поклав собі за задачу подавати критичні і річеві справозданя із загальної славістики і узглянювати побіч праць з обсягу порівняної лінґвістики також подрібні праці з обсягу поодиноких мов. Крім головних і окремо виданих розвідок мають бути рецензовані також часописні статі і розвідки, а в додатку нотовані докладно взагалі усі статі, що дотикають славістики. Причинки можуть бути писані по польськи, німецьки, французьки і анґлійськи, в дальшій лінії також в инших славянських мовах (до тепер лише по московськи).

Два дотеперішні томи показали, що редакція стараєть ся (особливо в другім томі) вийти поза границї польщини і інформувати про найновійші появи з обсягу славянських мов. В доборі рецензій тримаєть ся редакція того правила, що вибирає в першій мірі важнійші праці і віддає їх до оцінки лише спеціялїстам (нераз рівночасно і кільком), відсуваючи дрібниці до бібліоґрафічного відділу.

Так уміщено в першім томі 21 рецензій, між иншим на отсї праці, що мають для нас більший інтерес: 1) Вондрак, Vergleichende slavische Grammatik I (рец. Міккола і Ніч); 2) Улашин, Über die Entpalatalisierung der urslav. e-Laute im Polnischen (Forbiörnsson); 3) Szachmatowa prace dotyczące polszczyzny (Кульбакін); 4) Брікнер, Dzieje języka polskiego (оба рецензенти Улашин і Бодуен де Куртене роблять авторови поважні закиди); 5) Яґіч, Psalterium Bononiense (Вондрак); 6) Сѳверьяновъ, Супрасльская рукопись (Вондрак, з похвалами); 7) Щепкинъ, Саввина книга (Вондрак, з закидами що до деяких виводів); 8) Кульбакін, Спирантъ v въ славянскихъ языкахъ (Улашин); 9) Будде, Лекціи по исторіи русскаго языка (Лось — не докидає нічого нового до вислїдів дотеперішних рецензентів); 10) Estreicher, Szwargot więzienny (Улашин закидає Е. недбалість виданя матеріялу, що не без ваги, хвалить за те книжку); 11) Курка, Słownik mowy złodziejskiej; 12) Крчек, Grupy dźwiękowe polskie t a r t i c i r(e)ć (Розвадовскі виказує слабе підготовлене автора).

Другий том приніс між иншими рецензії на отсї праці: 1) Вондрак, Vergleichende slavische Grammatik (Зубати); 2) Die neuesten Forschungen zur Frage über die rumänisch-slavischen sprachlichen Berührungen (Фасмер); 3) Бернекер, Slavisches etymologisches Wörterbuch 1—3 (Meillet і Розвадовскі); 4) Пілят, Gramatyka języka polskiego (Сьмєшек); 5) Крымскій, Украинская грамматика I, 1—2, 6, II_1 (Шахматов, гл. реф. Свєнціцкого, Зап. XCIV); 6) Слоньскі, Die Übertragung ger griechischen Nebensatzkonstruktionen in den altbulgarischen Sprachdenkmälern.

В додатках до обох томів зібрана бібліоґрафія за 1907 і 1908 рік (300+395 заголовків) в девяти ґрупах: 1. загально-славянський відділ,

2. церковно-словянська мова, 3. болгарсько-македонська ґрупа, 4. сербохорватська ґрупа, 5. словінська мова, 6. чесько-словацька ґрупа, 7. лужицька, 8. лехіцька, 9. руська (в тім і українська мова). З українських часописий і видавництв використані лише Етноґр. Збірник, Україна, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка і Записки Українського Наук. Тов. у Київі. Таксамо не вповні використана полуднево-словянська література і словінська. Панове редактори повинні скоро оглянути ся за відповідними співробітниками і доповнити прогалини, коли хотять, щоб їх робота принесла користь славістам. Так як тепер бібліоґрафія Rocznik'а ще дуже неповна. *З. Кузеля.*

Stanislav Forman. Srovnávací čítanka slovanských jazykû. Прага, 1909, 110, 8⁰.

Отся книжка се популярний підручник для всіх тих, що хотіли би пізнати в загальнім виді всї славянські мови і на тій підставі вибрати собі якусь одну, чи більше для спеціяльних студій. З самої книжки навчити ся жадної мови не можна і як автор зазначує, він навіть не стремів до того. Він хотїв лише звернути увагу славянських читачів на те, що вони належать до великого славянського племени та що в славянських середних школах належало би вже подавати науку славянознавства бодай в тім скромнім розмірі, як його книжка. Він подає проте тут підставові загальні відомости про Славян (їх число, теріторія, мови, письмо), а далї наводить вибір текстів із кождої мови; при кінци говорить коротенько про вимову і акцент та подає коротенький словарець до текстів.

У супротивности до свого земляка, д-ра Люб. Нідерле, професора чеського унїверситету, який в остатних своїх працях зачисляє на силу Українцїв до „Русів" і начисляє їх разом 95 мілїонів, забуваючи чомусь про українську історію, про її окрему лїтературу, мову і загалом культуру, що розвивала ся инакше від великоруської — уважає автор Українцїв окремим народом і присвячує їм відповідне місце в своїй хрестоматії; Білорусів причисляє одначе до Великорусів і лише признає, що вони говорять окремим діялектом; Сербо-Хорватів уважає одним народом, так само Чехо-Словаків; Словінцїв і лужицьких Сербів уважає також окремими народами. За те своє становище стягнув на себе незадоволенє „Славянскихъ Извѣстій" (1909, ч. 7, ст. 966), які так висловлюють ся: „Такимъ образомъ славянская хрестоматія, имѣющая цѣлью дать чешскому юношеству правильное представленіе о современномъ славянствѣ и содѣйствовать объединенію и сближенію славянъ, признаетъ существованіе отдѣльнаго языка малорусскаго и отдѣльной славянской народности малорусской или, какъ курьезно выражается соста-

витель хрестоматіи — русинской народности и русинскаго языка. При этомъ, по мнѣнію г. Формана, jazykem rusinskym говоритъ 30 милл. населенія, занимающаго площадь въ 820.000 кв. кил. въ южной части Европы и въ Россійской имперіи, „въ губерніяхъ люблинской, сѣдлецкой, гродненской, минской, черниговской, кіевской, бессарабской(?), подольской, волынской, харьковской, воронежской, херсонской, екатеринославской, таврической до самаго устья Дона у Азовскаго моря"; „колоніи русиновъ, кромѣ того, разбросаны на Кавказѣ и за рѣкою Кубанью". При этомъ вся наша древняя литература [1]) отъ начала письменности и до Московскаго періода на ст. 16 объявлена принадлежащей „русинамъ". Въ хрестоматіи, въ той ея части, гдѣ помѣщены образцы языка, „русинамъ" отведено почетное мѣсто — 6 странницъ (столько же, сколько сербо-хорватамъ и болгарамъ) подъ особымъ заголовкомъ „Jazyk rusinsky" (отже се також національна кривда для Великорусів!).

Російські славянофіли не лише не признають нас самі, але жадають і від инших Славян, аби заявляли, що не знають Українців, їх мови, їх літератури, бо се знанє шкодить чомусь „единенію и сближенію". Заперечуванє дійсного факту має буцім то усунути сам факт (що укр. мови й літератури нема); незнанє вислідів російської урядової конскрипції має бути іронією над незнанем Чеха і т. д. Чогож іще більше бажати?

Належить іще зазначити, що українські тексти подані в хрестоматії в части фонетичною правописю, а в части романівкою. Помилок є доволі, як загалом їх багато і в инших текстах. *Вол. Гнатюк.*

А. Соболевскій. Къ исторіи малорускаго нарѣчія. Варшава, 1910. Ст. 8, 8⁰ (Відбитка з „Рус. Филолог. Вѣстника").

Отся статейка складаєть ся з чотирьох розділів, в яких автор подає свої уваги над чотирма працями ріжних авторів, виданих в остатних роках.

В першім розділї мова про працю Ол. Яблоновського, друковану в варшавськім „Przeglądzie Historycznym" (т. IX, 1909), про кольонїзацію Київщини в половині XVIII ст. Ся праця подобаєть ся тому д. Соболевському, що підпирає його теорію про те, буцім то нинішнї мешканці Київщини не потомки давних, але кольонїсти, що зайшли сюди досить пізно. Він подає з працї О. Яблоновського доволї довгий цитат про цїлковите знищене Київщини по великій руїнї і кінчить так: „Имѣемъ ли мы хотя какое-нибудь право искать на кіевской сторонѣ Днѣпра потомковъ древнихъ полянъ и на черниговской — потомковъ древнихъ

[1]) Та „вся древняя" лїтература мiстить ся в отсих словах; „Poučení Vladimíra Monomacha, Spisy metrop. Ilariona, Kyrilla Turovského, Cestopis Danijila a j."

сѣверянъ? Не есть ли подобное исканіе — слѣдствіе полнаго невѣдѣнія русской исторіи“? (ст. 3). Забуває одначе, що такого „опустошеня“ не можна брати дословно та представляти собі, що по кождій военній акції земля ставала вповні безлюдна. Звідкиж у такім разї повторяли би ся в ріжних документах імена тих самих родів протягом цїлих століть, коли вони звідти втікали і пропадали десь у чужині? Відповідь на се знайшов би автор, як би хотїв, навіть у наводженім цитатї з О. Яблоновського: „Но земля, столь плодородная и богатая, не могла долго пустовать. Едва появились сколько-нибудь благопріятныя условія, стали возвращаться на пепелища своихъ отцовъ стосковавшіеся на чужбинѣ сыновья..... И пустыни Кіевщины стали быстро заселяться“ (ст. 2). Тим способом могли потомки старинних мешканцїв Київщини задержати ся до наших часів.

У другім роздїлї зводить автор рахунки з А. Кримським за його працї „Древне-Кіевскій говоръ“ (Извѣстія А. Н. т. XI, 3, 1906) та „Деякі непевні крітерії для діялектольоґічної клясифікації староруських рукописів“ (1906), завважуючи, що в обох „разсыпаны перлы саумовѣреннаго невѣжества“, яких наводить приклади: „Мы въ своей статьѣ говоримъ, что малорусскіе говоры не знаютъ перехода **г** и **к** въ **д** и **т**. Г. Крымскій въ опровержені̇е приводитъ факты перехода въ малорусскихъ говорахъ **д** и **т** въ **г** и **к**“ (ст. 4). Очевидно, що тут через неувагу зайшло в д. Кримського qui pro quo. Але що такі переміни істнують у наших говорах, про те можна переконати ся хочби з моїх „Народнїх оповідань про опришків“ (Етн. Збір. т. XXVI, Передмова, ст. XIV), де наведені приклади подібних перемін: нїдде (= нїгде; а коли брати **г** = **ґ**, то й тут маємо: ледїнь = леґінь); а в буч. пов. чути нераз: боддай = богдай. Перемінаж **к** у **т** у Гуцулів навіть доволї часта: течера (кичера), тенне́ (кине́, кину́ти), терни́цу (керницю), тешеню (кишеню), тілько (кілько), тїлїх (килїх), в тїтлах (кітлах), потїй (покій), на Бутївци (Буківци), тїв (кіл), тїнь (кінь), теп (кип) і т. д. Так само даремно сперечаєть ся автор за слово „овечий“, вважаючи, що воно „вѣроятно великоруссизмъ, одинъ изъ тѣхъ многочисленныхъ великоруссизмовъ, которые находятся у Шевченка, Квитки и другихъ малорус. писателей полтавскаго и харьковскаго происхожденія“. Отже наперед Шевченко походить із правобічної України, а вираз „овечий“ уживаєть ся на цїлім етноґрафічнім просторі українськім (овечий сир, овече молоко); „вівчий“, подане Верхратським і за ним передруковаве в словари Б. Грінченка, знайдене доси лише у Замішанцїв, що жиють у чотирох селах (коли не помиляю ся), положених між польськими і словацькими селами і правдоподібно запозичене з польського (owczy). Що ж до слова „торговля́“ — то воно загально уживане в Галичинї і на Буковинї,

а походжене „торгівлї“ треба ще дослїдити, щоби можна сказати щось певного.

У третїм роздїлї подає автор кілька язикових уваг про грамоти Болеслава Тройденовича, оголошені петербурською Академією Наук у книзї „Болеславъ Юрій II, князь всей Малой Руси“ (1907 р.).

До четвертого роздїлу дала нагоду авторови моя книжка: „Етноґр. матеріяли з Угор. Руси“, т. IV, (Етн. Збір. т. XXV). Він констатує, що „весь наличный матеріалъ (оголошений доси про Угор. Русь) не рѣшаетъ вопроса о древности русскихъ поселеній за Карпатами“, а потім наводить цитат із одного оповіданя, додаючи від себе: „Это преданіе указываетъ на сравнительно недавнее появленіе русскихъ въ мадьярской степи. Что произошло въ „тяжелые годы“, о которыхъ говоритъ разсказчикъ крестьянинъ, — неурожай, или вторженіе татаръ (а они въ XVI в. заходили даже въ Карпаты), или какое другое бѣдствіе, мы не знаемъ“ (ст. 8). Отже я мушу тут пояснити, що „тяжкі роки“ се 1846—1848 р. і що тодї власне з причини голоду в північній Угорщинї еміґрували тамошнї селяни, між ними й Русини, на угорську низину, спеціяльно до Банату, де й осїли і де ще й до нинї істнують, не стративши своєї національности, але затрачуючи її поволи. Сеї кольонїзації не можна отже переносити до давнїйших часів. Старша за те на цїлу сотку лїт кольонїзація до Бачки й до Слявонії. За те руські оселї північної Угорщини, що займають збиту теріторію, мусять бути так само старі, як і галицькі з північного боку Карпат. В документах XIV ст. приходять про них згадки, давнїйших треба ще шукати.

Зазначу ще маленьке баламуцтво автора, висловлене в отсім реченю: „Тѣсная связь угорско-русскихъ говоровъ съ карпатскими (горскими) русскими ґоворами, а этихъ послѣднихъ — съ малорусскими говорами вообще не подлежитъ сомнѣнію“ (ст. 8). Всї угорсько-руські говори, а з галицьких гуцульський, бойківський, лемківський і замішанців, належать до карпатських, тому не можна їх протиставити собі, як се зробив автор. А що їх єдність із українськими незаперечна, се й він констатує.

В. Гнатюк.

Словар чужих слів. 12.000 слів чужого походженя в українській мові. Зібрали др. Зенон Кузеля і Микола Чайковский, зредаґував др. Зенон Кузеля, Чернівцї, 1910. VIII+368, 8°.

В остатних часах появляють ся в нас чим раз частїйше працї з довол
ї занедбаного доси поля лексикольоґії. По словарях О. Поповича, В. Доманицького, Дубровського, великім словари Б. Грінченка, кількох шкільних словариках і кількох діялектичних, маємо тепер досить обми-

стий словар дра З. Кузелї, який заповнює здавна відчуваний брак особливо між селянами, робітниками, учениками, що радо беруть ся до читаня та при тім разураз потикають ся на трудностях, які представляють для них чужі слова, уживані в нашій мові і не вовсім їм зрозумілі. Вправдї хтось із язикових пуристів міг би сказати, що належить уживати в письмі тільки своїх слів, а чужі обминати, але бажаня бажанями, а житє житєм. Його не можна відтяти від світа і відокремити в якусь замкнену цїлість, бо посторонні впливи вривають ся до нього з усїх боків і заливають його. І се дїєть ся не лише в нас, але в кождого народа. Хто перед пятьма роками поза Росією знав слово „погром"? А нинї воно стало інтернаціональне так само, як слово електрика, телефон, телеґраф і т. д. і буде фіґурувати вже не лише в російськім, але також у німецькім, французькім, анґлійськім словари. І не лише „бідні", „хлопські" мови підлягають таким посторонним впливам та позичкам, але й „богаті, панські", як висше згадані та в кождій з них є словарі „чужих слів", що нераз обіймають по кількадесять тисяч слів, позичених деколи і в зовсїм некультурних народів. Се вказує на взаїмні впливи ріжних народів на себе так само, як вказує на них фолькльор, що поволи починає виростати в інтернаціональну науку.

Коли з сього становища подивимо ся на словар дра З. Кузелї, то переконаємо ся, що в ньому крім славянських — приходять слова з отсих мов: еврейської, китайської, арабської, перської, турецької, мядарської, грецької, латинської, італїйської, французької, румунської, еспанської, німецької, анґлійської, литовської. Подибують ся ще слова й з инших мов, але їх такий незначний процент, що можна про них не згадувати. Очевидно, що не з усїх тих мов зайшли до нас позички впрост, бо які приміром зносини були в нас з Еспанцями? Отже еспанські слова прийшли до нас через посередництво инших близших народів і так само було певно зі словами китайськими, арабськими, перськими і деякими італїйськими, французькими та анґлійськими. З инших мов ішли позички двоякою дорогою: одні через лїтературу, прим. із латинської мови, другі впрост через зносини одного народа з другим, прим. із турецької, румунської, мадярської мови; були також комбінації обох тих способів, прим. одні слова із грецької та німецької мови зачерпувано через лїтературу, инші через безпосередні зносини. Такі запозичені слова обтирали ся поволи, націоналїзували ся, прибираючи нашу вимову й вигляд, нераз перекручували ся при тім, а в кінци тратили цїху чужого і ставали рідними; остатнє дїяло ся особливо зі словами, принятими усїм народом на цїлій нашій етноґрафічній теріторії, а не яким одним закутком. Переглядаючи тепер словар, бачимо, що найбільший процент слів у нім грецького та латинського походженя, потім німецького і т. д.

Се степованє вказує нам міру чужих впливів на нас із боку ріжних народів.

Розуміє ть ся, що в словари не зібрані всї чужі слова, уживані в нашій лїтературній мові і народних діялектах, але такий комплєт не лежав також у плянах автора (авторів) словаря, що мав представляти збір слів, найчастїйше у нас уживаних і не всїм зрозумілих. Се не шкодить нїчого самій книжцї і на мій погляд можна було з неї ще повикидати такі слова, як: гаптан, гавптваха, гавскнехт, гаруспекс, гомункулюс, ґлянс, діксіонер, енкефальон, еспрі, жантільом, йох, іди, імакулята, інюрія, камбіо, литкуп, луна (місяць), лайтмотив, обезяна, опуленція, парріціда, профет, тумулюс і ин. що може й були колись десь кимось ужиті, але нїколи не мали більшого розширеня і можуть уважати ся хиба за ἅπαξ εἰρημένα або за звичайні варваризми, вводжені у всякі мови такими письменниками, що ще не зглубили скарбів своєї мови...

Так само можна було не наводити таких загально зрозумілих слів, як: Жиди, Йордан, паламар, палата, Татари й ин. Пропустити можна було й деякі перекрученя, що приходять іще у поправній формі, прим. дешпіт (деспект), жоржина, кабака, кайстра, мент, економія й инші.

При подаваню слів старав ся автор зазначувати — на скілько се можна було — й їх первістне походженє; було би далеко лїпше, якби він був подавав також ті слова в оріґіналї, хоч що правда, се значно збільшило би книжку, а для пересїчного читача не мало би великого значіня. З деякими вказівками про походженє слів можна було би не згодити ся; відносить ся се до таких слів, як: бонза, домра, кулїс, пізма, пуста (не пушта), тарантас і деяких инших.

На поодиноких словах подає автор наголоси, на богатьох одначе — на мій погляд — вони неправильні; я наведу для прикладу тут деякі з такими наголосами, які повинні бути, а не з такими, як подані в книжцї: адвóкат, áдепт, áзиль, áзот, áкорд, éпоха, бри́тан, валéт, ґаздá, ґáрмонд, ґувéрнер, дáктиль, дáскал, дéбіт, дéсень, дéсер, ді́якон, долїхокéфал, дóра, éлєв, кáмера, кармéльок, козáр, левéнець, ля́мпас, мáґнат, мáґура, мáшина, мури́н, нéктар, óфіцир, пури́зм, сýрдут, фосá, фáцет, халвá й инші.

При деяких словах не наведені всї значіня, в яких вони уживають ся, прим. абсолюторія — свідоцтво укінченя висшої школи; акцесїст — титул урядника; бомба — півлїтрова склянка пива; візитирка — перегляд (при війську); гаман — удар, ждюханець; ґама — назва грецької букви ґ; ґереґа — скандал; джін — дух (в Арабів); малай — кукурудза; раст — назва ростини; риза — міра поля (лан); царок — креденс, шафа на кухонну посуду; ціс — назва ноти і т. д.

Неприємно вражають деякі поясненя слів, що можуть у читача ви-

кликати або недокладне, або зовсім фальшиве розумінє; переважно приходять вони при природописній номенклятурі, прим. аґава — довговічна ростина (кожда?); аґат — дорогий камінь (кождий?); акація — таке дерево; алой — така ростина з пахучими листками; аметист — дорогоцінний камінь (кождий?); брескиня — таке овочеве дерево (яке?); бруступа — така ростина; букшпан — таке деревце (хиба букшпан належить до дерев?); капу́пер — рід огородової ростини (тимчасом се зїлє, сїяне для прикраси); кварта — $^1/_2$ лїтри (тимчасом се лїтра, а 4 кварти — ґарнець); кошеніля — рід комахи (якої?); манґан — такий меταль; мелїсса — така ростина; мірт — рід деревця (хиба́?); крокіш — ростина, шафран(!); пелїкан — рід птиці з великим дзюбом, що живе в чужих краях; шницель — сїкане мясо (кожде?) і т. д. Пропущенє таких недокладних пояснень можна пояснити хиба неувагою при редакції і шкода, що їх не справлено.

Друкарські похибки трафляють ся також, навіть поза вичисленими при кінци книжки, але вони всї такі дрібні, що не викликують непорозумінь і кождий може їх легко справити; одна лише лишила ся більша похибка — на скілько я міг сконтролювати — се слово: ча́ра (зам. ча́рда) — коршма. З сього боку вийшла отже редакція побідоносно, а відомо, яка тяжка коректа буває при словарях.

Завважені тут недокладности зовсім не псують загального доброго вражіня від книжки тим більше, що воиж відносять ся лише до невеликого проценту слів, а не до цїлої книжки, зладженої поза тим дуже гарно і дуже практично та економічно: слова одного пня подані в книжцї разом, а всякі повтореня скорочені й відзначені иншим друком; при помочи окремих знаків — головно скобок (гранчастих і круглих) і павз та відмінного друку (курсиви, петіту) — повизначувано всякі технїчні поясненя, замітки і відсилачі, чим заощаджено багато місця. При кінци книжки уміщено окремо чужі слова і звороти, уживані в оріґінальній формі, а писані латинськими буквами, разом із перекладом. Супроти того книжку належить уважати користним набутком для нашої лексікольоґії і пожиточним підручником для тих, що її потрібують. *В. Гнатюк.*

M. Vasmer — Etymologien. (Zeitschrift für deutsche Wortforschung hrg. v. F. Kluge. IX, 1907, стор. 20—23).

Автор подає 4 етимольоґії.

Слово skorbut, яке у всїляких формах розширене у всїх европейських мовах, виводить автор з великою лише правдоподібністю з церк.-словянського скроботъ. Автор припускає можливість, що теперішна загально знана форма дістала ся на Захід через нїмецьке посередництво.

З руського хрип має теж походити нїмецьке слово Grippe, як

дехто ставив в залежність з француськими grippe. Фільольоґічні виводи попирає ще й ся обставина, що сама недуга повстала на руських степах.

Докладнїйше спинюєть ся автор над етимольоґією слова Sklave. Клюґе (в Etym. Wörterb., 6. вид., стор. 366) виводив його з візантійського Σκλαβηνοί згл. 'Εσκλαβηνοί, що означало в Византії полудневих Славян і здогадував ся, що нове значінє = невільник витворило ся в 8—9. ст. в Італії, звідки вже перейшло до Німеччини. Щоби слово могло вийти від східних Славян (Словѣнъ), сумнївав ся автор, думаючи, що західні Славяни не знали форми Словѣнинъ. Фасмер звертає тепер увагу на те, що і західні Славяни уживали форми Словѣнинъ, як приміром Словінції, Словаки і лужицькі Словінції і подає нове поясненє, де витворило ся значінє Slave = невільник. Автор пригадує, що побіч форми Σκλαβηνοί, що очевидно повстала з славянського Словѣнинъ, уживали візантійські письменники ще й форми Σκλάβος. Нова форма витворила ся з Σκλαβηνοί тим способом, що головну форму уважало ся прикметником на ηνός, подібно як напр. прикметник Λαμψακηνός від іменника Λάμψακος. Σκλάβος прибрало вже в Византії значінє „невільник" і уживаєть ся в тім значіню загально в новогрецькій мові. В 8—9 стол. перешло се грецьке слово до Італії, звідки у формі sclavus дістало ся до инших мов, між иншим і до німецької. Wonitz = птах Chloris hortensis випроваджує автор з моск. вюнець в тім самім значіню.

З. Кузеля.

W. Freiherr von der Osten-Sacken — Zur slavischen Wortkunde. (Indogermanische Forschungen XXII, 1907/08, стор. 312—323). Автор подає етимольоґії шістьох ґруп, які переважно уживають ся і в українській мові. Так ческе bažiti, моск. і укр. бажить = sich sehnen, begehren, dürsten, до чого належить і укр. бага́ = Begierde, Sehnsucht, є колишнїм каѵсатівом до старосл. бѣжѫ, бѣжати = fliehen, laufen. Москов. бу́га = niedrig am Fluss gelegener Wald і литовське bangá = Woge, Welle з старої. bhanákti = bricht. Тут належить і діял. бужа́ть = Sand oder Lehm ausgraben, Steine aus der Erde brechen, що є ітератівом до затраченого бѫжити. Безперечно треба тут долучити і пропущене автором (та мало знане) укр. слово бу́гаш (= запустѣлый лѣсъ Желех.), а може й укр. бу́гор[?]. — З старої. пня bhujati виводить автор і моск. быгать, бу́жать і пуга́ть (гр. φεύγω), при чім розріжнює дві катеґорії. До першої зачисляє слова із значінєм „zusammenschrumpfen, vertrocknen, verschwinden", до другої моск. пуга́ть і укр. пу́гати = schrecken, schencken (п поясняєть ся тут загально-руською анальоґією з пудить = trieben). Неясне лише походженє укр. бйга = Lüsternheit, Sehn-

sucht. — Подрібно розглядав автор значінє пня *черпъ в славяньских мовах і констатує три основні значіня: 1) Griff, Stiel, Handhabe (прим. укр. черенка), 2) Schüssel, Pfanne (укр. черен = Boden des Backofens, Feuerherd, 3) Kinnbacken (укр. череня́к = Backenzahn).

W. Frhr. v. d. Osten Sacken — Etymologien. (Indogerm. Forschungen, XXIII, 1908/09, стор. 376—384). Для старосл. бедро постулює автор корінь *bhĕdk-. Инші причинки дотикають московської і польської мови.

W. Frhr. v. d. Osten-Sacken — Etymologien. (Indogermanische Forschungen, XXIV, 1909, стор. 238—248). 1. Слав. *bluščь радить автор таки звязувати з староі. bhujáti = biegt. 2. Лит. gailùs; слав. žalь, *žalъ-къ. 3. Слав. *грузъ, *грузь, укр. грузь = Trümmer на гадку автора не є занозичені з старогор.-нїм. grūz (як думає Karłowicz в 1-ім томі Słownika języka polskiego) а питомі славянські і ідентичні, зглядно близько споріднені з лит. gráužas = Grandacher, Kies.

Herbert Petersson — Etymologien. (Indogermanische Forschungen, XXIII, 1809/09, стор. 384—404). З поміж кількадесяти етимольоґій вибираю те, що важне для україніста. Укр. киеіль звязує автор з лат. cāsens - сир і церк. слав. квас і квасити і випроваджує з спільно індоґерм. *quā (стор. 388). Для моск. мережа = Reuse постулює автор індоґ. пень *теч = плести, вязати. Укр. ренда (рянда) = Lumpen, що має анальоґію в анґльосакс. rendan і новоанґл, rend = роздирати, опирається на староі. randhram = отвір, щелина (пень rendh-, rondh-, гл. Wood, MLN. 15, 198) (стор. 389). На стор. 395 промовляє автор за ґерманським походженем церк.-слав. блюдъ, блюдо, а церк.-слав. прати відносить ся до індоґ. пня *реч, до якого належить і лит. Perkunas = Перун.

H. Petersson — Zur indogermanischen Wortforschung (Indogerm. Forschungen, 1909, XXIV, стор. 250 і д.). Укр. журити звязували Цупіца і Розвадовскі з ґот. gaurs = betrübt, сгн. gōrag = elend і ci. ghorás = grausam. Автор дає нову паралелю староі. keyra = jagen, treiben. Вѣха, віха = Signalstange зіставлювано звичайно з дієсловом вѣяти, віяти. Як посвоячені наводить автор старошв. vase = Reisbündel, норв. vase, новоанґ. wase = Halmbüschel. З північноґерм. мовами годить ся що до походженя старосл. гѫжвица, староісл. Kengr = Haken. Тут належалиб про те укр. (не згадані автором) гуж, гужва, гужівка.

Joos. J. Mikkola — Zur slavischen Etymologie. (Indogermanische Forschungen XXIII, 1908/09, стор. 120—127). 1. Слав.

ржка виводить М. не з лит. renku, riñkti = збирати, а з староісл. ra (старошведське vrā = кут), що опирасть ся на праґерм. vrankō. 2. Польське krokiew, укр. кроква з ґерм. krakō (староісл. kraki = Stange, die an einem Ende mit Haken versehen ist). 3. Kroma = abgeschnittenes Stück; Rand; Kromě = extra. 4. Слав. кжтъ, гр. κανθός і лат. cantus належать до одної ґрупи. Німецке Kante правдоподібно славянського походженя. 5. Старосл-ому млъини відподають староісл. Miǫllnir = молот Тора і лотишське milna = молот Перкуна. 6. Старосл. стрый випроваджує М. з того самого пня, що в лат. patruus, а 7. свѣжь (укр. свіжий) зіставляє з ґотським swikus = чистий, невинний. 8—9. До себе належать також старослав. і укр. свепетъ = мід і ґерм. Saft та старосл. удъ (удо) і ґерм. Wade.

O. Hujer — Slavische Miszellen. (Indogermanische Forschungen 1909, XXIV, стор. 70—72). Проти Брікнера піддержує автор далї свою гадку, висказану в Listy filologícké XXXI, 1904, 104 і д. і приняту Вондраком (Vrgl.-slav. Gram. I., 144), Ілїнським (Archiv f. slav. Phil. XXIX, 497), Янком (Věstník české akademie, XVII, 1908, 185) і Meillet'ом (MSL. XIV, 364), що слав. пан витворило ся з індоґерм. коріня geup за посередництвом форм *gūpanos і *gъpанъ. Тут належить теж слав. жупа і жупан.

N. van Wijk — Germanische Etymologien. (Indogermanische Forschungen, 1909, XXIV, стор. 230—238). Мін иншим зіставляє автор слав. *бръсть, укр. брость, брост = Knospe з старосакс. brustian = цвисти і виводить з індоґерм. коріня *bhrₑst—, bhrₒst—. Трохи инакше у Бернекера в Slav. etymol. Wörterbuch 91.

Alex. Philippide — Rumänische Etymologien. (Zeitschrift für romanische Philologie, 1907, XXXI, стор. 282 і д.). Поміж етимольоґіями, що інтересують романїстів є й деякі, що дотикають українських елементів в румунськім або навідворот румунських в українськім. Тут належить приміром пояснене етимольоґії слів гойса (стор. 295) і ча (302) і вивід українс. карчога з рум. carcĭofoĭŭ.

I. Kalima — Nochmals russ. bygát' „trocknen, dahinschwinden, verderben". (Indogermanische Forschungen, XXIV, 1900, стор. 249—250). В противенстві до виводів Остен-Закена, начеб быгать опирало ся на сгарoі. bhujáti = biegt (Indog. Forsch. XXII, стор. 313—314), доказує автор, що се слово запозичене з фінського (зитянського) bygödny = сушити, bygalny = сохнути і уживає ся в східно-московських околицях.

K. Krumbacher — Κτήτωρ. Ein lexikographischer Versuch. (Indogermanische Forschungen, XXV, 1909, стор. 393—421). Автор розбирає значіня сього слова від найдавнїйших часів (між иншим і в церковно-славянських перекладах) і подає при тій нагоді богато культурно-історичного матеріялу, доказуючи не пораз перший велике значінє історичного словаря.

K. Brugmann — Der slav. Instr. Pl. auf -y und der aw. Instr. auf -ūš. (Indogermanische Forschungen XXII, 1907/08, стор. 336— 339). Церковно-славянське ы в шестім відмінку мужеських і середнїх імен (прим. рабы, лѣты, дѣлателы і т. д.) зіставлювано звичайно з праіндоґерм. *-ōĩs, одначе трудно було пояснити, чому з сього повстало ы, а не и або ѣ, як би повинно бути. Щоб се пояснити бере автор за підставу форму *-ūs і доказує, що се перейшло з пнїв на и на инші кляси і має анальоґію в твореню 6-ого відмінка пнїв на и в авестійськім.

O. Hujer — Slav. domovь, dolovь. (Indogermanische Forschungen XXIII, 1908/09, стор. 152—158). Звичайно приймаєть ся, що форми домовь, доловь, в укр. домів, долів, витворили ся з 3-го відмінка домови, долови. Проти того поставив Булїч, а за ним і Бруґман здогад, що в обох формах доховав ся первісний льокатів. Затим промовляє теж автор і доказує, що форми домовь і доловь праславянські і тому не могли витворити ся з домови, долови. В них заховав ся старий льокатів. *З. К.*

Н. И. Некрасовъ — Замѣтка о ст.-слав. формѣ любы въ выраженіи любы дѣяти (Изв. 2 отд. 1909, IV, ст. 165—174). Любы дѣяти — творити, любодѣи... з грецьким значінєм μοιχεύειν — лат. scortari не має нічого спільного з ім. любы — ъве, ἀγάπη — caritas, тільки є скороченою фразою плеонастичної любы(ъ) дѣлꙗ(и) дѣяти, в якій дѣи = actus. Коли зважити, що любы — ъве має acc. любъвь і, що любъвь дѣяти було би зовсїм неоправданим новотвором при глаголї „любити", та що є фраза милъ сѧ дѣѭ (мольбы дѣю), в якій милъ прикметник — то поясненє Н—ва заслугує повного признаня і принятя, як влучне.

Л. В. Щерба — Субъективный и объективный методъ въ фонетикѣ (Изв. 2 Отд. Ак. Н. 1909, IV, ст. 196—204). Автор звертає увагу на ріжниці понять „фонетика" і „фізіольоґія звуків мови", на психічну сторону злуки поодиноких звуків, на ріжницю між фонетичною одиницею і акустичною — фізіольоґічною, важність субєктивного методу в реґістрації звуків мови — де реґіструємо факти свідомости говорячого певною мовою чоловіка. Ся субєктивна свідоміcть стає для нас предметом записи-досліду, і тільки з часом можемо се обєктивно істнуюче

явище усвоїти собі як субєктивно істнуюче. Потрібна вправа слухати чужу мову (себто инших людий). Досліди Roudet — Dépense d'air dans la parole (La parole 1900) і E. A. Meyer — Englische Lautdauer 1903 показали, що в мові важне не треванє фонетичних первістків, а скількість затраченої на них енерґії. Автор вказує на способи провірки власних спостережень, недокладности фоноґрам, потребу установляти кождий раз типову вимову через безпосередні зносини з людьми даної мови. *І. С.*

A. Brückner — Über etymologische Anarchie. (Indogerm. Forschungen, XXIII, 1908/09, стор. 206—219). Автор хоче остерегти перед пустим етимольоґізованєм при помочи всіляких рідких діялектольоґічних слів і розбирає на доказ студію Йокля: Ein urslavisches Entnasalierungsgesetz (Archiv f. slav. Phil. XXVIII, стор. 1—17). Автор збиває один по однім виводи Йокля і закидає йому, що зіставляє з собою слова, які не мають з собою нічого спільного, а дуже часто навіть запозичені з чужих мов. Брікнер оперує при тім і українським матеріялом. *З. К.*

Етноґрафія.

Александръ Грушевскій — Изъ исторіи украинской этнографіи. Этнографическія темы въ украинской литературѣ. (Извѣстія отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наукъ 1909 г., кн. 2, ст. 152—180).

Українська література 19 в. тісно звязана з українськими етноґрафічними і спеціяльно фолькльорними занятями так, що майже кождий український письменник в довгім ряді десяток літ був заразом етноґрафом чи фолькльористом, бо етноґрафія і фолькльор втручали не одному перо в руки. Коли Котляревський вимережив на клясичній канві живі цвіти українського народнього побуту, а в його пародії відзеркалило ся виразними почерками місцеве українське житє, треба завдячити се його безпосередньому чутю, його уважному відношеню до народнього побуту та щирому одушевленю народньою поезією. Що пізнійші українські письменники пішли тоюж дорогою, заважив тут уже також зріст інтересу до систематичного наукового вивчення народнього побуту. Автор розглядає у хронольоґічному порядку початки вивчення українського етноґрафічного матеріялу, а саме „Описаніе свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ въ Малой Россіи и въ Слободской Украинской губерніи, такожъ и въ Великороссійскихъ слободахъ, населенныхъ малороссіянами употребляемыхъ“ Калиновського з 1776 р., „О примѣчательныхъ обычаяхъ и увеселеніяхъ Малороссіянъ на праз-

никъ Рождества Христова и въ Новый годъ" Пл. Лукашевича в 1826 р., „Малороссійскую деревню" Кулжинського, дві статї з „Украинск-ого журнала" в 1824 р. „Троицынъ день или Русальная недѣля" й „Иванъ Купало", статї по українській етноґрафії в „Описаніи Россіи" Пассека, „Очеркъ малороссійскихъ повѣрій и обычаевъ, относящихся къ праздникамъ" Сементовського та додаток до нього криптоніма А. В. п. з „Нѣсколько словъ объ Иванѣ Купалѣ". В розглядї вияснюеть ся постепенне поглублення етноґрафічних задач; замість доривочних уваг являеть ся широкий плян систематичного опису народнїх обичаїв. Для порівнання втягаєть ся матеріял із цїлої України, а при виясненню ґенези узгляднюють ся історичні дані і паралелї з побуту инших народів. Як виключно чутєва справа, а не розуму, мав етноґрафічний інтерес у своїх початках характер сентиментальний, пізнїйше романтичний. Проф. Ол. Грушевський ілюструє сей характер примірами тодїшнїх настроїв наукових і лїтературних, отже в Пассека, вступу до „Украинскихъ Мелодій" Маркевича з одного боку, а з другого віршами зі згаданого збірника Маркевича на етноґрафічні і історичні теми, поезій Костомарова, „Чарів" Тополї (драматичні епізоди на основі пісні „Ой не ходи Грицю та на вечерницї"), „Вечерниць" Кореницького, „Вовкулаки" Александрова та „Марусї" Квітки. В перших лягли в основу етноґрафічні теми, в останнїх двох увійшли етноґрафічні подробицї тай обставини тілько як поодинокі епізоди. Розуміеть ся, таких прикладів богато більше в тодїшнїй українській лїтературі і великоруській, але число наведених вистарчаюче для показу, як вироблювала ся і міцнїла висока оцїнка артистичної вартости народньої творчости, як українські письменники до Шевченка в пору найчисленнїйших етноґрафічних тем в українській лїтературі і старші, як Квітка, і молодші, як Костомарів, однаково сходять ся разом на точцї оброблювання етноґрафічних тем, „этихъ сюжетовъ переходной поры исканій". Се неясне, за чим шукали, проявило ся у соціяльних темах Шевченка. *М. Возняк.*

Карты русскаго и православнаго населенія Холмской Руси съ статистическими таблицами къ нимъ. Составилъ В. А. Францевъ, Варшава, 1909, ст. XVI+48, 4°+дві карти.

Автор подає нам в отсїй книжцї дві карти: одну конфесійну, що представляє розселенє православної людности, другу етноґрафічну, що представляє розселенє української людности в Холмській Руси (Люблин. і Сідлец. ґуб.). Як документи до них додає статистичні таблицї на 48 сторонах і критичвий огляд дотеперішньої дотичної лїтератури.

При укладаню обох карт автор користував ся крім урядових мате-

ріялів, також приватними, але не мішав їх разом, анї не робив нїяких комбінацій на підставі рахункових ділань, як прим. С. Дзевульский, лише зазначував їх окремо, так що кождому легко справдити, на скілько вони правдиві, або нї, порівнавши їх з иншими даними. Приватні данї зібрали на підставі окремих квестіонарів православні священники та учителї сїльських епархіяльних і мінїстеріяльних шкіл. Відомости про число православної людности зібрані в першій половинї 1908 р., тому вони найсвіжійші, а крім того не залежать від нїяких офіціяльних, через що представляють число православних найблизше до правди. При містах не означував автор нї конфесійного, нї етноґрафічного їх характеру, вважаючи зовсїм справедливо, що „только составомъ крестьянскаго населенія, искони сидящаго на землѣ отцовъ и дѣдовъ, опредѣляется характеръ страны въ этнографическомъ отношеніи“ (ст. XV), а міста все були й є мішані: польсько-русько-жидівські. Шкода тілько, що не на всї квестіонарі одержано відповідь у справі мови людности і через те не при всїх місцевостях можна її було зазначити, урядова ж статистика за остатні роки не дає до сього нїяких вказівок, нї причинків. Про се говорить автор ось що: „Ми не означуємо на нашій картї етноґрафічної границї руської[1]) людности докладними точками, через які вона переходить; для такої річи ми не мали всїх потрібних даних і вказівок що до числа людности в кождім окремім селї, яка говорить по руськи. Офіціяльна статистика не збирає таких відомостий, а зібрати їх приватною дорогою у всій повнотї не було можливим; крім того таку роботу й не дуже легко виконати наслїдком незвичайного утрудненя орієнтувати ся в етноґрафічних відносинах на русько-польській границї, як і всюди на межиславянських границях. Ось чому ми обмежуємо ся лише загальними вказівками на число домів або родин, що говорять по руськи і на основі тих вказівок від місцевих людий стараємо ся по можности подати докладну характеристику кождої ґміни[2]) з окрема що до переваги одної або другої рідної мови людности“ (ст. XIII).

В критичнім оглядї переходить автор наперед лїтературу про конфесію людности, а потім про національність. При першій вичисляє автор наперед працї і карти А. Ріттіха, про які висловлюєть ся, що вони „при видимой ихъ точности и тщательности разработки, производятъ однако при ближайшемъ разсмотрѣніи ихъ впечатлѣніе малой достовѣрности“ (ст. II); далї працю А. Закшевского, друковану в „Świecie“ (1907, ч. 3) і Г. Верценьского, друковану в „Ekonomiscie“ (1907, IV; 1908, II) і хоч оба автори опирають ся на однакових матеріялах, то

[1]) Автор уживає постійно всюди терміну „русскій“, але подекуди зазначує в скобках „малорусскій“.

[2]) Ґміна = волость.

загальні суми у них не однакові. Цїкаво зазначити тут, що найбільший процент православних виказують ті громади, що тягнуть ся попри австрійську границю.

По численю А. Закшевского православних у Холмській Руси є 277.959; по численю Г. Верцїньского 301.656; по офіціяльним датам 368.630 — то все в 1907 р.; з початком 1908 р. виказують офіціяльні дати 374.476 православних, а приватні, одержані проф. В. Францевом від духовних 280.292 (число близьке до поданого А. Закшевским). Для лїпшої орієнтації наводить автор і давнїйші дані, з яких виходить, що 1820 р. холмська епархія (тодї ще уніятська) мала 400.000 вірних, 1837 — 300.000, 1861 — 240.000, 1867 — 230.843, 1871 — 240.584, а 1905 р. — 475.380. Як бачимо, то тут подібне баламуцтво у цифрах, як в Угорській Руси.

При етноґрафічнім оглядї автор переходить працї і карти П. Шафарика, А. Ріттіха, П. Чубинського, П. Щебальського, Г. Величка і Т. Флоринського. Першу цифру що до числа української людности в Холмщинї подав П. Чубинський на 260.780 (1872 р.). Офіціяльна статистика в 1897 р. начислила там тих, що говорять українською мовою, 300.486. Проф. В. Францев означує її лише приблизно задля браку докладних даних на 350.000.

Належить признати, що праця проф. Францева написана критично і обєктивно, що він не клав собі з гори нїякої такої задачі, як С. Дзевульский, доказувати се або те, лише старав ся на підставі тих матеріялів, які мав у розпорядимости, сконстатувати фактичний стан, на скілько се можна, що й осягнув цїлковито. Супроти того належить уважати сю працю за корисний науковий набуток і можна її класти побіч карти Угорської Руси, яку випустив недавно С. Томашівський.

Вол. Гнатюк.

Stefan Dziewulski — Statystyka ludności gubernii Lubelskiej i Siedleckiej wobec projektu utworzenia gubernii Chełmskiej. Wydane staraniem Redakcyi „Ekonomisty“, Варшава, 1909, ст. 38, 8°+карта.

Автор сеї брошури не криєть ся зовсїм із метою, задля якої вона написана. Він мав доказати — хочби не знати, за яку цїну — що згадана в наголовку теріторія „bynajmniej nie jest przeważnie zaludniona przez ludność prawosławną, która nie tylko nie stanowi tu absolutnej większości ogółu mieszkańców, ale jest znacznie mniej liczna, aniżeli wzięta z osobna sama tylko ludność katolicka danej dzielnicy“, тому „projekt utworzenia gubernii Chełmskiej i oderwania jej od Królestwa zgoła nie licuje z tem założeniem, które miało być główną jego racyą

і sprężyną, t. j. z chęcią wyodrębnienia w osobną jednostkę administracyjną kompleksu miejscowości, zamieszkałych przeważnie przez ludność prawosławną“ (ст. 37). З кого складаєть ся та „ludność prawosławna“, чи вона однородна національно, чи ріжнородна і на скілько, так само чи „ludność katolicka“ національно одностайна, про те автор ніде навіть не загикнув ся так, немов би тут розходило ся про утворене нової... православної епархії, а не адміністраційної одиниці. А тимчасом се зовсім не маловажна річ, бо коли ми довідуємо ся, що корінні православні жителї — се Українцї, а „конвертисти“ католики такіж самі Українцї, з бувших унїятів, тодї й манїпуляція з цифрами у автора вийде інакше і всякі його обчисленя та проценти розсиплють ся в порох і стануть безпредметові, як зовсїм безвартні. Тодї й покажеть ся, що хоч загальне число Українцїв у згаданих двох ґубернїях не творить абсолютної більшости усеї їх людности, то всеж таки творить у певних розмірах компактну цїлість, яка може бути виділена в окрему адмінїстраційну одиницю. Так само Українцї в теперішній західнїй Галичинї творять лише незначну національну меншість у порівнаню до всеї людности, але з того зовсїм не виходить, щоб їх не можна було вилучити в разї потреби в окрему адмінїстраційну одиницю (пов. Новий Санч, Сянік, Грибів, Горлицї, Ясло), яка представляла би тодї довгий і неширокий пояс, але національно була би однородна. Так само не витримують критики инші арґументи автора, як прим. що проєкт „stając w kolizyi z uczuciami i interesami całego kraju i ludności projektowanego do oderwania obszaru, przedstawia się, jako źródło dotkliwych strat społecznych i ekonomicznych, zarazem jako nieuchronna ruina ekonomiczna dla niektórych miejscowości, jako nieskończony labirynt szkopułów i sprzeczności w dziedzinie prawa zarówno prywatnego, jak publicznego, i jako powód nieładu i zamętu w ustroju i działaniu organów zarządu“ (ст. 36) [1]), бо ми бачимо, що Сербія, Болгарія, Румунїя, Боснїя — лише зискали на вилученю з турецької держави, так само Норвеґія зі Швеції і т. д. Очевидно, що вилучене згаданої теріторії в окрему ґубернїю не заведе таких суспільних змін, як прим. у Боснїї за Туреччини й Австрії, але в такім разї тим меншу вартість мають арґументи автора, на скілько полишать ся старі відносини.

По сих словах можемо приглянути ся статистичним манїпуляціям автора. Головні цифри бере він із двох урядових видань: 1) „Трудовъ“ Варшавського статистичного комітету; 2) „Памятной книжки“ люблин. ґубернії. Зазначує від разу при тім (на ст. 2). що оба виданя ріжнять

[1]) Те саме говорить автор — лише трохи иншими словами — але виразнїйше — ще й на ст. 1.

ся сумами людности і то так, що прим. ріжниця людности в Люблин. ґуб. виносила дня 1 січня 1905 р. в обох виданях 47.968 душ. Наводить навіть окрему таблицю (І, ст. 3) конфесійну Люблин. ґуб. з 1905 р., з якої показуєть ся, що на 11 повітів лише в двох годять ся обі урядові цифри, а в 9 не годять ся. Супроти того автор притягає ще цифри з „aktów stanu cywilnego dyecyzyi Lubelskiej“ і зі списів конвертистів та на тій основі „простує“ всї суми. Як виглядають такі спростованя, покаже найлїпше приклад, узятий з табл. 3, що подає катол. людність Сідлецької ґуб.:

Повіт. Село.	1 січня 1905 було душ	Уродин		Смерти		Дволітний приріст людн.	Конвертисти			Прибуло разом	1 січня 1907 повинно бути	Статист. комітет подає
		1905	1906	1905	1906		1905	1906	Разом			
П. Сідлецький.												
Морди	4.626	286	540	110	96	620	1.172	11	1.193	1.813	6.439	5.999
Старавесь . . .	6.413	345	235	270	158	152	12	—	12	164	6.577	6.074
П. Константинів.												
Богукали . . .	432	1236	180	85	67	1.264	5.034	123	5.157	6.421	6.853	4.481
Рокитно . . .	362	835	150	34	83	868	2.119	82	2.201	3.069	3.431	2.241
Заканале . . .	724	579	167	42	131	573	2.409	172	2.581	3.154	3.878	2.527

Чиж можна бути певним, що всї ті цифри, оперті на ріжних підставах, представляють дійсно фактичний стан річи? А хочби й так, то на якій підставі ідентифікує автор усїх „конвертистів“ із Поляками, що видно з тенденції цїлої брошури, хоч виразно не говорить того? [1]) Чи через зміну віри змінить ся також національність одиницї в однім дни?

Не диво отже, що на такій основі уложена карта представляє те, що автор хотїв, але не те, що є в дійсности. Він зазначує прим. 20 громад Любл. ґуб. і 7 Сідлецької, які виказують понад 50% православних, иншою барвою і на тій підставі переконує читача, що: „gminy te nie leżą wszystkie obok siebie i nie stanowią zwartego terytoryum, lecz rozrzucone są na znacznej przestrzeni, częstokroć nie stykają się ze sobą i porozdzielane są takiemi gminami, w których ludność prawosławna stanowi mniejszość“ (ст. 29). Ба, але як би він був подивив ся на етноґрафічну карту сеї теріторії, то побачив би, що ті громади творять таки з иншими — хоч і католицькими — цїлість. Ну, але він сього не хотїв видїти.

[1]) Лише на 1 ст. проговорюєть ся, що „zadaniem naszem jest zestawienie jaknajdokładniejsze statystyki narodowościowej (a właściwie wyznaniowej) ludności“, отже ідентіфікує народність із конфесією.

Дальше подає автор проєкт уряду, на підставі якого мала би повстати нова ґубернія і установляє на тій теріторії процент католицької і православної людности по своїм обчисленям і статист. комітету. По його обчисленям було би там 51,64% католиків, а 30,64% православних; по обчисленям статист. комітету було би католиків 46,01%, а православних 35,77%. Та що проєкт сей ще доси не усталений, то й висновки пороблені з нього можуть мати лише проблєматичну вартість.

В. Гнатюк.

Dokumenty w sprawie gubernii chełmskiej, Краків, 1908, ст. 24, 8⁰.

В отсій брошурці надруковано чотири оріґінальні документи в справі виділеня Холмщини в окрему адміністративну цівільну й духовну одиницю, яка то справа тягнеть ся вже довго і в короткім часї буде правдоподібно дефінітивно полагоджена.

Перший документ се опінія варшавського ґенерал-ґубернатора кн. Імеретинського, предложена міністерству внутрішних справ у цвітни, 1897 р., в справі утвореня холмської ґубернії. Імеретинський покликуючись на опінію ґен.-ґуб. Гурка з 1890 р., прихиляєть ся до його думки і противить ся твореню нової ґубернії, бо „не слѣдуетъ упускать изъ виду крайне удручающее впечатлѣніе, которое не преминетъ произвести на умы польскаго населенія края это начало расчлененія Царства Польскаго“.

Другий документ се також опінія варшавського ґенерал-ґубернатора Черткова, предложена міністерству внутрішних справ у жовтни, 1901 р. Чертков покликуєть ся на попередні опінії Гурка й Імеретинського і зі свого боку противить ся також твореню нової ґубернії між иншим тому, що „положеніе въ ней населенія... останется въ прежнихъ бытовыхъ условіяхъ; при этомъ нельзя не предвидѣть, что проектируемая мѣра вызвала бы броженіе въ умахъ польскаго населенія и несомнѣнно усилила бы, подъ вліяніемъ Римской Куріи, противоправительственную агитацію не только въ Забужскомъ краѣ, но и во всѣхъ вообще губерніяхъ Царства Польскаго“, а надто вилучене се коштувало би багато і не оплатило би ся ніяк осягненими користями.

Третій документ се секретна записка православного варшавського архіепископа Флявіяна з 1902 р. в справі знесеня люблинської римо-католицької дієцезії, яка являєть ся розсадником католицької пропаґанди серед бувших уніятів Русинів і їх польонізації.

Четвертий документ се записка тогож архіепископа з грудня 1904 р., в справі утвореня самостійної православної дієцезії холмської, замість

дотеперішньої вікаріятської, через що зменшила би ся католицька пропаґанда.

Документи видані без усяких уваг. І хоч їх можна назвати дуже шабльоновими та позбавленими політичної дальновидности, якою передовсім повинні визначати ся високі державні мужі, то всеж робили вони своє і доказують нам не знати котрий раз, як то дужі люблять ділити ся шкірою живого медведя, доки він спить у ґаврі і не прибирає не тілько аґресивної, але навіть оборонної позиції. *В. Гнатюк.*

Swięta żydowskie w przeszłości i teraźniejszości. Przez Reginę Lilientalową. Część I („Rozprawy Akademii Umiejętności, wydział filologiczny. Serya II. Tom XXX (Ogóln. zb. t. 45). 1909 р. Ст. 191—288, з 20 табл.).

Справа етноґрафічних і фолькльористичних дослідів над чужорідними етноґрафічними ґрупами, мешкаючими серед української людности, стоїть ще досї у нас дуже зле. У українських дослідників вона в занедбаню, на українській мові не маємо жадної солідної праці сього роду. Тим часом важність і потреба таких дослідів — очевидні. Багато національних ґруп вже цілком в'асимилювало ся з українською масою, внісши притім до неї багато своїх прикмет і особливостий (сей процес триває і дальше), инші ж, знов, хоч і заховують ще свою національну окремішність, але, дякуючи постійним зносинам з оточуючою їх народньою стихією, в більшій чи меншій мірі вплинули і не перестають впливати на зміну української духової і матеріяльної культури (та й самі, своєю чергою, підлягають її впливу). Отже на українських дослїдників чекає велика і цікава праця: 1) зібрати і описати прикмети духової і матеріяльної культури національних ґруп, розселених між українською людністю; 2) розслїдити вплив їхньої культури на остатню і відворіт; 3) розглянути, як і в яких формах вони з своїми ориґіналними прикметами відбили ся в людовій українській творчости.

Праця д. R. Liliental-евої дає дуже важний матеріял що до жидівського (еврейського) населеня. В ній знаходимо дуже докладний і старанний опис жидівських свят і обрядів з ними злучених, подана поясняюча сї свята і обряди історія їх і паралелї у инших народів. Тому що авторка мало узглядняла льокальні варіянти і відміни, — дальшим дослїдникам лишаєть ся доповнити її працю, бо загальний опис зроблений досить повно і задоволяючо; спроби пояснити походжене і первісне значінє свят з їхніми обрядами можна признати також удатними. Для українських дослїдників праця д. Liliental-евої набирає ще більшої ваги тому, що тереном її дослідів була теріторія, занята жидівським населенем в Росії і Галичинї, себто в більшій части — українська етноґра-

фічна теріторія. Але і для всякого фольклориста вона буде дуже цікавою, бо подає відомости про архаїчні звичаї і обряди, які по инших місцевостях майже зовсім зникли.

Жидівські свята авторка поділяє після їх походженя і часу повстаня на три катеґорії. До першої належать три головні свята: „Песах“, „Шабуот“ (Szabuoth, себто Субота, Шабаш) і „Сукот“ (Sukoth); до другої — свята переважно релїґійного характера: Рош-Гашана, Йом-Кіпур (Jom-Kippur); до третьої — свята історичні, цивільні: Пурім, Ханука. В отсїй I-ій частині своєї праці авторка обговорює лише три перші свята: „Песах“, „Шабуот“ і „Сукот“. *О. Назаріїв.*

Др. В. Щурат — Глагілки і риндзівки (Дїло, 1910, ч. 95). В своїй невеличкій статейцї з поводу XII т. „Матеріялів до укр. етнольоґії“ спиняєть ся автор на походженню назв гаївок і риндзівок. Риндзівку виводить він від литовського ringa, котре ставить в звязку з укр. риндя, а гаївку поправляє на глагілку з огляду на варіянтні форми назви — лаголойка, галагілка та инші. Д. М. Тершаковець в своїй замітцї з приводу сеї статї дра Щурата (див. ч. 98 „Дїла“: „Нова“ теорія походженя назви „Глагілок“) нагадує, що ще Осип Левицький був тої думки, що назва „Гаївка“ вийшла з „Глаголка“. *В. Д.*

Volodymyr Hnatjuk — Polnische erotische Lieder aus dem XVIII Jahrh. Mitgeteilt von... (ANTROPOPHYTEIA. Jahrbücher für Folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte der geschlechtlichen Moral hrg. v. F. S. Krauss. Bd. VII, Липськ 1910, ст. 359—365). Автор подає тут 4 польські еротичні пісні (1. Pieśń świecka Mazurska, зач. від O Eliaszu, cny proroku. 2. Pieśń światowa ucieszna, зач. від Prosił panny za wroty. 3. Pieśń światowa kawalerska, зач. від Czy pamiętasz ty złodzieiu, coś mię obiecował. 4. Konfederacka, зач. від Wszystko wszy ziedli, a reszte gnidy) з хоценської збірки Левицьких, якої опис і виїмки надруковані в 91 томі Записок. У вступі наведено важнїйші звістки про збірку. Пісні безперечно штучного походженя, пісня про конфедератів ще й нинї доволї популярна.

Jiří Horák — Ze studií o motivech lidových písní československých. (Narodopisný Věstnik. V Praze 1908, III, ст. 32—41). Розвідка м. и. цікава для нас тим, що розбираєть ся в нїй тему про обкрадену шинкарку, яку передтим сконстатував В. Гнатюк в гірськім районї, записуючи угорсько-руську баляду і прозове оповідане (Словацький опришок Яношік в народній поезії. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, 1899, т. XXXI—XXXII). Автор докидає нові варіянти і промовляє за польським походженем баляди. Далї доповнює варіянти теми

про несвяткованє неділї і наводить паралелї до деяких загально розширених мотивів (примір᷈ом дерево виростає на гробі мерця).

Karl Rhamm — Talken und Geislitz (russisch tolokno und kiselj), zwei alte slavische Hafergerichte. (Carinthia 1909, XCIX, стор. 209—222). При своїх студіях над славянськими і ґерманськими старинностями, а з окрема при студіях в Каринтії звернув автор більшу увагу на каринтійські страви з ячменю, звані Talken і Geislitz. Розслїджуючи територію, в якій знають обі страви і уживають обох термінів, прийшов Рам до висновку, що они обмежені до околиць заселених Словінцями, а цїлком незнані в корінній Німеччинї. Се й навело його на гадку, що обі страви переняті від Словян, а близші студії доказали правдивість його здогаду. Ячмінні страви уживали ся і уживають ся залюбки у Словян, особливо у східних, а назви Talken Geislitz відповідають великор. і українському (лише у Желехівського, у Грінченка нема) толокно́ (звідси переймили Фіни своє talkkuna) і укр. кисїль. Оба терміни уважає при тім автор за праславянські, хоч они (особливо толокно) незнані в деяких західно-словянських мовах, примірoм у Чехів. Належить додати, що автор докладно описує приладжене страв в Каринтії і наводить відповідні анальоґії в Росії і України.

Leżański Richard — Zwei gerichtliche Urteile. (Archiv für Kriminalanthropologie, 1908, XXIX, стор. 202—204). З двох заміток перша Überreste des Dianakultes in Ostgalizien zu Beginn des XX. Jahrhunderts має для нас інтерес, не тому, що в ній згадує ся про останки культу Діяни у Східній Галичинї в XX-ім столїтю, а тому, що знайшов ся в 20-ім столїтю судовий радник в Золочеві, який в паленю огнів перед Великоднем побачив сьвято Діяни і відважив ся подати се до загального відома. Справа, що довела Лежанського до того відкритя дуже проста. В ночи перед 14/IV 1906 палило 33 хлопцїв огонь в селї Желдець, уживаючи до того краденох річий, і на нещастє викликали пожежу в селї, за яку прийшло ся їм відповідати перед судом. Сей факт подає отже автор на підставі судових актів і робить з нього велику річ, бо бачить в нїм весняний обхід в честь Діяни. В коментарах автор широко розводить ся про вплив грецької і римської мітольоґії на словянські а з окрема на українську. Велика шкода, що автор не порадив ся перед написанєм отсеї статї з першим лїпшим підячим, бо певне дістав би від нього лїпше поясненє.

L. Niederle — Cholmská Rus (Narodopisný Věstnik. V Praze 1909, IV, ст. 82—85). Статя написана з нагоди працї В. Францева: Карты русскаго и православнаго населенія Холмской Руси (Варшава 1909) подає головні результати нової книжки. Автор признає їй не лише наукову і етноґрафічну, але і полїтичну вартість. *З. К.*

С. Продан — Руске село Бугаї в Румунії (Руслан 1910, чч. 7 і 9). Короткий образ укр. оселї в Румунії під зглядом економічним, етноґрафічаим і національним. *В. Д.*

Зенон Кузеля — В справі збираня етноґрафічних матеріялів (Буковина 1909, ч. 152 і окремо. Чернівці 1909, ст. 12, 8⁰). Статя призначена на те, щоби заохотити буковинську інтеліґенцію до збираня етноґрафічних матеріялів і поучити початкуючих, що і як збирати. *З. К.*

Житє суспільне і економічне.

Статистическое Бюро Полтавскаго Губернскаго Земства. Статистическій Справочникъ по Югу Россіи. Полтава 1910 р., стор. 75+мапа, ціна 25 коп.

Приводом до видання сеї вельми цікавої і корисної книжочки була участь Полтавського Ґубернського Земства в сьогорічній катеринославській сільсько-господарській і промисловій виставі, що й спонукало Бюро „освітити ту обстанову і ті умови, серед котрих відбуваєть ся діяльність людности Полтавщини, наслідки якої (діяльности) представлені на виставі ріжними експонатами“ (Передмова, стор. 1).

Спробуємо дати критичну оцінку „Статистичного Справочника“, а саме, наскільки його відомости дають змогу висвітлити умови і обставини діяльности населення нашої Полтавщини.

Оцінка сієї невеликої розмірами, але дуже коштовної праці, виконаної полтавським статистиком М. Рклїцьким, тим більше потрібна, що незабаром, в 1912 р., відбудеть ся в Київі краєва промислова вистава, на котрій ми повинні статистично показати, чим є ціла російська Україна, як певна соціяльно-економічна одиниця.

Перш за все ми повинні зазначити, що „Справочник“ містить в собі відомости не про саму тільки Полтавщину, а й про инші „сусідні і близькі“ до неї губернії, в котрих мешкає українська людність. Ніхто з Українців статистиків не буде сперечати ся проти величезного наукового значіння дослїдів національної теріторії, для нас се стало методольоґічною аксіомою. Але вибір національно-теріторіяльного прінціпу для статистичного дослїду накладає чималі обовязки на дослїдника, його праця повинна показати справедливість прінціпу — виявити звязь окремих частин національної теріторії і окремішність, своєрідність цілого краю супроти инших країв держави.

Далї. Освітлюючи умови народньої діяльности нашого краю, і нічим не обмежуючи себе в виконанню сього завдання, упорядчик спра-

вочника повинен був змалювати, хоч і не всї, але головні умови з відповідною повнотою.

Нарештї. Як показує сама назва, праця видана як підручник справочний, себто має подати по змозї як найбільше характеристичних для нашого краю даних і, головне, в такій формі, щоб їми можна було користувати ся для ріжних цїлей. Єдиною такою формою сих відомостей будуть абсолютні числа, котрих не слїд в справочниках заміняти числами відносними.

Переходимо безпосередно до розгляду „Справочника".

Праця має 11 роздїлів. I. Простір Південної Росії (1 стор.) II. Людність (10 стор.). III. Земельні угіддя і земельна власність (8 стор.). IV. Хлїборобство (11 стор.). V. Сільсько-господарське скотарство (3). VI. Кредит (13). VII. Промисловість і торговля (8). VIII. Горнозаводська промисловість (8). IX. Технїчні підприємства в сільському господарстві (8). X. Залїзні дороги. Рух грузів (5). XI. Земське господарство після даних про земські буджети і роскладки (6). Як бачимо „Справочник" має дуже ріжноманїтний і багатий зміст. Одначе, не розглядаючи ще кождого роздїлу окремо, ми зразуж можемо сказати, що „в справочнику" бракує кількох дуже і дуже важних роздїлів, котрі яскраво моглиб змалювати „обставини й умови діяльности населення" нашого краю. Чільне місце серед усїх роздїлів займають відомости про державні доходи і трати на Українї; в Росії більше, ніж в якій иншій европейській державі, діяльність державної власти належить до найвпливовійших елементів серед ріжних „обставин і умов" народньої діяльности. Далї, в справочнику нема відомостей про фінансове господарство наших міст, про закордонну торговлю в наших портах, про водні шляхи і рух товарів по їх. Але що нас найбільше здивувало, так се брак відомостей про переселенську справу, котра так міцно звязана з становищем сільського господарства і котра разом з тим так яскраво малює лихі „обставини і умови" господарювання наших хлїборобів. Се головне, чого, на нашу думку, бракує в „Справочнику", але без чого, мусимо признати, характеристика краю стає неповною.

Розглянемо тепер коротко кождий роздїл з окрема, що в ньому є і чого бракує.

Що до першого роздїлу, з котрого стає ясним, що об'єктом досліду стають 11 ґуб. і країв (9 загально визнаних українських ґуб. з додатком Бесарабії і Донщини), то насамперед стає незрозумілим, які підстави — економічні, природні, чи національні — спонукали упорядчика „Справочника" прилучити до 9 українських ґуберній Донщину з $28{,}_{2}\%$ і Бесарабію з $19{,}_{62}\%$ всієї людности, що припадають на український елемент в їх, — се з одної сторони; з другої ж — обминути Кубань, Воро-

ніжщину і Курщину, в котрих на Українців припадало в 1897 р. 47,5 %, 36,1 % і 22,2 %. Ні природні, ні економічні підстави не давали ніякого права авторові виключати три згадані райони із „Справочника“; колиж основою клясифікації був прінціп національний, то далеко з більшим правом ми повинні дати місце серед „наших“ земель Кубані, ніж Донщині і Бесарабії; на Кубані ще більше навіть, ніж в Таврії відносна більшість належить Українцям.

Другий відділ містить в собі такі рубрики: кількість людности в абсолютних числах і на 1 кв. верству по ґуберніях, „районах“ (Малоросія, Югозападний край і Новоросія) і по цілому краю, земельний запас на одну людину, склад людности після полу, рух людности, кількість чоловіків робочого віку, становий склад людности, склад людности після рідної мови, кількість мійської людности, грамотність і її зріст, степень освічености, кількість сліпих, глухонімих і божевільних, занятя людности.

Що до сього дуже важливого відділу, то мусимо признати, що в ньому є дуже багато і значних хиб. Національного прінціпу, котрого до певної міри тримав ся навіть урядовий перепис 1897 р., в справочнику не додержано. Так показано грамотність нашого краю в порівнаню з Европ. Росією, але не показано — що дуже важно з усякого погляду — грамотність українського населення нашого краю, далеко низчу від загально-краєвої, далї подано відомости про занятя всеї людности в краю, але не зроблено тогож для нашого народу; наведено коротеньку таблицю про міста і знову не зроблено поділу мійської людности з національного погляду. Се значно зменьшує вартість справочника з українського погляду. До значних хиб сього відділу треба залічити брак відомостей про те, куди йде рух людности з нашого краю і звідки, з яких країв прибуває людність до нас; се показалоб, з якими районами має економічний звязок Україна і головне показалоб, насамперед, соціяльно-економічну суцільність нашого краю. Матеріял до сього дає перепис 1897 р. в поґуберніських випусках.

Третій розділ має таких зміст: поділ земельної площі по угіддям, поділ земельної власности між окремими станами, забезпеченість землею, довги на земельній власности (особливо докладно). Бракує в сьому розділї відомостей про число приватних земельних власників, про поділ усієї приватної земельної власности між окремими економічними ґрупами, про поділ селянської так званої „надільної“ землї між окремими економічними групами (дворами, що мають 1, 2 і т. д. дес. землї). Дарма, що уряд в своїх статистичних виданях невірно прикладає термін „надільна земля“,— термін, що мав юридичне значіннє, але мало характеризував „економічну структуру“ землеволодіння — поділ землї між окремими економічними катеґоріями земельних власників.

Розділ IV-ий подає відомости про поділ засівної площі між окремими культурами взагалі, теж саме на землях селян і приватних власників, про урожайність збіжа (з 1 дес.), про загальну кількість збіжа зібраного на Півдні Росії в порівнянню з Евр. Рос., про місцеві ціни на збіже, про загальну вартість здобутого на півдні збіжа, про валову доходність хліборобства у селян і у приватних власників, про ціни на робочі руки і про продажні ціни на землю. Розділ сей був би цілком бездоганний, колиб додати ще відомости про скількість сільсько-господарського пролетаріяту і заробітчанський рух на Україні.

Що до розділу V, котрий подає відомости про скількість худоби і забезпеченість нею населення, про загальну кількість худоби в переводі на велику, то до річи булоб додати відомости про ціни на худобу і про торговлю нею, — в якими районами і в яких розмірах провадить Україна торговлю худобою.

Мабуть чи не найкраще і найдокладнійше складено бездоганний розділ VI, в котрому подано відомости про скількість і рід кредитових установ, про зріст установ дрібного кредиту, про довги людности установам зорґанізованого кредиту, про ощадности населення.

Меньш детально розроблено розділ VII, в котрому уміщено дані про число промислових підприємств, про число виданих промислових свідоцтв на промислові підприємства, теж на торгові підприємства, про суму промислового податку. Бракує в сьому розділї відомостей про скількість пролетаріяту на Україні хочби по перепису 1897 р.

Зовсім кепсько скомпоновано розділ VIII, котрий навіть невідомо чому названо „горнозавідська промисловість“, тим часом коли мова в ньому йде майже виключно про гірничу промисловість. В сьому віддїлї більше бракує, нїж є, — а саме відомостей про загальний виріб залїза і стали, про виріб сортового і листового залїза, про виріб машин взагалї і сільсько-господарських машин з'окрема, про кількість робітників в гірничій і гірнозавідській промисловости.

Добре складено розділ IX з відомостями про цукроварну промисловість, винокурну, уживанне горілки, про виріб пива і меду, про виріб борошна і тютюну. Як і в инших відділах, так і тут бракує відомостей про кількість робітників, що працюють в сих галузях промисловости.

Мало докладно складено й розділ X, котрий містить в собі відомости про забезпеченість залїзницями, загальний рух товарів в 1907 р., рух збіжа і чистий вивіз його. Бракує в сьому розділї чимало відомостей — про рух окремих родів товарів, напр.: дерева, цукру, нафти, вуглю, залїза, машин, особливо сільсько-господарських; про те, в якими районами торгує Україна; се далоб змогу пізнати, які райони

служать ринками для наших товарів і яким ми служимо ринкам. Невірно складено майже всї таблицї про чистий вивіз хлїба в сумарних підрахунках по районах — Малоросія, Новорос. і Юго.-Зап. край; неможна напр. сказати, що з Малоросії вивезено залїзницями $11,_{0}$ міл. пудів пшеницї, коли з Харківщини вивезено $5,_{1}$ м. п., з Полтавщини 5,6 м. п., з Чернигівщини $0,_{3}$ м. п., бо з Харківщини могло бути вивезено до Чернигівщини, напр., що являєть ся правдоподібним.

Останнїй відділ, що малює нам доволї детально земські доходи і особливо трати в земських і неземських ґуберніях нашого краю, розроблено в цілому доволї добре.

Що до загальних хиб, спільних майже всім відділам, то треба зазначити, що не скрізь подано абсолютні числа для характеристики того чи иншого явища, того чи иншого боку народнього життя, а також і те, що не додержано єдности в порівняннюю нашого краю, з якимсь иншим районом нашої держави, бо одного разу взято для порівнання Евр. Росію, другого Імперію, третього Евр. Росію з Польщою і Кавказом і т. п.

Такі прогалини і хиби сього нового видання Полтавського Ґубернського Статистичного Бюра — як бачимо дуже численні. Але не вважаючи на сї хиби, неминучі в першій спробі статистичного змалювання цілої України, мусимо визначити одначе велику наукову вартість виконаної д. Ркліцьким працї.

Побажаємо, на прикінцї нашої рецензії, щоб в новому виданню, готованому до київської вистави, було заповнено прогалини справочника і виправлено його хиби. А поки що й такий „Справочник" вартий найширшого розповсюдження і подяки його впорядчикови. *М. Порш.*

Агрономическій Отдѣлъ Кіевской Губернской Управы по дѣламъ земскаго хозяйства. О частномъ землевладѣніи въ Кіевской губ. Київ, 1910, ст. 63 + статистичні таблицї.

На сторінках наших видань нераз писало ся про малу дослїдженість Правобережної України, а зосібна Київщини з боку статистичного. Треба признати, що тепер ся прогалина швидко заповнюєть ся, особливо що до Київщини. Подільське й Волинське земства мало дбають про „чисту" статистику й обмежують ся друкуваннем лише конче потрібних докладів, протоколів та звідомлень, цілком позбавлених якого небудь ширшого громадського інтересу. Зате аґрономічний відділ Київського земства раз-у-раз проявляє все жвавійшу діяльність на полї загально-статистичнім. Після кількох праць, опублїкованих протягом минулого року, відділ тепер обробив і видав дуже цікаві відомости про приватне землеволодіннє на Київщинї. Остання праця безумовно займе перше місце серед усіх дотеперішнїх статистичних видань Київського земства.

Ся праця не вільна й від хиб, головною з яких треба вважати перестаріліость сирового матеріялу, покладеного в її основу. Матеріял той належить до 1905 р., а з того часу, як відомо, чимало змін відбулось у поділї приватного землеволодіння на Україні. Проте зміни ті всеж таки не настільки великі, щоб цілком змінити картину. Безумовно, частина приватної землї попереходила за сей час з одних рук у другі, але при тім лятифундійнім і почасти навіть майоратнім характері, який носить приватне землеволодіннє на Правобережній Україні, переходи ті широких розмірів за 5-літнїй період прибрати не могли. Тому є певна підстава вважати наведені у сїй праці дані більш або менш близькими до дійсности й для теперішнього часу. А що Київщина в справі землеволодіння має багато спільних рис з Поділем і Волинню, то сї дані й тепер можуть вважатись більш або менш характеристичними для освітлення становища приватного землеволодіння в цілій Правобережній Україні.

Не можемо відмовити собі в приємности навести тут деякі з тих даних, настільки вони цікаві й навчаючі. Виявляєть ся отже, що всього на Київщині числить ся земельної власности, як обложеної, так і не обложеної державним податком, 4.551.387 десятин. На катеґорії володіння вся ся земля поділялась так: приватним властителям належало 2,072.742 дес. або $45{,}_{54}$%, надільних земель було 2,041.757 дес. або $44{,}_{76}$%, чиншовикам належало 42.232 дес. або $0{,}_{93}$%, казнї — 193.230 дес. або $4{,}_{25}$%, удїлови — 91.765 дес. або $2{,}_{02}$%, церквам і монастирям — 69.196 дес. або $1{,}_{52}$%, муніціпалїтетам — 26.989 дес. або $0{,}_{59}$%, ріжним інституціям — 5.370 дес. або $0{,}_{12}$%, жидівським кольоніям — 1.589 дес. або $0{,}_{03}$% і залізницям — 6.506 дес. або $0{,}_{14}$%. Бачимо отже, що найбільш значною катеґорією володіння являють ся землї приватні, розмір яких досягає $45{,}_{5}$% усеї земельної власности в ґубернії. На другім місції стоять землї надільні, під якими занято $44{,}_{9}$% усеї власности. На казенні землї припадає $4{,}_{3}$%, на удільні — 2% й на церковні та монастирські — $1{,}_{6}$%, на кожну ж з усїх инших катеґорій володіння припадає менше як по одному процентови.

З усїх вичислених катеґорій володіння тут взято тільки одну головнійшу — катеґорію приватного землеволодіння — й детально її розроблено. Насамперед, цікаво поглянути, як поділяють ся сї 2,072.742 дес. приватної землї поміж представниками ріжних станів („сословій“). Довідуємо ся отже, що з тої землї належало:

	Десятин	У процентах
Дворянам	1,518.204	$73{,}_{25}$
Селянам	312.354	$15{,}_{07}$
Купцям	54.015	$2{,}_{61}$
Міщанам	53,733	$2{,}_{59}$

Почесним горожанам . . .	46.592	$2{,}_{25}$
Чиновникам (урядовцям) . .	15.868	$0{,}_{76}$
Духовним особам . . .	5.845	$0{,}_{28}$
Чужоземцям	2.436	$0{,}_{12}$
Ріжним иншим особам . .	10.516	$0{,}_{51}$
Спільним властителям . .	25.842	$1{,}_{24}$
Козакам	1.855	$0{,}_{09}$
Колишнїм кольоністам . .	1.661	$0{,}_{08}$
Цукроварним товариствам . .	16.821	$0{,}_{81}$
Ріжним иншим товариствам .	7.001	$0{,}_{34}$

Таким чином, ми бачимо, що дворянам належить мало не вся приватна земельна власність на Київщинї, а саме $73{,}_{3}\%$, тодї як селянам належить усього $15{,}_{1}\%$. Инші катеґорії властителів відограють ще меншу ролю в приватнім землеволодінню Київщини, бо їм усім узятим укупі належить менше 12% усеї приватної земельної власности.

Уся приватна земля на Київщинї належала 10.422 особам, отже на кождого властителя припадало $170{,}_{5}$ десятин приватної землї. Та сї пересїчні числа не дають нїякого понятя про дійсні розміри володіння поодиноких властителїв. У дійсности знаходимо багато таких „приватних властителїв", що мають менше як по 1 дес. приватної землї, а знову знаходимо таких, що мають по 27, 28, 41 і навіть по 73 тисячи десятин приватної землї. Навіть отся табличка з порівнаннєм числа властителїв кождого стану й пересїчної кількости землї, що припадає на кождого з них, добре підкреслює ту величезну ріжницю, що істнує між ріжними катеґоріями приватних властителїв:

	число властителїв	припадає дес. землї на кождого
Дворяне	1.917	$783{,}_{7}$
Купцї	118	$456{,}_{7}$
Почесні горожане . .	147	$317{,}_{0}$
Чиновники . . .	114	$139{,}_{2}$
Чужоземцї . . .	20	$121{,}_{8}$
Духовні особи . . .	198	$29{,}_{5}$
Міщане	1.663	$24{,}_{4}$
Селяне	5.887	$16{,}_{9}$

Вище ми бачили, що дворянам належить найбільше приватної землї, а тут бачимо, що дворян-властителїв порівняючи дуже мало — всього $18{,}_{4}\%$ усього числа приватних властителїв; тому то на кождого дворянина пересїчно й припадає так багато землї — 784 дес. Навпаки, селянам загалом належить приватної землї дуже небагато, а зате селян-властителїв дуже багато ($56{,}_{5}\%$), тому то на кождого селянина — приватного властителя й припадає так мало землї — всього 17 десятин.

Одначе, й сї пересїчні числа не дають точної картини подїлу приватного землеволодїння. Длятого, щоб побачити, в чиїх руках зібрана вся приватна земля, необхідно подїлити її на ґрупи володїння, від найдрібнїйших (до 1 дес.) й до найбільших (до 100 тис. дес.). Се й зроблено в низше наведенїй таблицї:

Ґрупи володїння	число властителїв		кількість землї	
	абсол.	в проц.	абсол.	в проц.
До 1 дес.	2.220	21,1	1.305	0,1
1—2 „	1 053	10,0	1.783	0,1
2—3 „	708	6,7	1.897	0,1
3—4 „	582	5,6	2.169	0,1
4—5 „	522	5,0	2.458	0,1
5—6 „	346	3,2	1.968	0,1
6—10 „	1.091	10,4	9.085	0,5
10—20 дес.	1.208	11,5	17.559	1,0
20—30 „	529	5,0	13.242	0,8
30—40 „	307	2,9	10.553	0,6
40—50 „	187	1,7	8.458	0,5
50—100 „	427	4,1	30.354	1,7
100—200 дес.	291	2,8	41.855	2,3
200—300 „	152	1,4	37.386	2,1
300—400 „	117	1,1	40.510	2,2
400—500 „	99	0,9	44.557	2,5
500—1000 „	307	2,9	219.049	12,3
1000—2000 дес.	226	2,1	311.468	17,6
2000—3000 „	74	0,7	178.705	10,0
3000—4000 „	29	0,3	102.534	5,8
4000—5000 „	12	0,1	53.783	3,0
5000—10000 „	26	0,2	170.511	9,6
10000—25000 дес.	19	0,2	308.160	17,4
25000—100000 „	4	0,0	168.331	9,5
Усього	10.536	100,0	1,777.678 [1]	100,0

Звідси бачимо, що в володїнню великих земельних власників (від 500 до 100.000 дес.) числить ся коло 75% усеї приватної земельної власности, тим часом як самі великі власники становлять ледве 7% усього числа приватних власників. Навпаки, в володїнню 93% дрібнїй-

[1]) Кількість землї тут показана меншою, нїж вона є в дїйсности (2,072.742 дес.), бо в сей обрахунок не можна було включити деякі катеґорії властителїв, як напр. катеґорії „спільних властителїв", цукроварних товариств, торговельно-промислових і позичково-ощадних товариств і т. и. Тому тут і сума менша.

ших власників (від 1 до 500 дес.) числить ся всього коло 15% приватної земельної власности. Більше того, в володінню 43% зовсім дрібних власників числить ся всього... $0{,}_5$% земельної власности! Дуже яскраво відтіняєть ся нерівномірність поділу приватної землї між ріжними ґрупами властителів у отсій таблиці, де числа попередньої таблиції наведено в більш стислім виді:

Ґрупи володїння	число властителів абсол.	в проц.	кількість землї абсол.	в проц.
До 10 дес.	6.509	$62{,}_5$	20.630	$1{,}_2$
10—100 дес.	2.638	$25{,}_3$	78.750	$4{,}_3$
100—500 „	635	$6{,}_0$	158.802	$8{,}_9$
500—1000 дес. . . .	285	$2{,}_8$	203.294	$11{,}_4$
1000—5000 „	312	$3{,}_0$	627.285	$35{,}_4$
5000—100000 дес. . .	43	$0{,}_4$	688.918	$38{,}_8$
Усього . .	10.422 [1]	$100{,}_0$	1.777.678	$100{,}_0$

Тут контрасти між окремими ґрупами володїння виступають ще яскравійше. Тут ми бачимо, що 43 маґнати володіють 39% усеї приватної землї, а 355 маґнатів мають коло $^3/_4$ усеї приватної землї, тодї як на 10.067 дрібнїйших властителів припадає тільки $^1/_4$ всеї приватної земельної власности, а на 6.509 зовсім дрібних власників, які становлять 63% всього числа власників і які мають до 10 дес. землї, припадає всього трохи більше 1% приватної власности. Більшої концентрації приватної земельної власности, здаєть ся, вже не може бути.

Се, так би мовити, статистика приватного землеволодїння. Що ж до до його дінаміки, то дуже цїкаві висновки дає порівнаннє відповідних чисел 1877 і 1905 рр. Виявляєть ся, що за 28-лїтній період дворяньске приватне землеволодїннє зменшилось з 1.833.885 дес. до 1.502.392 дес., себто в $1{,}_2$ разів. У купців і почесних горожан воно, навпаки, збільшилось з 71.567 до 100.480 дес., себто в $1{,}_4$ разів, у міщан воно збільшилось з 14.424 до 40.524 дес. або в $2{,}_8$ разів і у селян воно збільшилось з 17.371 до 99.614 дес. або в $5{,}_7$ разів. Таким чином, дворянські землї служили майже виключно тим фондом, коштом якого збільшували своє землеволодїннє инші катеґорії властителів.

За дальшими відомостями в справі мобілїзації землеволодїння відсилаємо, за браком місця, до самого видання. *М. Гехтер.*

[1]) Число властителів тут не сходить ся з тим числом, що показано було в попередній таблиці (10.536). Стало ся так через те, що тут пораховане дійсне число властителів, причім кілька маєтків, що належали однїй особі, з'єднувались в один, тодї як у попередній таблиції кождий окремий маєток вважав ся за окреме володїннє.

Агрономическій отдѣлъ Кіевской Губернской Управы по дѣламъ земскаго хозяйства. Потребительная кооперація въ Кіевской губ. Очеркъ, составленный инструкторомъ потребительныхъ обществъ Н. С. Бойковымъ. Київ, 1910, ст. 47.

Селянський кооперативний рух на Українї за останнї 3—4 роки так широко розвинув ся, що став одним з найповажнїйших чинників місцевого народно-господарського житя. Ширших наукових дослїдів у сїм питанню досї, одначе, немає, коли не рахувати порівняючи невеликого числа журнальних і ґазетних статей. Не можна отже не витати появи книжки д. Бойкова. Трактує вона не про всю Україну, а тільки про Київщину, а і в сїй розглядає не всї форми сїльської кооперації, а тільки кооперацію споживчу. Проте значіннє її, як джерела до вивчення сучасного становища сїльської кооперації на Українї, досить велике.

На початку своєї працї автор подає статистичні відомости про зріст споживчої кооперації на Київщинї з початку її народження й до останнїх місяців. Довідуємо ся, що перше споживче товариство на Київщинї заснувалось у 1888 р., в Звенигородськім повітї. Пять років минуло, поки народилось ще 2 т-ва (1893 р.), обидва в Васильківськім повітї. Дальші роки приносили по 1—6 нових товариств. Так, р. 1894 заснувалось 1 т-во, р. 1905 також 1, р. 1898 2 т-ва, р. 1899 1 т-во, р. 1900 1 т-во, р. 1901 2 т-ва, р. 1902 3 т-ва, р. 1903 2 т-ва, р. 1904 2 т-ва, й р. 1905 6 товариств. З роком 1906 починаєть ся доба пишного розцвіту споживчої кооперації на Київщинї. Року 1906 засновано 12 нових товариств, р. 1907 — 142, р. 1908 — 177, р. 1909 — 100 і р. 1910 (до 1 липня) — 49 товариств. Усього ж на початок другого півріча 1910 р. на Київщинї було 504 споживчих товариств, що становить більше 17% усього числа споживчих товариств Росийської держави.

Які ж причини так швидко посунули наперед розвиток споживчої кооперації на Київщинї? Автор називає три причини: 1) велику дорожнечу, що повстала на продукти першої потреби й нечесність крамарів, 2) зріст інтересу до кооперативної ідеї серед людности й 3) допомогу київського земства. Першу з сих причин, як нам здаєть ся, можна цїлком одкинути, бо як дорожнеча продуктів, так і нечесність крамарів мали місце й до 1906 р., а проте до сього року число споживчих товариств зростало дуже мляво. Так само, треба не так високо цїнити й діяльність Київського земства, бо земства инших українських ґуберній, особливо Лївобережних, присвячували пропаґандї кооперації не менше уваги, а проте споживча кооперація там не досягла такого розвитку. Натомість треба поставити на головне місце другу причину — зріст

інтересу до кооперації з боку людности. Справді, до 1906 р. селянство всї свої надії покладало на широкі соціяльно-полїтичні реформи, які мали поліпшити її становище, тому воно на кооперацію, як на річ „дрібну“, звертало мало уваги. А після 1906 р., коли вияснилось, що ніяких „правів“ селянам не буде, людність ухопилась за те, що було під рукою. До того ж і уряд став прихильнійше дивитись на розвиток сїльської кооперації, очевидно, вбачаючи в ній одну з панацей проти захоплення „несбыточными мечтаніями“. Що ж до причин особливого розвитку на Київщинї власне кооперації споживчої, а не якої небудь иншої, то се, мабуть, з'ясовуєть ся зглядною незорґанізованістю й темнотою місцевого селянства. Де людність культурнійша й більш розвинена, як напр. на Полтавщинї, Харківщинї й Херсонщинї, там після 1906 р. процвіли вищі типи кооперації — сільсько-господарська й позичкова, — а на Київщинї, рівнож як і на Поділю, де людність инша, швидче прищепились простійші типи кооперації, поширенне яких вимагає від членів меншого інтелектуального розвитку.

Видатну ролю в розвитку споживчої кооперації на Київщинї відограла також та частина української інтеліґенції, що захопилась після 1906 р. кооперативними ідеями, й про се варто було б згадати д. Бойкову. Скупчена у Київі, ся інтеліґенція природно найбільше впливала на район ґеоґрафічно-близчий, себто на Київщину. Особливо треба було б згадати діяльність покійного українського кооператора В. М. Доманицького, який особистою працею й книжками про кооперацію в дуже значній мірі причинив ся до розвитку споживчої кооперації на Київщинї. Про всї намічені причини д. Бойков чомусь не згадує, і в тім помітна хиба його праці. Хоча й те треба приняти на увагу, що книжку видано під фірмою київського земства, а в офіціяльнім виданню може не пройшли б такі „крамольні“ міркування.

Переходячи до фактичних відомостей, наведених у дальшім протязї книги, зупиняємось насамперед на даних про діяльність споживчих товариств. Відповідних відомостей за попередні роки не наведено, хоч для порівнання було б дуже цікаво їх мати. Що ж до наведених відомостей за 1908 і 1909 рр., то в них є багато характерного. За 1908 р. перевірено звідомлення 194 товариств. На початок 1909 р. вони мали 135.610 карб. паєвого капіталу, що становить пересїчно для кождого товариства 698 карб., і 14.075 карб. вступних вкладок, себто по 72 карб. на товариство, а всього по 770 карб. на товариство. Малі оборотні кошти примушують керманичів багатьох товариств звертатись до позичок. Із 194 товариств 157 тов. мали довгу 113.593 карб., себто по 723 карб. на кожде товариство, рахуючи в тім числї й довги за взятий на виплат крам. З свого боку й товариства продають на борг крам своїм покуп-

цям. 174 таких товариств мали боргу за членами й приватними особами на суму 63.675 карб. або по 366 карб. на товариство. На майно, себто на закупно рухомого й нерухомого добра, видали 189 т-ва 47.907 карб., по 252 карб. на т-во. Багато товариств одкладають певну частину чистого прибутку на поширенне крамниць або на те, щоб завести власні помешкання. Готового краму було на 225.415 карб., або на 1.162 карб. на т-во. Продано краму за рік на 1.440.488 карб., по 7.476 карб. на кожде т-во, причім капітал обернув ся пересічно коло 9 разів. Валового прибутку 186 тов. мали 172.685 карб., а чистого прибутку 175 тов. мали 54.273 карб., що становить пересічно по 310 карб. на т-во. Страти мали 15 тов. загалом на 4.097 карб. Членів у 181 т-вах було під кінець року 9.811, по 54 на т-во, причім грамотних було 54%. По числу членів т-ва поділялись так: від 25 до 50 членів мали 86 тов. (48%), від 50 до 100 — 80 тов. (44%), від 100 до 200 — 14 тов. (8%) і більше 200 — 1 т-во. Таким чином найбільше зустрічаєть ся товариств з числом членів у 25—100. Треба, між иншим, сказати, що не вадило б більше здеталізувати т-ва з числом членів до 100, а то рубрики в 25—50 і в 50—100 занадто великі й широкі, щоб з них можна було докладно уявити собі точний склад більшости товариств.

У відомостях про поділ прибутків нема нічого особливо цікавого. Звертають тільки на себе увагу рубрики „на просвітні справи" й на „добродійні справи". На першу ціль 44 т-ва в 1908 р. призначили 544 карб., а на другу — 13 тов. призначили 355 карб. У поділї прибутків за 1909 р. вустрічаєть ся нова рубрика, дуже характерна — „на памятник Шевченкови": призначено на сю ціль в 15 т-вах 65 карб.

Автор ще зупиняєть ся на хибах споживчих товариств і на способах їх поліпшення, але ся частина книги вже носить характер спеціяльний.

Загалом праця д. Бойкова не вільна від деяких хиб і недоладностей, більш або менш значних, що, одначе, не зменшує її значіння, як фактичного джерела для вивчення сучасного становища кооперативної справи на Україні. *М. Гехтер.*

С. Єфремов — Життя на Україні року 1909 (Рада 1910, ч. 1). Огляд фактів укр. житя в Росії.

Ромул — Культурно-просвітній рух на Україні року 1909 (Рада, 1910, ч. 1). Короткий огляд фактів культурного житя на Україні российській, написаний по тій самій методі, що й минулого року.

М. Лозинський — Закордонна Україна в 1909 році (Рада, 1910, ч. 2). Короткий, але всесторонній огляд українського житя в Австро-Угорщині і Америці.

Д. Д. — Українська преса в 1909 році (Рада, 1910, ч. 2). Огляд періодичної преси на російській Україні.

М. Грушевський — На українські теми. (Літ.-Н. В. 1910, ч. 1, ст. 43—56 (З новорічних думок); ч. 2, ст. 330—334 (Слово на малодушних); ч. 3, ст. 592—603 (Ера фінансово-економічна); ч. 4, ст. 46—51 (Гимн вдячности); ч. 5, ст. 337—341 (В великий четвер); ч. 8, ст. 289—298 (Похорони унії); ч. 10, ст. 84—90 (В російськім диліжансї) і ч. 12, ст. 523—533 (Маленька жертва). Живі публицистики на актуальні теми: взаїмні відносини між Галичиною і рос. Україною (славний хуторський сепаратизм останньої), ера „коровячої дійки“ в Галичинї, циркуляр Столипіна про інородців, Грунвальд, Жулин, та инші, — останню з вичислених річий („Маленька жертва“) сконфіскована галицька адміністрація.

М. Гехтер — З українського життя. (Літ.-Н. В. 1910, ч. 4, ст. 175—188; ч. 5, ст. 376—388; ч. 8, ст. 346—355). Під сим спільним заголовком умістив д. Гехтер три статї з біжучого житя рос. України: перша трактує про „Переселенє“: про маєтковий стан тих, що виходять на Сибір та Амур та про долю пересельців в дорозї і на нових гнїздах, в другій маємо „Де що про нашу народню школу“ (pendant до „Записок“ д. Будяка), а в третій під заг. „У царстві злиднїв“ знаємить нас автор з горем-бідуванєм наших заробітчан, сезонових робітників.

С. Єфремов — З нашого життя. (Рада 1910, чч. 41, 47, 60, 65, 82, 122, 132, 172 і 228). З цікавих фелєтонів д. С. Єфремова, в котрих озиваєть ся він з приводу видатнїйших фактів нашого „житя і слова“, занотуємо особливо ті, що присвячені автобіоґрафії Короленка (чч. 41, 47 і 60; увійшли в брошуру „Фатальний вузол“, Київ 1910, вид. „Віку“), Памяти Б. Грінченка (ч. 122) і Лободовському (його „Переглядови поеми Шевченка „Марія“ і споминами про Грінченка).

С. Єфремов — Бюрократическая утопія. (Русское Богатство 1910, ч. 3, ст. 72—110). Богата фактами статя, присвячена лїквідаційній практиці уряду на Україні, себто боротьбі реакції з укр. національним рухом останнїх 4 літ. Безпосередно продовжує статю д. Єфремова статя д. В. Дорошенка в календарі львівської „Просьвіти“ на рік 1911 під заг. „Російська Україна“ (ст. 239—252).

Докладна Записка про напрямок просвітної діяльности товариства „Київська Просьвіта“, вислухана на засїданні ґуберниського в справах товариств присутствія 8 апріля року 1910. (Рада 1910, чч. 85 і 86). Переклад з ч. 100 „Київлянина“ реферату, на підставі котрого скасовано „Просьвіту“. Документ сей заслугує на увагу історика укр. житя наших часів.

Др. Ст. Баран — Дещо з національної статистики в галицьких середніх школах. (Наша Школа, 1910, ч. 1, ст. 12—19 і ч. 3, ст. 10—27). В другім томі „Студий з поля суспільних наук і статистики“, виданих нашим Товариством, умістив др. С. Баран цікаву працю: „З поля національної статистики галицьких середніх шкіл“. Статя в „Н. Школі“ являєть ся власне популяризацією сеї більшої праці автора. Автор знайомить нас з відносинами між нами і Поляками на полі шкільництва, рядом цифр ілюструючи наше упослїдженє і пониженє.

Ю. Ловицький — Галицьке шкільництво в шк. р. 1910/10 (народні школи, учит. семинар., ґімназії). (Діло 1910, чч. 219 і 220. — Загальний перегляд народного шкільництва в 1908/9 р. ibid. ч. 233. — Чинні і нечинні народні школи в 1908/9 р. ibid. ч. 234. — Фреквенция в народних школах в 1908/9 р. ibid. чч. 236 і 237. — Стан науки в народних школах в 1908/9 р. ibid. ч. 246.). Статї д. Ловицького писані на основі офіціяльних даних (Sprawozdanie Rady Szkolnej kr.) добре малюють наше упослїдженє на полї шкільництва. Відмічає автор і ті „недостачі“ галицької шкільної статистики, які походять з бажаня компетентних чинників закрити се упослїдженє.

Іван Ющишин — Які реформи потрібні в народнім шкільництві в Галичинї? (Діло 1910, чч. 226—267). Цікаві статї д. Ів. Ющишина, одного з діяльнїйших працьовників на ниві рідного шкільництва в Галичинї, присвячені болючій справі народного шкільництва. Автор основно виказує недостачі і намічає потрібні реформи. *В. Д.*

Іван Герасимович — Подрібний розклад праці українського народного учительства по громадах. Одобрений з'їздом повітових комісий дня 21 і 22. листоп. 1908 р. в Чернівцях. (Каменярі 1909, чч. 3—7, 9/10 і окремо як 4. число Бібліотеки Вільної орґ. укр. учительства). Дуже цікава і корисна книжка для просьвітних діячів, а заразом важний причинок для пізнаня сучасного культурного стану буковинської Руси. Видно, що автор підготовлений теоретично, а з практики знає добре місцеві відносини, які в неоднім ріжнять ся значно від галицьких або закордонно-українських. В статі обговорено дуже подрібно цілу роботу на селї, а то по читальнях, „Січах“, шкільних помочах, райфайзенських касах, крамницях системи Рочделя, жіночих громадах і т. д. Окремо згадано про веденє курсів для анальфабетів та про виклади та відчити для народу.

І. Герасимович — На новий шлях (Замітки з нагоди загальних зборів „Українскої Школи“ в Чернівцях, дня

13. червня 1909 р.). (Каменярі 1909, ч. 6 і 7 і окремо: Бібліотека Вільної организациї укр. учительства, ч. 3. Чернівці 1909, стор. 16+ табеля, 8⁰). Автор представляє сумний стан буковинського шкільництва в деяких околицях і хоче завернути суспільність до пляновоі роботи в користь рідної школи. *З. К.*

П. А. — Економічне житє України в 1909 році (Рада, 1910, ч. 1). Автор оповідає про становище селянства і сільсько-господарського та індустріяльного пролетаріяту на Україні в р. 1909. Передрук в „Руслані“, чч. 11 і 12.

А. Ільченко — Національно-економічні відносини на Україні і в Галичині. (Економіст 1910, ч. 8—9, ст. 173—179). Автор коротко оглядає соціяльний склад і добробут ріжних національних ґруп на Україні і в Галичині. Статя являєть ся частиною реферата, виголошеного на Просьвітно-економічнім конґресі 1909 р.

С. Кузик — Із статистики економічних відносин в Галичині. (Економіст 1910, ч. 1—2, ст. 19—25). Автор подає в своїй статї найважнійші статистичні дані про сільське господарство на підставі останнього тому (т. VIII, в. 1 і 2) „Podręcznika statystyki Galicji“, який видає Краєве бюро статистичне.

М. Гехтер — Економічне життє українського селянства в 1909 р. (Л.-Н. В., 1910, ч. 1, ст. 101—116). Автор оповідає про голодуванє селян і брак корму для худоби в першій половині мин. року, які явили ся в результатї неврожаю попереднього року, далї виясняє урожай 1909 року і нарештї спиняєть ся на фактах селянської самодіяльности, головно на полї кооперації.

М. Гехтер — Закон 9 падолиста на Україні. (Л.-Н. В. 1910, чч. 11 і 12). Автор говорить нам про приложенє на Україні відомого закону 9 падолиста 1906 р. „Про вихід з громади“ (общини), про той вплив, який має на житє селян се приложенє, про результати, які виходять з него, та про віднощенє населеня до закону.

Ф. Немоловський — Сервітути правобережної України. (Рада 1910, ч. 297). Статя написана з приводу внесеного урядом в Думі законопроєкта про скасованє сервітутів. Автор виясняє історію сервітутного права і спиняєть ся на значіню сервітутів для селянства. Годючись, що сервітути мусять бути колись скасовані, автор про те проти скасованя їх уже тепер, та ще на тих умовах, які висуває проєкт.

М. Гехтер — З робітничого житя на Україні (Л.-Н. В., 1910, ч. 2, ст. 373—388). Досить цікавий огляд житя-бідуваня україн-

ського робітництва в 1909 році, зладжений на підставі ґазетних відомостей.

М. Гехтер — Лікарська допомога українським робітникам. (Л.-Н. В. 1910, ч. 10). Автор знакомить нас за офіціяльними виданями Міністерства Фінансів і Торговлї та Промисловости з сучасним станом лікарської запомоги фабричним робітникам на Україні. Малюнок даний в статї дуже невідрадний. *В. Д.*

Simon Sagorsky — Die Arbeiterfrage in der südrussischen Landwirtschaft. Монахів, Е. Райнгардт, 1908, ст. 208, 8⁰. Ціна 6 м. Праця, що звернула на себе увагу фахових людий, приносить дані про природні і господарські обставини України, а дальше про нинішний стан хліборобської посїлости і про положене українських хліборобів і робітників. При тім порушено в ній богато спеціяльних питань, прим. про плату, поживу, помешкане, час служби, заводові хороби і т. д. Витяг з неї з своїми доповненями подав М. Гехтер в Л.-Н. В. за р. 1910. *З. К.*

П. А. — Українська кооперація в 1909 р. (Рада 1910, ч. 3). Автор коротенько знакомить нас з розвитком кооперативної справи на Україні в р. 1909 і з національною її стороною. Висновки оптимістичні.

М. Гехтер — Сільська кооперация на Україні российській в 1909 р. (Економіст" 1910, ч. 1—2, ст. 9—13). — Діяльність дрібних сільсько-господарських товариств на Україні российській, ibid. ч. 4, ст. 81—83. — Діяльність кредитових товариств на Україні, ibid. ч. 6, ст. 122—6.—Діяльність селянських споживчих товариств на Україні, ibid. ч. 7, ст. 147—152. — Робітнича кооперация на Україні российській, ibid. ч. 12, ст. 273—275. Статї присвячені кооперативній справі на Україні российській.

Розвиток кооперації у Русинів (Українцїв) в Галичині. (Економіст 1910, ч. 8—9, ст. 170—173). Є се реферат, предложений галицько-українськими кооператорами Міжнародньому кооперативному конґресови в Гамбурзї в 1910 р. В сім рефераті коротко змальовано картину укр. спільництва в Галичині на підставі звіту краєвого Союзу ревізийного за р. 1909.

А. Ж. — Наш кооперативний рух в Галичині в 1909-ім році. (Діло 1910, ч. 1). Короткий огляд розвитку наших економічних інституцій в Галичині в 1909 р.

А. Ільченко — З „кооперативної" практики еврейських і польських товариств в Галичині. (Рада 1910, ч. 227). Цікавий фелєтон про лихву в Галичині. Автор подає історичний

огляд лихварства в східній Галичині, нарешті спиняєть ся на кредитових жидівських і жидівсько-польських спілках, котрі леґально управляють лихву, а крім того шкідливі для нашого народу ще й з боку національного.

А Ж. — Жидівські заробково-господарські стоваришеня в Галичині в 1908 р. (Економіст 1910, ч. 8—9.). Огляд стану тих заробкових і господарських товариств Галичини, котрі обєднані в „Повшехнім Звьонзку“. Товариства сї не жидівські членами, але лиш заправляють ними жиди, що доробляють ся на них хлїба. В східній Галичині членами сих товариств здебільшого українські міщани і селяни.

Українське спільництво на Буковині. (Економіст 1910, ч. 8—9). Є се властиво справоздане за р. 1909 черновецької „Селянської каси“ — союзу хлїборобських спілок на Буковині (174 спілки з більше як 18 тисяч членів).

М. Левитський. — Іван Карпенко-Карий (Тобилевич) і кооперація. (Рада 1910, ч. 214). Автор оповідає про відносини покійного драматурґа до кооперативної справи, спиняючи ся головно на пєсї його „Понад Дніпром“ і вражіню від неї селян-кооператорів. *В. Д.*

V. Totomjanz — Die Konsumgenossenschaften in Russland. (Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 1906, XXIII, стор. 104—127). Автор подає історію перших споживних товариств у Росії, їх розвій і упадок, теперішнє положенє фабричних і сільських споживних спілок а вкінци їх число.

A. Wocikow — Resultate des russischen Zensus und Zentrum der Bevölkerung Russlands. (Petermanns Mitteilungen aus J. Perthes geogr. Anstalt 1908, LIV, стор. 141—145). Стаття написана з нагоди праці Менделеєва, К познанію Россіи (4 вид. Спб. 1906) і подає головні статистичні дані про російську державу, між иншим і про українців. *З. К.*

В. Охримович — Про фальшоване національної статистики при попердних конскрипциях. (Діло 1910, чч. 285—287). Порівнуючи офіціяльні дані трьох попередних конскрипцій автор уміло викриває ті фальшованя, які практиковали конскрипційні комісарі, записуючи Українців і Жидів за Поляків. Стаття дуже актуальна з огляду на перепись сього року.

Д. Д. — Угорська Русь. (Українська Хата 1910, чч. 10—12). Короткий огляд невідрадного житя угорських Русинів у сучаснім і недавноминулім.

Й. Ґродський — Положенє боснійських Русинів. (Руслан 1910, чч. 48—52). Се доповненє нарису друкованого в минулім річнику „Руслана". Доповненя сї торкають ся економічного положеня наших боснійських переселенців.

Й. Ґродський — Про Русинів в Бачці, Славонії і Хорвациї та про крижевацку гр.-кат. епархію. (Руслан 1910, чч. 54—57, 59 і 60). Автор подає статистику укр. кольоній, говорить про шкільництво і про церковні відносини у кольоністів. Більше місця присвячує крижевацькій епархії.

М. Гехтер — З нової України. (Літ.-Наук. Вістн. 1910, ч. 9, ст. 487—490). На підставі цифрових даних новійшої статистичної праці про Приморську Область — А. Менщикова, Опытъ изслѣдованія економическаго положенія новоселовъ 1906 и 1908 гг. въ Приморской Области (Владивосток, 1910) — знайомить нас д. Гехтер з умовами житя наших пересеяенців на далекім Амурі. Варто зазначити, що виводи автора цілком протилежні текстовій частині зреферованої праці: в книзї д. Менщикова правдиві цифри, а не висновки. *В. Д.*

H. Hitier — L'agriculture russe d'après un ouvrage récent. (Annales de géographie, 1907, стор. 265—269). Статейка написана на підставі праці А. Єрмолова: La Russie agricole devant la crise agraire (Париж, 1907, стор. [IV]+V+349, 8⁰).

R. Pfaundler — Die Ergebnisse der Viehzählung in Russland 1906. (Statistische Monatsschrift. Берно 1907, том XXXIII, стор. 166—168). На підставі урядових чисел автор зіставляє дані про стан худоби в поодиноких областях Росії, м. и. в Полудневозахіднім краю, Полудневій Росії і Північно-західнім краю. Зіставленя виказають загалом велику знижку: особливож значний упадок числа худоби на Україні.

T[oepfer] — Die Auswanderung aus dem europäischen Russland nach Sibirien im Jahre 1906. (Asien. Берлїн 1908, VII, стор. 100—101). Огляд урядових дат що до числа, напряму і стану росийської кольонїзациї Сибіру.

Wilhelm Hammerschmidt — Geschichte der Baumwollindustrie in Russland vor der Bauernemanzipation. (Abhandlungen aus dem Staatswissenschaftlichen Seminar zu Strassburg hrg. von G. F. Knapp und W. Wittich, зошит XXI.). Штрасбурґ, К. Трібнер, 1906. Стор. XIV+124, 8⁰. Ціна 3·50 М. Автор представляє коротко положенє Росії перед знесенем кріпацтва, малює вплив кріпацтва на розвій росийського господарства і обговорює доклад-

нійше початки перших більших рукодільних і фабричних підприємств. Специяльно займаеть ся історією розвитку ткацтва.

Dr. David Lewin — Das Branntweinmonopol in Russland. Ergänzungsheft zu XXV Bd. der Zeitschrift für das jesamte Staatswissen. Тібінґен, Г. Ляпп, 1908. Стор. 208, 8⁰. Ціна 5 М. Цікава книжка з датами про розширене піянства в Росії і з подрібною історією горілчаного податку і заведеня монополю. Докладно представлено теперішний стан горілчаної господарки, її орґанізацію, доходи і наслідки.

Salomon Margolin — Die wirtschaftliche Lage der jüdischen arbeitenden Klassen in Russland. (Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 1907, XXVI, стор. 240—269). Автор перероблює тут свою працю, яка появила ся недавно по московськи і обговорює в ній участь Жидів у ремеслї та їх положене і стан в поодиноких галузях ремесла. Особливо богатий матеріял з білоруських і українських околиць, через що праця має і для нас більший інтерес.

H. Berkusky — Die Lage der russischen „Fremdvölker“. (Globus, 1909, I, том XCV, стор. 165—171, 186—191). Для нас статя інтересна тим, що змальовано в ній в загальних начерках, культурний стан і сучасне положене всїляких „инородців“ (як племен турецько-татарських, монґольських, фінських, кавказьких), з яких деякі живуть також на територіі, занятій нинї українським народом. Особливу увагу присвячено занятю, санїтарним відносинам, становищу жінки і духовій культурі, причім використано досить богату нїмецьку лїтературу, але поминено значно богатшу російську.

Handbuch des Deutschtums im Auslande nebst einem Adressbuch der deutschen Auslandschulen. Herausgegeben vom Allgemeinen Deutschen Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Auslande. 2 umgearb. und stark vermehrte Auflage. Berlin, D. Reimer, 1906, ст. XXXI+573, 8⁰, ц. 5 М. Хоч книжка, про яку хочу зробити кілька заміток, вийшла майже чотири роки тому, не стратила вона до тепер вартости і може все ще бути жерелом всїляких інформацій про Нїмців за границями нїмецької держави. Нїмецьке шкільне товариство зібрало тут усе, що треба знати про політичний, економічний і культурний стан нїмецьких „кольонїстів“, зіставило докладну статистику нїмецького розселеня і для унагляднення долучило кілька мап, на яких зазначені нїмецькі кольонії. Не забуло при тім на чисто практичні замітки (прим. про місцеві нїмецькі часописи, театри, школи, товариства, місії, парохії, консуляти, більші фірми і т. д.),

так що книжкою може кождий покористувати ся. Для нас важна вона тим, що увгляднено в ній німецьку людність Галичини, Буковини, Угорщини і рос. України і уміщено мапу німецької кольонїзації в Австрії і в Росії. *З. К.*

Видання й статї, ширше обговорені в сїм томі:

В статї М. Грушевського:

А. А. Шахматовъ — Южныя поселенія Вятичей, 1907.
П. И. Якобій — Вятичи Орловской губерніи, 1907.
В. А. Городцовъ — Древнее населеніе Рязанской губерніи, 1908.
А. Л. Погодин — Записки имп. географ. общества і т. д. (рецензія на працю Якобія), 1908.

Наукова хронїка.

Dr. R. F. Kaindl. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart, 1908.
Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums, 16 Jahrg., 1909.
Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina, Heft XI—XIII, 1908—9.

Історія полїтична і суспільно-культурна.

T. Wierzbowski — Vade mecum, 1908.
T. Wierzbowski — Matricularum regni Poloniae summaria, I—III, 1905—8.
F. Jaworski — Lwów stary i wczorajszy, 1910.
M. Korduba — Die Lage der Ukraine und die Politik Mazepas vor der Schlacht bei Poltawa, 1909.
B. Строевъ — Бироновщина и кабинетъ министровъ, I—II, 1909—1910.
М. Ркллицкій — Козаки Золотоношскаго уѣзда по даннымъ Румянцевской Описи 1767 года, 1909.

Мова.

Rocznik slawistyczny wydawany przez Jana Łosia, Leona Mańkowskiego, Kazimierza Nitscha i Jana Rozwadowskiego, I—II, 1908—1909.
S. Forman — Srovnávací čítanka slovanských jazyků, 1909.
А. Соболевскій — Къ исторіи малорусскаго нарѣчія, 1910.
З. Кузеля і М. Чайковский — Словар чужих слів, 1910.
M. Vasmer — Etymologien, 1907.

Етноґрафія.

А. Грушевскій — Изъ исторіи украинской этнографіи, 1909.

В. Францевъ — Карты русскаго и православнаго населенiя Холмской Руси съ статистическими таблицами къ нимъ, 1909.
S. Dziewulski — Statystyka ludności gubernii Lubelskiej i Siedleckiej wobec projektu utworzenia gubernii Chełmskiej, 1909.
Dokumenty w sprawie gubernii chełmskiej, 1908.
R. Lilientalowa — Święta żydowskie w przeszłości i teraźniejszości, 1909.

Жите суспільне і економічне.

Статистическiй справочникъ по Югу Россiи, 1910.
О частномъ землевладѣнiи въ Кiевской губ., 1910.
Н. Бойковъ — Потребительная кооперацiя въ Кiевской губ., 1910.

Корон

Енґельс Ф. Початки родини, приватної власности і державн . . . 1·05
Етноґрафічний збірник т. I—IV, VII—X, XII, XXV і XXVIII по 3·00 кор., т. V, VI, XIII—XV, XVIII—XIX, XXIV, XXVI—XXVII по 4·00 кор., т. XVI і XXIII по 5 кор., т. XI, XXI—XXII по . . 6·00
Єфремов С. Національне питанє в Норвеґії . . . . 0·30
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королївщин в землях Галицькій і Перемишльській . . . . 4·00
„ т. II: Люстрації королївщин в землях Перемишльській і Сяноцькій 4·00
„ т. III: теж — в землях Холмській, Львівській і Белзській . . 5·00
„ т. IV: Галицькі акти з р. 1648—9 . . . . 4·00
„ т. V: теж — з р. 1649—51 . . . . 4·00
„ т. VII: — Люстрація королївщин з р. 1570 . . . . . 4·00
„ т. VIII: — Акти до історії Козаччини 1513—1630 . . . 4·00
Житє і Слово, вістник лїтератури історил і фолькльору, рік 1 і 2 по 10, рік 3 по . . . . 5·00
Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати? . . 0·40
Заневич — Знесенє панщини в Галичині . . . . 1·00
Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. I—XXII, XXV—XXX, XXXIII, XXXIV, XXXVII—XCVIII по 3·00, т. XXIII—IV, XXXI—II, XXXV—XXXVI по 5·00, комплєти I—XX по 48·00, I—L по . . 120·00
Збірник фільольоґічної секції т. I: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. I., нап. О. Кониський, 3·—, на лїпшім папері 4·00, в оправі . . 5·00
„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3·00, на лїпшім папері . . . . 4·00
„ т. III: Розвідки М. Драгоманова т. II. 3·00, на лїпшім папері . 4·00
„ т. IV: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. II., нап. О. Кониський 4·00
„ т. V: Про говор галицьких Лемків, нап. І. Верхратський . . 5·00
„ т. VI: Посмертні праці М. Дикарева . . . . 4·00
„ т. VII: Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство, т. III. . . . . 4·00
„ т. VIII—IX: Кореспонденція Якова Головацького в лїтах 1850—1862 7·00
„ т. X: Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство . . . . 4·00
„ т. XI—XII: Кореспонденція Якова Головацького в лїтах 1835—49 6·00
Збірник історично-фільософічної секції т. I—IV розійшли ся (Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, вид. друге, див. М. Грушевський)
т. V: Матеріяли до історії духового житя Галицької Руси XVIII—XIX віку . . . . 4·00
„ т. VI і VII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. IV. 4·50, на лїпшім папері . . . . 5·50
„ т. VIII і IX: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. V . 7·50
„ т. X і XI: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. VI . 7·50
„ т. XII—XIII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. VII 8·00
Збірник математично-природописно-лїкарської секції, т. I, II, III і IX по 3·—, т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) і IX—X по 2·00, т. XI—XIII по . . . . 5·00
„Зоря“, письмо лїтературно-наукове, р. II і V по 6·00, р. VI і IX по 10·00
„ „ лїтерат.-наук. ілюстроване, річ. XIII, XV—XVIII по . 12·00
Зубрицький М. Село Мшанець, Старосамб. пов. . . . . . . 3·00
„ Велика родина в Мшанцї, Старосамб. пов. . . . . . . 0·10
„ Пачкарство бакуну в горах у Галичині в XIX ст. . . . . 0·60
„ Причинки до історії рекруччини в Галичині . . . . . 0·20
„ Тісні роки. Причинки до історії Галичини 1846—1861 рр. . . 0·20
Історична бібліотека:
т. I. С. Качала — Коротка історія Руси . . . . 2·40
т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности й ин. статї . . 4·00
т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий період України-Руси . 6·80
т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, І. Шараневич — Гал. Русь . 3·00
т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історня вел. кн. литовського . . . . 3·20
т. VII. Іван Линниченко: Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в. . . . . 3·20
т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв. . . . . 2·00
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький . . . . 12·80
XIII. М. Костомаров — Гетьманованє Виговського і Ю. Хмельницького . . . . 3·20
XIV—XVI. М. Костомаров — Руїна . . . . 8·40

Корон

XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинці, В. Антонович. Останні часи козаччини на Правобережі . . 6·60
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в. . 3·60
XX. Шульгин — Начерк Коліївщини . . . . 3·00
XXI і XXII. Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV—XVIII ст. . . . . 5·00
XXIII і XXIV. Розвідки про міста і міщанство . . . . 5·00
Інґрем Дж. Історія політичної економії . . . . 4·00
Кавцкі Кароль, Народність і її початки . . . . . . 0·60
Кельнер Л. Др. — Історія педаґоґії . . . . 1·20
Кареєв М. Фільософія історії . . . . 0·25
„ Фільософія культурної й соціяльної історії . . . . 2·80
Колесса Ф. Ритміка українських народних пісень . . . . . 4·00
Конрад И. Національна економія . . . . 2·30
Костомарів М. — Руська історія в житєписах ч. II і III по . . . 1·00
„ Письмо до ред. Колокола . . . . 2·00
Кревецький Ів. — Оборонна орґанізація руських селян на галицько-угорськім пограничу в 1848—49 рр. . . . . 0·60
„ Помічні дні. Причинки до історії панщини в Галичині в XIX ст. 0.15
„ До історії орґанізованя національних ґвардій в 1848 р. . . 0·20
„ Цуцилівська трівога в 1848 р. . . . . 1·—
„ Фальшоване метрик для польських повстанців в 1830—31 рр. . 0·10
„ Аґрарні страйки і бойкоти у східній Галичині в 1848—49 р. . 0·12
„ Галичина в другій половині XVIII ст. . . . . . 0·80
„ Справа поділу Галичини в р. 1846—1850 . . . . . 2·50
Кримський А. Мусулманство і його будучність . . . . . . 1·70
Крипякевич Ів. Львівська Русь в першій половині XVI в. . . . 2·00
Др. Кузеля З. Причинки до народ. вірувань з початком XIX ст . . 0·30
„ Про студії над дітьми . . . . 0·30
„ Угорський король Матвій Корвін в славянській устній словесности 1·50
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар . . . 7·00
„ Руська Правда . . . . 1·00
Літературно-науковий Вістник, річна передплата 18·00, повні річники 1899—1907 по 16·00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих у попередніх книжках статей . . . . 12·00
Ж. Масперо. Старинна історія східних народів, т. I . . . . . 2·80
Л. Маячанець. Про шлюб на Україні-Руси в XVI—XVII ст. . . . 0·30
Матеріяли до українсько-руської етнольоґії т. I, III і VI . . . . 17·00
„ т. II, IV—V і VII (містять моноґрафію проф. Шухевича про Гуцулів) . . . . 22·00
„ т. VIII і IX по 3 К, т. X і XII по 5 К, т. XI . . . . . 2·00
Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту . . . . . . 2·00
Огоновський Ом. Др. Історія руської літератури, т. III. 8·00, т. IV. . . . 2·00
„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache . . . 3·00
Олехнович В. Раси Европи . . . . 0·70
Онишкевич Г. — Руська бібліотека т. III . . . . 3·00
Памятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокріфи старозавітні 4·00
„ „ „ „ „ т. II і III. Апокріфи новозавітні по . . . . 5·00
„ т. IV і VI. Апокріфи і леґенди з українських рукописів по . . 5·00
„ т. V. Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. 6·00
М. Павлик. М. П. Драгоманів, його ювілей, похорон, автобіоґрафія і спис творів . . . . 4·00
Партицький О. — Старинна історія Галичини . . . . . . 6·00
„ Словянська держава перед двома тисячами літ . . . . 0·20
„ Скандинавщина в давній Руси . . . . 0·40
„ Слово о полку Ігоревім . . . . 1·60
„ Темні місця в Слові о полку Ігоревім . . . . . . 2·80
Правнича часопись, річник IV—V по 6·00, VI, VII—X по . . . 2·—
Правнича бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2 . . . . . . 2·—
Правнича і економічна часопись, т. I—III по 3·00, т. IV—V і VI—VII по 4·00, т. VIII—IX по . . . . 5·00
Рудницький С. — Українські козаки в 1625—1630 р. . . . . . 1·00
„ Руські землі Польської Корони при кінці XV в. . . . . 0·80
„ Начерк ґеоґрафічної термінольоґії . . . . 2·00
Свєнціцкий Іл. „Архангелови вѣщания Марии“ і благовіщенська містерія . . . . 1·00
Сеньобо Ш., Австрія в XIX ст. . . . . 0·80

Корон

Сеньобо Ш., Міжнародні революційні партії . . . . 0·40
„ Церква й католицькі партії в XIX ст. . . . . 0·45
Ф. Сірко. Тарас Шевченко і його думки про громадське житє . . 0·60
Опис творів Ів. Франка за 25 літ його літературної діяльности . . 1·00
Стороженко М. Історія західно-европейських літератур до кінця XVIII ст. 4·40
Стоцький С. — Буковинська Русь . . . . 2·40
Студинський К. Др. З кореспонденції Д. Зубрицького в р. 1840—1853 0·70
„ Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—46 . . . . 3·00
Тен Г., Фільософія штуки . . . . 1·00
„ Нариси із старинного сьвіта . . . . 0·65
Терлецький О. Москвофіли й народовці . . . . 0·30
Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р. . . . . 2·00
„ Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі . . . 3·00
„ Київська Козаччина 1855 р. . . . . 0·10
„ Маруся Богуславка в українській літературі . . . . . 2·00
„ Матеріяли до іст. Гал. Руси — диви Жерела IV і V . . .
„ З історії галиц. соймиків 0.40
„ Володимир Антонович . . . . 2·—
„ Словацький висланник на Україні 1709 р. . . . . . . 2·—
„ Причинки до іст. Мазепинщини . . . . 0·50
„ Листи Петра В. до Л. М. Сінявского . . . . 1·—
„ Угорщина і Польща на поч. XVIII в., ч. I. . . . . . . 3·—
„ Причинки до пізнаня терит. Угор. Руси . . . . . . 0·20
„ Угорські Русини в уряд. статистиці . . . . 0·90
„ Етноґрафічна карта Угор. Руси . . . . 6·—
Уайт Д. А., Розвій ґеоґрафічних поглядів . . . . 0·30
„ Розвій астрономічних поглядів . . . . 0·46
„ Розвій поглядів на лихву . . . . 0·30
„ Розвій поглядів на вселенну . . . . 0·90
„ Розмови з Л. Толстим . . . . 0·30
Українсько-руський Архів. Т. I: Др. Іл. Свєнціцкий, Опис рукописів Народного Дому . . . . 4·00
Т. II: Др. І. Франко, Громадські шпихлірі в Галичині 1784—1840 р. 4·00
Т. III: М. Тершаковець, Матеріяли до історії нац. відродження Гал. Руси в 1830—40 рр. . . . . 5·00
Т. IV: Матеріяли до історії шкільництва у Галичині XVIII—XIX в. . . . . 3·00
Т. V: М. Возняк, Фільольоґічні праці Ів. Могильницького . . 5·00
Українсько-руська бібліотека т. I, 6·00, II, 4·00, IV, 3·00, оправні о 1·20 дорожші.
Уманець і Спілка — Словар российсько-український т. I—IV . . . 12·00
Фер Л. Будда і Буддізм . . . . 0·80
Франко Ів. Іван Вишенський . . . . 2·00
„ Про панщину і її знесенє 1848 р. . . . . 0·60
„ Хмельнищина 1648—9 р. в сучасних віршах . . . . . 2·00
„ Слово о Лазаревѣ воскресеніи . . . . 0·50
„ Апокріфічне евангеліє Псевдо-Матвія . . . . 0·30
„ Шевченко героєм польської революційної леґенди . . . 0·40
„ Карпато-руське письменство XIII—XVIII в. . . . . . 2·00
„ Лукіян Кобилиця . . . . 0·40
„ Козак Плахта . . . . 0·40
„ Король балаґулів Антін Шашкевич і його українські вірші . 0·35
„ Матеріяли до історії коліївщини . . . . 0·40
„ Наливайко в мідянім бици . . . . 0·35
„ Пісня про правду і неправду . . . . 0·80
„ Громадські шпіхлїрі в Галичині 1784—1840. . . . . . 1·00
„ До біоґрафії Івана Вагилевича . . . . 1·00
„ Причинок до студий над Острожською Біблією . . . . 0·30
„ Святий Климент у Корсуні . . . . 5·00
„ Студії на поли Карпато-руського письменства . . . . 1·00
„ Студії над народніми піснями. Ч. I . . . . 3·50
„ Нарис історії українсько-руської літератури до р. 1890 . . 3·60
Др. А. Форель. Гіґієна нервового і духового житя . . . . 2·40
„ „ Про алькоголізм . . . . 0·30
Е. Фрас. Нарис ґеольоґії . . . . 1·60
Е. Шірер. Полїтична історія Палестини . . . . 3·50
Др. В. Щурат. Увільненє злочинця дївчиною в Бродах 1727 р. . . 0·10
„ До біоґрафії і писань Івана з Вишні . . . . 0·35

PUBLIKATIONEN

der Sevčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Supinśkyj-Gasse, 17.

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigirt von Prof. Michael Hruševśkyj, bis jetzt erschienen Bde I—XCV (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen. jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 Kr., Bd. XXXI—II u. XXXV—VI (Doppelbände) à 6 Kr.

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. **Die historisch-philosophische Sektion** publizierte bis jetzt:

1. Dreizehn Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filozofičnoi sekcyi) B. I—IV u. VI—XIII enth. Geschichte der Ukraine von Prof. M. Hruševśkyj (I. Teil bis Anfang des XI Jahrh., II — bis Mitte des XIII Jahrh., III—IV bis zum J. 1340, VI—VII bis zum J. 1569, VIII—IX Verfassung und soziale Verhältnisse in XIV—XVII Jhrh., X—XI Oekonomische, kulturelle und nationale Verhältnisse in XIV—XVII Jhrh., XII—XIII Ukrainis he Kosaken bis zum J. 1625). Preis I, II B. à 7·50 III u. IV B. 7·50 VI u. VII B. 7·50, VIII u. IX B. 7·50, Bd. X—XI 7·50 Kr., Bd. XII—XIII 8 Kr., Bd. V. enthält Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. Pr. 4 Kr.
2. **Historische Bibliothek**, bis jetzt erschienen B. I—XXIV.
3. **Ukrainisch-ruthenisches Archiv** I Band: Die Handschriften des Museums des Narodnyj Dom in Lemberg, — 3 Kr. II Band: Materialen zur Geschichte des Bauerntums und der Oekonomik Galiziens im XVIII—XIX Jhd., — 4 Kr. III Band: Materialien zur Geschichte der nation. Wiedergeburt der Ruthenen in Galizien 1830—1840, — 5 Kr. IV Band: Materialien zur Geschichte des ruthenischen Schulwesens in Galizien, — 3 Kr. V Band: Philologische Schriften des Iv. Mohylnyćkyj. Pr. 5 Kr.
4. **Juridische Zeitschrift**, bis jetzt X Bde, à 2 Kr.
5. **Juridische und ökonomische Zeitschrift**, bis jetzt IX Bde à 3 Kr.
6. **Juridische** Bibliothek, bis jetzt III B. à 2 u. 3 Kr.
7. **Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik**, I Bd. Pr. 3 Kr.; II Bd. Pr. 4 Kr.
8. **Beiträge zur ukrainischen Bibliographie**, bis jetzt 1 Bd. Pre s 6 Kr.

B. **Die philologische Sektion** publizierte bis jetzt 12 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoi sekcyi), enthaltend: Bd. I und IV Biographie des ukrainischen Dichters Taras Ševčenko, von A. Konyśkyj, Preis à 3 Kr. Bd. II u. III Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde und Literatur, von Michael Dragomanov (erster Teil). Preis à 4 Kr. Bd. V. Die Mundart der Lemken, von I. Verchratśkyj, 6 Kr. B. VI. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde von M. Dykariv Preis 4 Kr. Bd. VII u. X: Abhandlungen aus der ukrainischen Volkskunde und Literatur von Michael Dragomanov (Zweiter Teil). Preis 5 Kr. Bd. VIII—IX u XI—XII, Die Korrespondenz d. J. Holowaćkyj, Preis à 7 Kr. **Ukrainische Bibliothek**, Bd. I—III. Sämtliche Werke von J. v. Fed'kovyč, Bd. I. Gedichte, Preis 6 Kr., B. II. Erzählungen, Preis 4 Kr., Bd. III. Dramatische Werke 1A Teil, Preis 3 Kr., 2 Teil, Preis 3 Kr. Bd. VI—VII: Gedichte von Taras Ševčenko, Preis à 3 Kr.

C **Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion** publizierte bis jetzt 13 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk). Die beiden ersten Bände kosten à 3 Kr., Bd. III—VIII erschienen jeder in zwei Abteilungen, jede unter einer besonderen Redaktion; die mathematisch-naturwissenschaftliche red. von Iv. Verchratśkyj und Vlad. Levickyj, die medizinische red. von Dr. E. Ozarkevyč. Preis jeder Abteilung 2 Kr. Bände IX—XIII à 5 Kr.

D **Die Archaeographische Kommission** publizierte bis jetzt folgende Werke: 1. **Quellen zur Geschichte der Ukraine**, Bd. I (Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken Halyč und Peremyšl vom J. 1565—66); Bd. II (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565); Bd. III (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lemberg im J. 1564—5); Bd. IV u. V (Galizische Akten aus den J. 1648—1659). Bd. VII (Lustration vom J. 1570); Bd. VIII (Akten zur Gesch. der ukr. Kosaken 1513—1630). Jeder Bd. kostet 4 Kr., III Bd. 5 Kr.

2. **Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur**. Bd. I. Alttestamentliche Apokryphen; Bd. II. Neutestamentliche Apokryphen A. Evangelienkreis. Bd III. B. Apokryphe Apostelgeschichten. Bd. IV. Eschatologische Apokryphen. Bd. V. Denkmäler der religiösen Polemik aus dem XVI—XVII Jh. Bd. I u. V. Preis 4 Kr., Bd. II III u. IV à 5 Kronen.
3. **Kotljarevśkyj**, Die travestierte Aeneis, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798, Preis 60 Heller.
4. **Akten-Sammlung** zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine, Preis 3 Kr.

E. Die Ethnographische Kommission publiziert:

1. Ethnographische Sammlungen (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 27 Bände. Bd. I enthält: M. Kramarenko, Weihnachtsfeier bei den Kosaken am Schwarzen Meer; M. Rozdolśkyj, Galizische Volksmärchen aus Berlin, Bez. Brody; J. Šymčenko, Volksanekdoten aus der Ukraine; Programm zur Sammlung der Materialien über das ukrainisch-ruthenische Land und Volk . . . . 3 Kr.

Bd. II, enthält: V. Hnatjuk, Die Leiermänner, ihre Lieder, Gebete, ihr Jargon usw. aus dem Bez. Bučač; G. Žatkovyč, Ethnographische Skizzen aus Ungarisch-Ruthenien; M. Dykariv, Volksmärchen und Anekdoten der Kosaken am Schwarzen Meere . . 3 Kr.

Bd. III und IV enth.: V. Hnatjuk, Ethnographische Materialien aus Ungarisch Ruthenien (Legenden, Novellen, Märchen, Fabeln, Sagen, Anekdoten) 2 Bde . . . . 6 Kr.

Bd. V, enthält: M. Dykariv, Volksgerüchte über die Zarenkrönung; M. Jendyk, Aus den Volkserinnerungen über die Fronarbeit; I. Franko, Huzulische Beschwörungen; Philaret Kolessa, Volksglaube im Dorfe Chodovyči, Stryjer Bez.; I. Franko, Volksglaube im Vorgebirgslande; R. Kaindl, Folkloristisches Material aus dem Munde der galizischer und der Bukovinaer Ruthenen, und andere kleinere Beiträge . . . . . 4 Kr.

Bd. VI enthält: V. Hnatjuk, Volksanekdoten der galizischen Ruthenen . . . . 4 Kr.

Bd. VII enthält: J Rozdolśkyj, Galizisch-ruthenische Volksmärchen . . . 2 Kr.

Bd. VIII enthält: J. Rozdolśkyj, Galizisch-ruthenische Volksschwänke (Novellen) 2 Kr.

Bd. IX enthält: V. Hnatjuk, Ethnographische Materialien aus Ungarisch- Ruthenien, Bd. III (I. Materialien aus den Komitaten Zemplin, Šaroš, Zips; II. Volkslieder aus der Bačka) 3 Kr.

Bd. X enthält: Galizisch-ruthenische Volkssprichwörter, gesammelt, geordnet und erklärt von Ivan Franko (Bd. I, Heft 1: A — vidaty) . . . . 4 Kr.

Bd. XI enthält: Ivan Kolessa, Galizisch-ruthenische Volkslieder aus dem Dorfe Chodovyčі, Bez. Stryj, mit Noten . . . . 5 Kr.

Bd. XII—XIII enthält: V. Hnatjuk, Galizisch-ruthenische Volkslegenden, 2 Bde . 6 Kr.

Bd. XIV enthält: V. Lesevyč, Ukrainische Volkserzählungen . . . . 4 Kr.

Bd. XV enthält: V. Hnatjuk, Materialien zur galizisch-ruthenischen Dämonologie 4 Kr.

Bd. XVI enthält: Galizisch-ruthenische Volkssprichwörter, gesammelt, geordnet und erklärt von Ivan Franko (Bd. I, Heft 2: Vidaty—djity) . . . . . 5 Kr.

Bde XVII—XIX enthalten: V. Hnatiuk, Kolomejken (2 oder 4-zählige Volsklieder) à 4 Kr.

Bd. XX erscheint im Jahre 1910.

Bde XXI—XXII enthalten: St. Ljudkevyč, Galizisch-ruthenische Volksmelodien, T. I—II à 6 Kr.

Bde XXIII, XXIV, XXVII enthalten: Galizisch-ruthenische Volkssprichwörter, gesammelt, geordnet und erklärt von Ivan Franko (Bd. II, Hefte 1—2: Djity—Pjatj, Bd. III, Heft 1: Rabunok—Čas) . . . . 11 Kr.

Bd. XXV enthält: V. Hnatjuk, Ethnographische Materialien aus Ungarisch-Ruthenien, Bd. IV. . . . . 3 Kr.

Bd. XXVI enthält: V. Hnatjuk, Volkssagen über die Opryšken . . . . 4 Kr.

2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie, Bd. I. Preis 8 Kr. (Enthält Abhandlungen über neueste archäologische Funde, über die Lebens- und Arbeitsweise der ukr. Fischer in der Dobrudža, der galizischen Kürschner usw., sowie auch eine Abhandlung über die farbigen Ostereier, ihre Herstellung und Ornamentik, mit 13 chromolithographischen Tafeln und zahlreichen Illustrationen im Text). Bd. II, 4 Kr. Die Huzulen, Land, Leute, Lebens weise, Industrie, Sitte und Brauch, religiöse Vorstellungen usw., mit über 300 Illustrationen. Bd. III, 4 Kr. Neue archäologische Funde, Volkskalender, aus der galiz. Volksindustrie, Hochzeitslieder und Gebräuche a. d. Gouv. Černyhiv, Die Korporationen der Dorfjugend in der Ukraine. Bd. IV, 4 Kr. Die Huzulen (zweiter Teil). Bd. V, 6 Kr. Die Huzulen (dritter Teil). Bd. VII. Die Huzulen (vierter Teil) 6 Kr. Bd. VIII—IX Das Kind in der ukr. Volkskunde, 4 Kr. und 3 Kr. Bd X (enthält Abhandlungen über anthropologische Messungen des ukrain. Volksstammes Huzulen, samt XII Taf. und 1 Karte, über die Kleidung der Bojken (samt XXXII Taf.) und 5 neue Aufzeichnungen von ukrain. Hochzeitsbräuchen und Liedern). Bd. XI (Enthält Abhandlungen über die Bauernbauten und Volkstrachten der Bojken (mit Illustrationen) und neue Beiträge zur Dämonologie der Huzulen), 2 Kr. Bd XII. Die Osterlieder mit Melodien, 5 Kr.

Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über die Tätigkeit der Gesellschaft, Sektionen und Kommissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahre. Bis jetzt erschienen N. 1—40 ukrainisch und deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Ringplatz, 10 vorrätig.